tarih ve toplum

İletişim Yayınları

AYLIK ANSİKLOPEDİK DERGİ

81

EYLÜL 1990

6000 TL (KDV DAHİL)

MELİHA YETKİN
Osmanlı Basını'nda Yüz Yıl Önce Bu Ay
4

ATİLÂ TÜRK
Türkiye Üzerine Sovyet Araştırmacıları Derneği
6

TAHA TOROS ARŞİVİ'NDEN
8

ŞİNASİ TEKİN
İştikakçının Köşesi
9

HALİL ERDOĞAN CENGİZ
Geçmiş Zaman Olur ki Hayâli Cihân... V
14

FAHRİ ÇOKER
"Ertuğrul Firkateyni"nin Acı Serüveni
17

TURGUT AKPINAR
Tarihimizde İslâmiyet III
20

BİLGE UMAR
Evren, Evren Dede ve Benzerlerinin Gerçek Kimliği
24

METE TUNÇAY
Zalim Bir Hükümdarın Portresi
34

KEVORK PAMUKCİYAN
Kumkapı Patrikhane Kilisesi
39

OSMAN DOĞRU
Yassıada Ölüm Kararlarının İnfazı
42

MEHMET Ö. ALKAN
Bir 'İttihat ve Terakki' Muhalifi Olarak Liberal-Sosyalist Hilmi
47

REINHOLD SCHIFFER
19. Yüzyıl Gezginlerine Göre Korsanlar ve Haydutlar II
52

KİTABİYAT

FARUK İLKAN
Vambery Tehlikede

CEMİL ÖZTÜRK
Serdar-ı Ekrem Ömer Paşa

ZEKİ ARIKAN
Fransız Kralı'nın Oda Hizmetçisinin Gözüyle Türkiye

ATİLÂ TÜRK
Batı Seyyahlarının İkiyüz Yıllık Türkiyesi
57

Kapak: V. Karl'ın İspanya'da Escorial Kilisesi'ndeki kraliyet mozolesinde bulunan mezarında Isabella ile birlikte heykelleri. İtalyan heykeltraş Pompeo Leoni (1533-1608) tarafından yapılmıştır.

tarih toplum EYLÜL 1990 • CİLT 14 • SAYI 81

İletişim Yayınları A.Ş. Adına Sahibi: Murat Belge / **Sorumlu Yazı İşleri Müdürü:** Fahri Aral / **Yayın Yönetmeni:** Mete Tunçay / **Görsel Tasarım ve Düzenleme:** Bora Çetinkaya

Danışma Kurulu: Emre Dölen, Çağlar Keyder, Uygur Kocabaşoğlu, Şevket Pamuk, Zafer Toprak, Aydın Uğur

İletişim Yayınları **Genel Yönetmen:** Murat Belge / **Genel Müdür:** Nihat Tuna / **Düzeltİ:** Fatih M.Öztan, Remzi Abbas / **Okur İlişkileri:** Ayten Törün / **Satış ve Dağıtım:** Adil Şallı

PERKA A.Ş. **Genel Müdür:** Ahmet Asena / **Teknik Yönetmen:** Miray Yüzgeç / **Kamera:** Cemal Törün, Muammer Balta / **Montaj:** Ümit Ayar / **Dizgi:** Hüsnü Abbas, İsmail Abbas, Ersin Çalışkan / **Renk Ayrımı:** Çağdaş Yayıncılık ve Basın San. A.Ş. / **Baskı:** Ayhan Matbaacılık / **Dağıtım:** Hürriyet Holding A.Ş.

Tarih ve Toplum Aylık Ansiklopedik Dergi / İletişim Yayınları, 1990

İletişim Yayınları A.Ş.
Klodfarer Cad. İletişim Han 34400 Cağaloğlu-İSTANBUL Tel: 516 22 60-61-62
Konur Sk. No: 24/4 06640 Yenişehir-ANKARA Tel: 125 36 00 - 125 20 71
857. Sokak İzmiroğlu İşhanı No: 306 35250 Konak-İZMİR Tel: 14 90 42

Abone Koşulları: Yurtiçi 72.000 TL/yıl • Avrupa-Ortadoğu 48 $/yıl • ABD-Latin Amerika: 78 $/yıl • Avustralya: 87 $/yıl • Uçak posta ücreti abone bedelinin içindedir. Yurtiçi abonelik için yıllık abone bedelinin **İLETİŞİM A.Ş. 255661 POSTA ÇEKİ HESABI**'na yatırılması ve posta çekinin üzerine "Tarih ve Toplum abonesi" ibaresinin yazılarak fotokopisini, isteminizi açık belirten bir mektupla bize göndermeniz yeterlidir. Yurtdışı abonelik için bedelin **İLETİŞİM A.Ş.'NİN PAMUKBANK TÜRBE ŞUBESİ 865277** no'lu DTH'na havale etmeniz ve dekont fotokopisini isteminizi açık belirten bir mektupla bize göndermeniz yeterlidir. **Kıbrıs'ta Satış Fiyatı:** 6.000 TL.

OKUYUCU MEKTUPLARI

LAPİNSKİ

HER Türkiye'ye gelişimde derginiz *Tarih ve Toplum*'u büyük bir ilgiyle okuyorum. Daha önceleri yayınladığınız Hasan Enver Celalettin Paşa'nın yazısını okudum ve bana Mustafa Celaleddin Paşa üstüne yazdığım kitapta çok yardımcı oldu.

Bu sefer Ocak 1989 tarihli 61. sayınızda Lapinski'nin ilginç bir yazısına rastladım. Yalnız bir konuda sizi uyarmayı kendime görev addediyorum. Lapinski'nin gerçek adı Theodor değil, Teofil (Theophil)'dir. Kasım 1986 tarihli 35 sayılı derginizde Taner Timur'un yazdığı "Kral Marx ve Johann Bangya nam-i diğer Miralay Mehmet Bey" başlıklı yazının kahramanı Lapinski'dir. Ancak Prof. Timur'un yazısında bu husus belirtilmemiştir. Ben son günlerde Polonya'da yayınlanan "Romantyczny kondotier" (Gönüllü Savaşçı) adlı kitabın yazarıyım. Bu nedenle Lapinski hakkında birkaç cümle ilâve etmek istiyorum.

Teofil Lapinski 1828'de Polonya'nın bir kısmı olan ancak o zamanlarda Avusturya sınırları içinde bulunan Galiçya'da doğmuştur. Viyana'da askerliğini bitirdikten sonra Avusturya ordusunda görev almıştır. 1848 Macaristan Halkı İhtilâli esnasında Avusturya ordusundan kaçarak, Macaristan isyan ordusuna geçmiştir. Bu hareket bastırıldıktan sonra da Almanya'ya göçmen olarak gitmiş, burada 1850 yılında "Der Feldzug der Ungarischen Hauptarmee im Jahre 1849" (1849 senesindeki Macar ana ordusunun savaş seferi) adlı bir kitap yayınlamıştır. Bu kitap Batı'da büyük yankılar uyandırmış. Taner Timur tarafından zikredilen Karl Marx'ın "Herr Vogt" adlı kitabında, Karl Marx'ın Lapinski'nin düşüncelerinden istifade ettiği görülmüştür.

1854'de Lapinski İstanbul'a gelmiş ve Tevfik bey adıyla Osmanlı Ordusuna katılmıştır. General Zamoyski Polanya Alayını kurduktan sonra Lapinski bu ordunun subayı olmuştur. Paris Barış'ından sonra, 1857-59 yıllarında Lapinski takriben 100 kişilik Polonya birliği ile Rusya'ya karşı savaşan Çerkezlerin başına geçmiştir.

Tamer Timur'un zikretmemesine rağmen aynı Lapinski, Miralay Mehmet Bey'in Rus generali Filipson'a gizlice gönderdiği devlet sırlarını içeren mektuplarını yakalamış ve onu hapsederek, ordu mahkemesinde ölüm cezasına çarptırmıştır. Ancak bu ölüm cezası infaz edilmemiş, suçlu İstanbul'a zincire vurulmak suretiyle gönderilmiştir.

1860'da Lapinski Avrupa'ya dönüp gazeteci olarak çalışmıştır. Bir çok yazılar ve birkaç kitap yazmıştır. 1863'de onun en önemli 2 ciltlik etnografya ve coğrafya inceleme kitabı "Die Bergvölker des Kaukasus und ihr Freiheitskampf gegen die Rusen" (Kafkas dağ halkları ve onların Ruslara karşı özgürlük savaşı) basılmıştır. 1863 yılında da Ocak Ayaklanmasında Polonya'da görev almıştır.

30 Yıllık sürgün yaşamından sonra Galiçya'ya dönmüş ve 1886'da Lwow şehrinde vefat etmiştir.

Jerzy S. Latka
Krakow, Polonya

"Gönüllü Savaşçı" adlı kitabımın Türkçeye çevrilerek, Türk okurlarınca okunması tarihinize bir başka açıdan ışık tutulacağı inancındayım.

PARS TUĞLACI'nın "Tarih Boyunca İstanbul Adaları" adlı kitabı hakkında derginizde yazdığım eleştirime kendisinin Ağustos 1990 sayınızda verdiği cevabı okudum ve aşağıdaki hususları açıklamak istedim.

Pars Tuğlacı, eleştirime "Derginiz"-de "hem de tam bir sayfa yer verilmesi"nden tedirgin olmuş, kendisi *"Semiha Akpınar adında biri..."* ve *"Araştırdım meğer bu bayan bir kaç yıldan beri Adalar üzerine kitap yazmaya heveslenmiş"*... diye tanımladığı ben, İTÜ Mimarlık Fakültesi mezunu Yük. Müh. Mimar Semiha Akpınar ile birkaç yıldan beri tanışmakta ve Hocam Doğan Kuban ile Adalar konusunda doktora tezi hazırlamakta olduğumu, ayrıca Büyükada konulu bir de kitap yazmakta olduğumu bilmektedir.

Tanıştığımızdan beri yani *"birkaç yıldan beri"* her rastlaştığımızda kendisiyle kitaplarımızı ne azman çıkaracağınız konusunda söyleştik. Kendisi her defasında bana sadece Ada evlerinin mimari üslûbu ile ilgilenmemi önerdi. Hattâ bir defasında Büyük Mehmet Şakir Paşa Köşkü'nün mimarının Rosolato adında biri olduğunu da bana devlet sırrı verir gibi söyledi.

Telefon konuşmama gelince: P. Tuğlacı'nın kitabını yeni çıktığı günlerde bir dostumun evinde gördüm ve şöyle karıştırma fırsatı buldum. Aynı gün akşam da kendisini evinden arıyarak (telefon numarasını kendisi vermişti) *"Gözünüz aydın darısı benim başıma"* dedim ve kutladım. Benim AKM'deki tebliğimden alıntı yaptığını söyleyince de *"Bir dipnotunuzu gördüm, teşekkür ederim"* dedim. Kendisinin yanlış hatırladığı konuşmamız bu sınırlı birkaç nezaket cümlesi içinde geçmiştir.

Eleştirimi *"14 ay sonra"* yazmamın nedeni ise P. Tuğlacı'nın kitabını ancak 1990 ilkbaharında okumak fırsatı bulmuş olmamdır.

Çok ilgilendiği sağlıma gelince, merak buyurmasın sağlığım yerindedir.

Saygılarımla,

SEMİHA AKPINAR

OKUYUCULARA MEKTUP

Bizim "kral" sözcüğümüzün de kaynaklandığı *Karl* adı (*Carlos, Charles*), Töton dilinde güçlü -erkekçe anlamına gelirdi (yani, ne Samî ve Yuvanî-Rumî kökenli). Bu ay, Karl'ların Magnus'lusu (Charlemagne) ve Marx'lısı kadar ünlü birine, Kutsal da -Romalıda-Almanda olmayan o taklit imparatorluğun, aynı adı taşıyan beşinci başına değiniyoruz.

Harvardlı şakk edicimiz (hamdolsun, yalnızca sözcükleri!) Prof. Şinasi Tekin enfes bir etimoloji denemesiyle, konusunun ötesinde kalan kültür tarihi sorunlularına da ışık tutuyor. Ama itiraf edeyim ki, yazısının (antropcloglara soru olarak yönelttiği) son cümlesini kavrayabilmek için bir kaç kez okumak zorunda kaldım. Herhalde "üzengi" hakkında farklı şeyler yazdığı (hamakat devrine ait- 1985!) *Türklük Bilgisi Araştırmaları*'nın 9. sayısını ise bulamadığım için merakım giderilmeden kaldı. O, bir üzengi üstünde hâmık imiş; başkaları (ve biz) nerede değiliz ki.

Yüzyıl önce bu ay, Ertuğrul Japonya'da batmış, 29 yıl önce bu ay da, ordu Polatkan-Zorlu ve Menderes'i asmıştı. Her iki üzücü olayı birer yazıyla anıyoruz. İzmir'li dostumuz Prof. Bilge Umar, uzun ve ayrıntılı incelemesinde bu kez "Evren"le ve benzerleriyle uğraşmış.

Geçen ay ilk bölümünü yayımladığımız, Prof. Schiffer'in eski korsanlar ve haydutlarla ilgili araştırması, bu sayıdaki ikinci bölümüyle tamamlanıyor. H. Erdoğan Cengiz arkadaşımızın çoğu okuyucularımızda tiryakilik yaratan "Geçmiş zaman olur ki..." yazı dizisinin bu ayki konusu, hayali cihan değen arslanlar.

Türkiye'de Solun Tarihinden yerine, bu kere genç arkadaşımız Mehmet Alkan, İştirakçi Hilmi'nin Sosyalist olmadan önceki liberal dönemine ışık tutuyor. Dr. Turgut Akpınar da, Tarihimizde İslâmiyet dizisinin bu ayki yazısında kültür değiştirme kurumlarını gözönünde tutarak bizim Müslüman oluşumuzu irdeliyor. Kevork Pamukciyan'ın makalesinde ilk kez Çevrim yazısı yayımlanan padişah fermanı, Osmanlı'nın anasîr edyanına karşı tutumunu sergilemekte (yapı, eskisinden ne küçük olsun, ne büyük).

Atilâ Türk'ün Moskova gezisi izlenimleri ve Türkiye hakkında çalışmalar yapan Sovyet Araştırmacıların yeni kurdukları dernekle ilgili olarak verdiği bilgiler ilginizi çekecektir. Türkiye üstüne Sovyet bilginliği, son yıllarda, bırakın Çarlığın parlak Türkoloğlarını, Stalin döneminin doğmatik uzmanlarını bile aratacak derecede çökmüştü. Dileriz, bu yeni örgütlenme ciddi bir akademik hamleye vesile olur.

Kitabiyat bölümümüzde bir eski-harf Türkçe (Vambery Tehlikede), bir Fransızca (Fransız Kralı'nın Oda Hizmetçisinin Gözüyle Türkiye), bir Macarca -bir incelemeleyle birlikte- (Ömer Paşa), bir de Almanca (Osmanlı Devletini anlatan 18. ve 19. yüzyıl Seyahatnamelerinden Seçmeler) kitap tanıtılıyor. Yüzyıl önce bu ayın Osmanlı Basını sayfalarımızda da, her zamanki gibi, o günlerin -hayli apolitik- havasını yansıtan aktarmalar sunulmakta.

Bu aydan başlayarak, "Taha Toros Arşivinden" ilginç resim ve belgeler vermeye girişiyoruz. Merak ve beğenmeyle karşılayacağınıza eminim. Hepinizi saygı ve sevgiyle selamlıyorum.

METE TUNÇAY

N.B. Ağustos sayımızdaki Koleksiyoncunun Dağarcığından sayfasında çıkan Rum-aleyhtarı el ilânının çevrimyazısında iki dikkatsizlik ve bir dizgi-düzelti yanlışı var: "esvaplarıyla" ve "kızlarının" tekil olacak, onları siz "biliyorsunuz"unsa doğrusu "besliyorsunuz." Taha Toros üstadımızın dikkatine çok teşekkür ederim.

TARİK/Matbaa ve mahal-i idaresi: Bab-ı Âli Caddesinde 54 numaralı hane-i mahsusdur. Fünûn ve edebiyata ve menafi-i âmmeye mutazammın muharrerat ve makalâta ve ağraz ve şahsiyattan âri her nev'i mübahese ve mülâhazata sahifelerimiz daima küşadedir. Evrak ve muharrerat-ı vâridenin tehir ve adem-i dercinden dolayı matbaa mes'ul olmayacağı gibi derc olunmayan mektatib ve evrakı iddiası dahi katiyen mesmû ve makbul olamaz. Posta ücreti verilmemiş mektuplar kabul olunmaz. Bir nüshası bir guruş mecidiye...

Osmanlı Basını'nda

Yüz Yıl Önce Bu Ay

"TARİK"ten seçmeler

MELİHA YETKİN

İCMÂL-İ AHVÂL

Fransız Şovenliği

☐ Cumhuriyetin yirminci sene-i devriyesi Perşembe günü hitam bulmak vesilesiyle geçen haftadan beri Avrupa gazeteleri Fransa'nın yirmi sene zarfında kesb ettiği halden bahisler ettikleri gibi Fransa encümen-i siyasîlerinde dahi bu yolda nutuklar irâd olunmakta nice zevat Fransa'nın geçirmiş olduğu yirmi sene zarfında muhafaza-i âsâyiş yolundaki hidemâtı [hizmetleri] şâyân-ı takdir olduğunu ifade ettikleri halde Fransa'da galeyan-ı efkâr eshâbından bulunanlar cânibinden irâd edilen nutuklarda Almanya'ya bunca arazi ve nukud [nakit paralar] verdikten sonra şimdi Fransızların devam-ı âsâyişe ve Almanya'nın günden güne i'tilâ-yı şânına [ününün yükselmesine] hidmetleri gayr-ı câiz idüğü tarzında sözler der-miyân kılınmakta bulunmuştur.

Çekilen mesâib-i harbi ferâmûş ederek [savaş felâketlerini unutarak] ve yeni bir harbin neticesinde Fransa için daha büyük tehlikeler melhûz [olabilir] idüğünü düşünmeyerek bir takım efkâr-ı müfrite eshâbının [aşırı düşüncelere sahip olanların] ilân-ı harbe lüzum gösterircesine nutuklar irâd etmeleri her tarafca bâis-i teessüf olacağı bedihîdir [üzüntüye neden olacağı açıktır]... (6 Eylül 1890)

Bizde Azınlıklara Karşı Ayrım Gözetilmez

☐ Aldığımız bazı Viyana gazeteleri memâlik-i Osmaniyyede kâffe-i sunûf-i tebeanın [her sınıftan uyrukların] nâil oldukları niam-ı müsavâtı [elde ettikleri eşitlik nimetlerini] bi'l-münasebe hikâyet eyleyip memâlik-i Osmaniyyede bir cins ve mezhep eshâbına fiilen hakaret edilmek şöyle dursun bir cins ve mezhep eshâbını diğer ecnâs ve mezâhib [soylar ve mezhepler] efradından farklı bulunduracak ve cins ve mezhebinden dolayı bir adamı izlâl [hakir görme, aşağılama] ve her ne yoldan olur ise olsun mezhep ve cins yüzünden birinin namusunu ihlâl edecek elfâz ve ibârâtın evrak-ı resmiyyeden külliyen ilgâsı bile ta devr-i hazret-i Abdülmecid-i Hânîde bâ-hatt-ı Hümâyun emr ü ferman buyurulduğunu gösteriyorlar. Her hususta iltizam-ı insaf ve adaletle muhafaza-i müsavâta itina eden Hükûmet-i Osmaniyyeye be-gayr-ı hakkın ta'rîzâtta [haksız yere dokundurmalarda] bulunan matbuâtın münderecâtını Viyana gazetelerinin işbu neşriyatı tamamen mükezzib [tekzîb eden, yalanlayan] ve hele terakkiyâtın kâffe aksâmına muîn ve zahîr olan [yardımcı olan ve arka çıkan] padişah-ı âgâh-zamir efendimiz hazretlerinin gerek ahval-i askeriyyece ve gerek umûr-ı mülkiyyece müşahede olunagelen ikdamât-ı seniyye-i tacdârîleri her ehl-i vukufun sitâyişini câlibtir... (25 Eylül 1890)

TELGRAF

Selânik'te Harik-i Hâil [Korkunç Yangın]

☐ Evvelki gün ba'de-z-zuhr [öğleden sonra] şehrimizde varid olan resmî ve hususi telgrafnâmelere nazaran Selanik'te bir harîk-i müdhiş zuhur etmiştir.

Harîk-i mezkûra dair alınabilen tafsilât ber-vech-i âtî nakl ve derc olunur:

Çarşamba akşamı yani Perşembe gecesi nısf-ül-leylden [gece yarısından] bir saat sonra rıhtım üzerinde kâin bir hâneden ile-l-an [bu âna kadar] malûm olmayan bir sebepten nâşî harik zuhur eylemiştir. Bu sırada (Vardar rüzgârı) nâmıyla yâd olunan ve lâ-akall [en azından] on beş gün devam eden gayet şiddetli bir rüzgâr esmekte bulunmuş idi.

Rıhtım üzerindeki hânelerin kısm-ı a'zamı kârgir ise de dahil taraflarda alel-ekser Yahudi muhtacîn familyalarıyla meskûn olan birtakım ahşap hâne-

ler vardır. Alevler rüzgârın saika-i şiddetiyle işbu ahşap hâneler üzerine yürümekte ve müthiş bir surette tevsî etmekte [genişlemekte] idi. Bir halde ki az bir vakit zarfında harîkin itfâsı [yangının söndürülmesi] adîm-ül-imkân [imkânsız] bir hale gelmiştir.

Rüzgâr kemâl-i şiddetle hübûb etmekte [esmekte] ve vesait-i itfaiye gayet mahdud bulunmakta iken iştiâl eden [tutuşup yanan] daire pek ziyade kesb-i vüs'at etmiştir [genişlemiştir].

Bu sırada herkes malından ziyade canını kurtarmaya gayret ediyor idi.

Harîkin dolaşıp tahrib ettiği sokak ve mahallelerin esâmîsi şimdilik malûm değil ise de şurası muhakkaktır ki ateşin zuhurundan on saat sonra binden ziyade hâne ve dükkân ve mağaza ve Fransa ve İngiltere ve Yunan konsoloshâneleri ve Selanik çarşısı muhterik olmuştur [yanmıştır]... (6 Eylül 1890)

Kastamonu Gazetesinde Görülmüştür:

İntihar

☐ Daday'daki muhabirimizin iş'ârına göre Azdavay nahiyesine tâbî Alanoiran karyesinde Dervişoğlu Hasan kerîmesinin geçen Temmuz'un yirmi sekizinci günü karye-i mezkûre civarındaki ormanda kendisini salb ederek [asarak] intihar eylediği ve vücudunun sülüsânını [üçte ikisini] hayvanât-ı vahşiyye ekl eylemiş [yedirmiş] olduğu bir gün sonra görülmüştür.

Müntehire-i merkûme yetmiş yaşında ve bâkire ve fakire olup tese'ül [dilencilik] ile taayyüş etmekte [geçinmekte] imiş... (7 Eylül 1890)

☐ Dünkü Çarşamba günü (Cerîde-i Bahriyye)'nin neşr ettiği ilâve-i mahsusadır:

Ertuğrul'un Japonya'ya Gidişi ve Batışı

Rabb-i müsteân [kendisinden yardım istenen Allah] Padişah-ı bahr ü berr [deniz ve karanın padişahı] ve şehinşâh-ı maâlî-güster [şerefler, ululuklar yayan Şehinşah] efendimiz hazretlerini ilelebed serir-ârâ-yı hilâfet ve saltanat [hilâfet ve saltanatı ilelebed süsleyip] eyyam-ı ömrü şevket-i şâhânelerini evfer [daha çok] buyursun. Âmin.

Tezyîd-i kuvvâ-yı şevket ve satvet-i bahriyyeye ma'tûf ve masrûf [kuvvetlerinin büyüklüğünün artması ve bahriyenin güçlenmesine yönelik ve sarf edilmiş] olan inayât ve ikdamât-ı Cenâb-ı tacdârî [padişahlığın iyilikleri ve gayretli çalışmaları], âsâr-ı bâhiresinden [apaçık alâmetlerinden, izlerinden] olmak ve liva-yı fevz-i ihtivâ-yı Osmanî [Osmanlıyı içinde bulunduran, simgeleyen zafer bayrağı] şimdiye kadar gayr-i mesbûk [benzeri görülmemiş] olduğu vechile bir suret-i mefharet-âverânede [övünülecek bir şekilde] Japonya suları gibi bihâr-ı baîdede [uzak denizlerde] temevvücnümâ-yı şan ve celâdet [ünü ve kahramanlığı dalgalanan] ve Mekteb-i Fünun-i Bahriyyeden çıkan mühendis efendilere kesb-i rüsûh ve maharet ettirilmek [beceri ve sağlamlık -o ilimde derinlik- kazandırmak] üzere üç yüz beş senesi Temmuz'u evâilinde Ertuğrul Fırkateyn-i Hümayunu betevfika-i taâlâ [Allahın yardımıyla] Japonya'ya müteveccihen Dersaadetten hareket ettirilmiş ve cânib-i celil el-menâkib cenâb-ı zıll-Ullahîden haşmetlû Japonya hükümdarı hazretlerine ihdâ buyrulan [hediye gönderilen] imtiyaz-ı nişan-ı füruğ-efşânını hâmilen [taşıyarak] yâverân-ı hazret-i Padişahîden Mirliva Osman Paşa Fırkateyn-i Hümayun kumandanlığıyla i'zâm kılınmış [gönderilmiş] idi.

Fırkateyn-i Hümayun-ı mezkûr hakkında dünkü gün matbaamıza gelen Londra'nın meşhur Tayms Gazetesi 20 Eylül tarihli nüshasında bend-i âtiyi neşr etmiştir.

"Maharet ve şecâat [yiğitlik] veyahut fenn-i melâhatta ehliyet ile men' olunamayan [önlenemeyen] bir kaza-yı lâyetegayyeri [-sonucu- değişmez kazayı] bugünkü nüshamızda derc-i sahife edeceğiz. Şöyle ki:

(Ertuğrul) nâm Osmanlı sefine-i harbiyyesiyle (Moza Şamaro) nâmında büyük bir Çaponya posta vapuru Çaponya sularında fırtınadan kazâzede olup Ertuğrul'dan altı zabit ile elliyedi nefer kurtulmuştur. Taraf-ı eşref-i hazret-i padişahîden Çaponya İmparatoruna bir nâme-i mahsus ile nişan götürmüş olup en dirayet-mend ümerâ-yı bahriyyeden bulunan Osman Paşa'nın dahi magrûkîn [boğulanlar] miyânında bulunması Devlet-i Aliyyece şâyân-ı eseftir. Süvari Ali bey dahi miyane-i magrûkindendir [boğulanlar arasındadır]. Halâs olanların [kurtulanların] ne suretle kurtulduklarına dair henüz tafsilât alınamamıştır. Osmanlıların şecaati ve intizam-perverliğini bilenlerin malûmu olduğu vechile işbu kazanın intizamsızlıktan neş'et etmediği bedihî [açık, belli] olup sefine ile tâifenin muhafazasıyla kurtarılması için takat-i beşeriyyenin imkânı derecesinde çalışılmış olduğu şüpheden âzâdedir..." (23 Eylül 1890)

"Ertuğrul Fırkateyn-i Hümayununa Dair Malûmat"

☐ Ertuğrul Fırkateyn-i Hümayunundan kurtulmuş olan zabitân ve efrâdın haşmetlû Japonya hükümdarı hazretlerinin saray-ı hükümdarileri hastanesine kemal-i i'zâz ve ikram ile yatırılıp tedavî edilmekte olduğu ve haklarında taraf-ı imparatorîden bezl-i iltifat ve nevâziş edilmekte bulunulduğu [bol bol iltifat edilip gönülleri alındığı] Saray-ı imparatorî nezaretinden vârid olan telgrafnâme meâlinden anlaşılmıştır.

★ ★ ★

Bunları mahalle-i kazadan alıp getirmek üzere Japonya Bahriye Nezareti tarafından bir harp sefinesi gönderildiği ve ol vechile nakl edildikleri diğer bir telgrafda muharrerdir.

★ ★ ★

Kurtulan zabitânın beherine lutf-ı celîl-i hazret-i Padişahî âsâr-ı aliyyesinden olarak yirmi beşer ve neferâta on beşer lira inâyet ve ihsan buyrulmuş ve telgrafnâme-i mahsus ile bankalara havale verilmiştir.

★ ★ ★

Londra'da tab olunan Standard Gazetesi Ertuğrul Fırkateyn-i Hümayununun gark olmasına sebep olan fırtınanın tesirât-ı şedîdesi daha geçen sene inşa olunmuş olan (Panifro) nâm sefinenin dahi gark olmasına bâdî [sebep] olduğunu neşr ve ilân ettiği telgraf havadisindendir... (24 Eylül 1890)

HARİCİYE

"Alâka İle Cinayet"

Masum Kâtil

☐ Paris'te (Jozef Han) nâmında bir marangozun zevcesi vefat edip üç çocuğu bulunduğu halde (Madam Buşenje) nâmında dul bir kadına alâka ederek merkume dahi merkumun parasını bitirinceye kadar kendisine mümâşât göstermekle [yoldaşlık etmekle, uysallık göstermekle] beraber izdivaç teklifine muvafakat etmemiş olduğundan merkum kendisini katle karar vermiştir.

Binâberin [bu sebepten] geçen Nisan'ın yirmisinde (Madam Buşenje)'nin hânesine gidip bıçakla yedi yerinden fena halde cerh etmiş ve merkumenin feryadı üzerine komşular yetişmiş ise de merkume hastahaneye getirilip fevt olmuştur [elden gitmiştir, ölmüştür].

Katil (Han) bu kere Paris cinayet mahkemesinde muhakeme olunmuştur. (24 Eylül 1890)

Türkiye Üzerine Sovyet Araştırmacıları Tarihi Derneği

ATİLLÂ TÜRK

MART-NİSAN aylarında *Nâzım'ın Moskovası* araştırmamı sonuçlandırmak üzere, SovyetYazarlar Birliği'nin resmî, yazar Rady Fish'in özel dâvetlisi olarak Moskova'da bulundum. Devlet Merkez Arşivi, Nâzım Hikmet Arşivi ve Nâzım'ın dost ve çağdaşı edebiyat-sanat emekçilerinin özel-resmî arşivlerinde çalıştım. Moskova Üniversitesi Doğu Bilimleri Bölümü ve Gordlevski Enstitüsü'nde de görüşme-soruşturma-çalışmalarda bulundum. Bilim çevresinde de çok sıcak ve içtenlikle karşılandım. Öğretim üyeleri dışında, Türkiye'den doktora öğrencisi Mehmet Toğaçar, Fakir Baykurt üzerine doktora tezi yapmış edebiyat bilimi alanındakiler yanında, tarih, iktisat alanlarındaki kadrolarıyla, diğer doktora adayları, öğrenciler, Türkçe eğitim şubesi çalışanları ve öğrencileri ile söyleşiler yaptık. Ayrıca, 26 Mart'ta, Sümeyra'nın "Kırkını çıkardık": bir Sümeyra dinletisi-söyleşisi, anma günü düzenledik. Moskova'nın Çiçek Pasajı sayılan çarşının onarımında çalışan ENKA işçilerini ziyaret ettik. İşçilerimizin içtenliği, sundukları çayın tadı hâlâ damağımda... Tanıştığım, edindiğim yeni dostlar arasında Edebiyat Profesörü Bayan Svetlana Uturgauri ile, iktisat bilgini Nikolay Kireev ve tarih bilgini Mihayl S. Meyer, aynı zamanda yeni kurulmuş olan Türkiye Araştırıcıları Sovyet Derneği'nin yöneticileri idiler.

Prof.Dr. Uturgauri, Derneğin Genel Başkanı. Prof.Dr. Meyer ile Prof.Dr. Kireev de Derneğin Yönetim Kurulu üyeleri.

Türk Edebiyatı Bilgini Svetlana Uturgauri, SSCB Bilimleri Akademisi Şarkiyat Enstitüsü Yakın ve Orta Doğu Edebiyatları Bölüm Başkanı. Doktora tezi, Orhan Kemal'in hikâyeleri üzerine. 1974-1975 yıllarında genç Türk Edebiyatı uzmanı olarak, UNESCO'dan sağladığı bursla, İstanbul'da, 1960 sonrası Türkiye Nesri üzerinde çalışmalarını sürdürmüş. O yıllardan bu yana Türkiye okurları, S. Uturgauri'yi, çeşitli sanat-edebiyat dergilerimizde (*Varlık, Gösteri, Militan* vb.) yayınlanan röportaj, makale çevirilerinden tanıyorlar. Cumhuriyet Romanı ve hikâyemizdeki ana çizgi-eğilimleri, İkinci Yeni Akımı'nı, Orhan Kemal, Kemal Tahir, Aziz Nesin, Yaşar Kemal ve Bekir Yıldız'ı ele aldığı değerli incelemelerinden oluşan bir derleme, *Türk Edebiyatı Üzerine* adıyla (1989, Cem Yay.) yayınlanmıştı.

Osmanlı Tarihi bilgini Mihayl S. Meyer, şu sıralar 16.-18. yüzyıllar Osmanlısının yeniden ve yeni yaklaşımlarla ele alınmasını görev edinmiş: üstlenmiş. Rusca pek çok kitab ve makaleleri dışında, İngilizce yayınları arasında, elimde olan çalışmalarından üçünün künyelerini vereceğim: "The Impact of the Revolution of Price in Europe on the Ottoman Empire", *Peoples of Asia and Africa*, Moskova, 1975, sayı: 1. "To the Description of the Economic Life of the Cities of the Ottoman Empire in the 18th Century" *The Problem of Genesis of Capitalism*, Moskova, 1978. "Economic Thought in the Ottoman Empire in the 14th-Early 19th Centuries", in: *Archiv Orientàlnì*, Academia Praha, 4, cilt: 57, 1989. Türkiye İktisatçısı Prof. Dr. Nikolay Kireev, 1989 yılında, Y.A. Petrosyan'ın sorumluluğunda ve önsözünü yazdığı kitabını, s.M. İvanov ile birlikte hazırlamış. Dr. Meyer de bir katkısıyla bu çalışmaya omuz vermiş: *18.-20. Yüzyıllar Osmanlı İmparatorluğu Dış Ekonomik İlişkileri* (Rusca). Kitap, Marksist olmayan bilginlerin yaklaşım-çözümlemelerini değerlendiriyor. Dört bölüm. 1. bölümde: "18. yüzyıl sonu ile 19. yüzyıl ilk yarasında Osmanlı dış ticareti ve dış ekonomik ilişkileri"nin ele alındığı çerçeve şu: Sanayi devrimi çağında Osmanlı İmparatorluğu'nun giriştiği Global Pazar İlişkilerinin özel görünümleri; Osmanlı Devleti ve Dış Ekonomik İlişkilerinin Yasal Düzenlenişi; 1838-46 Ticaret Sözleşmesi ve Dış Ticarette Kapitülasyon Düzenlemelerinin Onaylanışı ile 18. yüzyıl sonu ile 19. yüzyıl başlarında Osmanlı Dış Ekonomik İlişkilerinin Yapısı ve Gelişimi. (Bu katkı, V.I. Şeremet'in, s.25-77.)

S.M. İvanov, 2. bölümde: 1850'lerde Osmanlı ekonomik dış ilişkilerinde Batı ekonomik yayılmasına nasıl adapte edildi sorusuna karşılık arıyor. Bu yeni aşamayı, dış borçların büyümesi ve osmanlı'nın mâlî bağımlılığa sürükleniş serüvenini özetliyor. (s.78-113)

Yine İvanov'un katkısı olan 3. bölüm, 19. yüzyıl sonu ile 20. yüzyıl başlarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Dünya Kapitalist Ekonomisindeki Yeri'ni ele alıyor. Osmanlı ekonomisinde yabancı sermaye; Batı kapitalizmlerinin ticarî ve ekonomik rekabetleri ile yabancı ekonomik nüfuz ve bunların denetlediği bölgelerin doğuşu işlenmiş. (s.114-154) Bu 3. bölümde, Dr. Meyer'in bir katkısına da yer verilmiş: "Orta Doğu'da US Emperyalist Yayılmasının Başlangıcı Üzerine." (s.155-168)

Son bölümde de İvanov, "Osmanlı'da Sosyo-Ekonomik Süreçlere Dış Ekonomik İlişkilerin Etkisi"ni araştırıyor. Yarı sömürgeleşme yolunda ekonomik büyüme ve sosyo-ekonomik gelişme; Osmanlı'da Sömürgeci Yayılma ve Sosyo-Ekonomik Çelişkilerin Yoğunlaşması (s.169-203) araştırmanın ilk ayrımlarını oluşturuyor. Kitap, İvanov'un Değerlendirme özeti ile sona eriyor. (s.204-210). Kullanılan Türkçe kaynaklar arasında, Avcıoğlu, Yayman, Kurmuş, Yerasimov, Pamuk, Keyder, Karpat, Eldem, Cem, Kurdakul, Ortaylı, Çavdar, Sönmez, Yeniay, Suvla, Ünal, Karal, Sarc, Berkes, Güran, Tengirşek, Uzunçarşılı, Varlık, İslamoğlu, Sunar yer alıyor. Osmanlı birincil kaynaklarının kullanılması söz konusu değil. Ancak, İngiliz Parlamento ve ticaret, gümrük (yayınlanmış) kaynakları ile Çarlık arşivleri, yer yer, batılı çalışmaların değerlendirilmesinde kullanılmış. Sovyet bilginlerinin artık, kendi tarihlerine olduğu gibi, bizim tarihimize de yeniden yeni bakış açılarıyla yaklaşıp araştırmaya girişmeleri umud ve sevinç verici.

Umalım, disiplinlerarası, iki ülke bilginleriarası çalışma, işbirliği alanında yeni, olumlu ve verimli girişimler başlar ve gelenekleşir...

Aşağıya, Türkçelerinin başarısı ile de dikkati çeken, *"Türkiye Üzerine Sovyet Araştırmacıları Derneği"*nin *Tüzüğü*'nü aktarıyorum.

ATİLÂ TÜRK

TÜRKİYE ARAŞTIRICILARI SOVYET DERNEĞİ'NİN T Ü Z Ü Ğ Ü

1. Genel Tezler

1.1. Türkiye Araştırıcıları Sovyet Derneği (aşağıda dernek olarak anılacak) Türkiye ile ilgili bilimsel, yaratıcı ve pratik faaliyet yürüten insanların gönüllü bilimsel-toplumsal örgütüdür.

1.2. SSCB Doğubilim Uzmanları derneğinin şubesi olan dernek hem kendi hem adı geçen derneğin tüzüğüne göre çalışır.

1.3. Dernek, SSCB Doğubilim Uzmanları derneğinin şubesi olduğundan onun damgalı kağıdından, mühür ve ismi yazılı mühüründen yararlanır.

1.4. İlk aşamada dernek SSCB Bilimlek Akademisi Doğubilim Enstitüsünün bünyesinde çalışır.

1.5. Derneğin ikametgâhı-Moskova, SSCB Bilimler Akademisi Doğubilimi Enstitüsüdür.

2. Amaç ve Görevler

2.1. Türkiye'nin tarihi, politikası, ekonomisi, entografisi, ideolojisi, kültürü, dili, sanatı, edebiyat ve folklorunun incelenmesine yardım etmek.

2.2. Sovyet devletinin Türkiye ile işbirliğini sağlamlaştırıp geliştirme politikasına yardım etmek.

2.3. Türkiye sorunlarıyla uğraşanların yaratıcı faaliyetine yardım etmek, belirli hazırlık görmüş daha çok insanı birleştirip bilimsel ve popülarizasyon çalışmalarına celbetmek.

2.4. Türkiye problemleriyle ilgili incelemelerin SSCB bilimsel merkezleri ve okulları ile koordinasyonu sağlamak.

2.5. SSCB'de Türkiye sorunlarıyla ilgili olarak yapılan incelemeleri Sovyet ve yabancı toplum çevrelerine tanıtmak. Yabancı uzmanların Türkiye ile ilgili araştırmalarından Sovyet toplum çevrelerini haberdar etmek.

2.6. Türkiye sorunlarını inceliyen uluslararası ve ulusal dernek ve birliklerle bilimsel temaslar kurmak ve geliştirmek.

2.7. Dernek bilimsel ve teşkilât sorunlarını görüşmek için Dernek üyelerinin genel toplantılarını, yönetim heyetinin oturumlarını, konferans, simpozium ve seminerleri düzenler.

2.8. Dernek, konferans, simpozium ve seminerlerin sonuçlarına ilişkin belgelerin yayımlanmasına yardım eder.

2.9. Dernek Türkiye ile ilgili bilimsel ve pratik faaliyette elde edilen parlak başarılar için şeref diplomaları verir.

3. Terkip

3.1. Türkiye ile ilgili bilimsel araştırmalar ve öğretmenlik yapan, pratik çalışmalar yürüten Sovyet yurttaşları Derneğin üyesi olabilir. Derneğe üyeler yönetim heyeti tarafından kabul edilir. Bunun için yazılı dilekçe sunmak gerektir.

3.2. Dernek terkibine, ünlü bilim ve toplum adamları arasından (hem Sovyet yurttaşları, hem yabancılar) fahri üyeler seçilebilir. Fahri üyeler dernek üyelerinin genel toplantısında ya da konferansında seçilir.

3.3. Dernek üyeleri otomatikman SSCB Doğubilim Uzmanları derneğinin üyeleri olur, onlara derneğin üyelik cüzdanı verir,, cüzdanda Türkiye Araştırıcıları derneğine de mensup oldukları yazılır.

3.4. Kaydiye ve aidat tutarı, ödeme süresi SSCB Doğubilimi Uzmanları derneği tüzüğüne uygundur.

4. Üyelerin Hak ve Görevleri

4.1. Dernek üyeleri Derneğin yönetim organlarını seçme ve bu organlara seçilme, dernek tarafından düzenlenen toplantı, konferans, simpozium ve seminerlere katılma hakkına sahiptirler.

4.2. Dernek üyelerinin görevleri: Tüzüğe uymak, dernek organlarının karar ve ödevlerini yerine getirmek, dernek sorunlarının geliştirilmesine katılmak, muntazaman aidat ödemektir.

5. Teşkilât Yapısı

5.1. En az 4 yılda bir düzenlenen üyelerin genel toplantısı derneğin yüksek organıdır. Toplantı yeri ve tarihi, ilk gündemi dernek yönetim heyeti tarafından belirlenir. Genel toplantının oturumları arasındaki dönemde derneğin yönetim heyeti tarafından çağrılan konferans, simpozium ve seminerler yapılır.

Derneğin genel toplantısı ya da konferansı:

5.1.1. Dernek tüzüğünü onaylar, gerekirse ona düzeltmeler ve ilâveler yapar.

5.1.2. Yönetim heyeti üyelerini seçer.

5.1.3. Yönetim heyetinin tavsiyesi üzerine derneğin fahri üyelerini seçer.

5.1.4. Yönetim heyetinin rapor ve hesap raporlarını ele alıp onaylar, derneğin yeni görevlerini belirler.

5.1.5. Değişik bilimsel problemler hakkında rapor ve bildirileri, bundan başka teşkilât sorunlarını görüşür.

5.1.6. Derneğin faaliyet alanına giren başka sorunları çözer.

5.2. Kararları açık oylama yoluyla oy çoğunluğuyla kabul eder.

5.3. Genel toplantı ya da konferansların oturumları arasındaki dönemde derneğin çalışmaları, genel toplantı ya da konferansta 4 yıl için seçilen ve sayısı belirlenen yönetim heyeti idare eder.

Yönetim heyeti:

5.3.1. Genel toplantı ya da konferans kararlarının gerçekleştirilmesini sağlar ve tüm çalışmalarını yönetir.

5.3.2. Derneğin çalışma planlarını ve planların yerine getirilmesine ilişkin hesap raporları ele alıp onaylar.

5.3.3. Temsilcilik oranını ve dernek konferansına delegeleri seçme kuralını belirler.

5.3.4. Üyeleri arasından açık veya gizli oylama yoluyla oy çoğunluğuyla başkan, iki yardımcısını, iki sekreter, yönetim heyeti büro üyelerini seçer.

5.3.5. Başkan yardımcıları, sekreter ve yönetim heyeti büro üyeleri arasında görevleri dağıtır.

5.3.6. En az yılda bir oturumlar düzenler.

5.3.7. Yönetim heyeti bürosu hesap raporlarını dinler.

5.3.8. Yapılan konferans, simpozium ve seminerlerin sonuçları hakkında belgelerin yayımlanmasından sorumlu kişileri onaylar.

5.3.9. Çalışması hakkında hesap raporu hazırlar ve derneğin genel toplantısı ya da konferansına sunar, bilim ve teşkilat önlemleri planlarından ve planı yerine getirme çalışmalarının sonuçlarından SSCB Doğubilim Uzmanları derneğini haberdar eder.

5.3.10. Türkiye problemleri üzerindeki incelemeleri koordine eder, Türkiye'dekiler dahil uluslararası ve ulusal örgütlerle bilimsel temaslar kurar.

5.3.11. Dernek üyelerini kabul eder.

5.3.12. Fahri üye adaylarıyla görüşür, adaylıklarını derneğin genel toplantısı ya da konferansına tavsiye eder.

5.4.1. Başka toplumsal-bilimsel örgütlerin yönetimine dahil insanlar dernek yönetim heyeti üyesi olamaz.

5.5.1. Yönetim heyeti başkanı, dernek ve yönetim heyetinin çalışmalarını idare eder.

5.5.2. Başkan, yardımcıları ve sekreter SSCB Doğubilim Uzmanları derneğinde, devlet ve toplumsal örgütlerde ve Türkiye sorunlarını inceliyen uluslararası örgütlerde derneği temsil ederler.

1875 yılında Saint Petersburg sefir-i kebiri Ali Kabulî Paşa ve maiyet erkânı. [Ayaktaki sivil: sefaret kâtibi (sonradan Roma ve Viyana büyükelçisi olan) Mahmut Nedim Bey (Paşa: 1852-1924).]

Üzengi Kelimesi Nereden Geliyor?

ŞİNASİ TEKİN

Etimolojik denemelerin gayri ciddisiyle bilimselini ilk bakışta ayırmanın güçlüğü, bu disiplinin "doğa"sından ileri geliyor: Böyle sahicisini yapabilmek için, hem geniş bir birikime dayanmak, hem de art niyetler yaratan her türlü şovenlikten arınmak gerekli.

ATLININ yayaya üstünlüğü tarihte ilk defa, atlı vahşi Alaman kabîlelerinin, M.S 378'de Roma'nın yaya ordusunu yenmesinde görülmüştür. Fakat eyerinin üstünde atlı, her zaman gâlip gelememiş, sık sık da yenilmiştir. Atlının mutlak üstünlüğü, *üzengi* denen âletin icâdiyle ve bilhassa bunun yayılmasiyle başlamıştır.

'Üzengi'nin ne zaman, nerede ve hangi millet tarafından icâdedildiği hakkındaki bilgilerimiz çoğunlukla arkeolojik buluntulara dayanmaktadır. Buna göre *üzengi* milâttan önceki son asırlarda, İç Asya bozkırlarında Türkler tarafından icâdedilmiştir.[1]

Arkeolojik buluntular her zaman tek başına yeterli değildir. Bir şeyin kesin olarak ısbâtı için bunların başka verilerle, meselâ, dil verileriyle de desteklenmesi gerekmektedir. İşte bugün, iştikakcı ***üzengi*** kelimesini kesip biçecek, nerelerden gelebileceği üzerinde ileri geri laflar edecek; diğer milletlerin bu 'üzengi' denen âlete verdikleri adlarla mukâyese edecek ve nihâyet bütün bunlardan umûmî neticeler çıkarmaya çalışacak!

Eyi, hoş, üzengiyi icâdettik! Şimdi n'ôlcek? Şimdi icâdettiğimiz üzengiyi dünyanın dört bir tarafına yayacağız! Nasıl yayacağız? Atlarımızı eyerleyeceğiz, eyere üzengilerimizi bağlayacağız ve dolu dizgin, tozu dumana katarak dünyanın dört bir yanına "akınlar eyleyeceğiz!" Pek öyle dört bir tarafa değil de şöyle sadece İç Asya'dan batıya doğru akalım: Hazar'ın güneyinde İran yaylası üzerinden Akdeniz'e; Hazar'ın kuzeyinden Roma-Bizans ülkelerine, Avrupa içerilerine...

İnsan oğlunun bazen yeni icâtlara karşı bir inadı tutar, gözünün önündeki yeniliği göremez veya görmek istemez. Direnir de direnir. *Üzengi* hikâyemizde de durum böyle olmuş: Komşumuz haşmetli Sasanî devleti (M.S. 226-651), hudutlarında, Satraplarının burnunun dibinde demir ve bronzdan yapılmış *üzengi*lerimizle koşuşturup durduğumuz hâlde dönüp de bakmamış bile. Eğer dönüp baksaydı kendi süvârilerini, saray muhâfızlarını nakşeden nakkaşları, sanatkârları, atlıların üzengilerini de yaparlardı. Halbuki bütün Sasanî sanatında atlıların ayakları üzengisiz, eyerin iki yanından aşağıda, boşlukta sallanmaktadır! Aynı durumu Batıda, Roma ve Bizans'da görüyoruz: M.S. 700 tarihlerine kadar bütün kabartmalarda, heykellerde atlılar üzengisizdir.[2] Tarihî veriler *üzengi*nin, 8. asırdan itibâren Avrupa'da kullanılmaya başladığını söylüyorlar (bk.dipnotu 1).

İslâm dünyasında ise *üzengi* Arap orduları Sasanîleri ezip Asya içlerine yürüdükten sonra yani 7. asrın sonlarında ortaya çıkmıştır.

Şimdi *üzengi*'nin, birbirinden habersiz iki ayrı yerde, iki ayrı iklimde ve iki ayrı biçimde nasıl ortaya çıktığını kısaca tesbit edelim:

1. Sıcak iklimde, Arabistan'da ve Hindistan'da çıplak ayakla ve sandal türünden bir ayakkabı ile deveye veya bir başka hayvana binen insanların icâdettiği "ilmek" şeklindeki üzengiye ayağın başparmağı geçirilir sadece. Buna Arapçada *garz* diyorlar. Bu kelimenin iştikâkı açıkça "ilmek" şeklindeki üzengiye işâret etmektedir: *garaza* 'sivri bir şeyi geçirmek', 'iğne ile delmek', 'sivri bir şey dikmek'. Burada sivri bir şeyden maksad, bu özel durumda ayağın baş parmağıdır[3]. Soğuk iklimlerde bu icâdın itibar görmemiş olduğunu açıklamaya gerek yoktur.

2. *Üzengi* denen âlet, sıcak olmayan

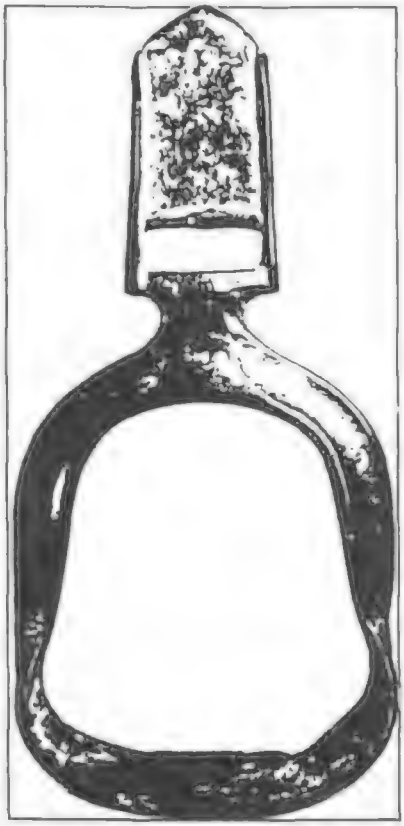

iklimlerde, meselâ İç Asya bozkırlarında, yukarıda kısaca temas ettiğimiz gibi Türkler tarafından milâttan önceki asırlarda icâdedilmiştir. Ve işte bütün dünyaya ve bilhassa Roma-Bizans dünyasına Avarlar vâsıtasiyle yayılan 'üzengi' budur.[4]

Şimdi 'üzengi'nin icâdedilme' ve 'yayılma' hikâyesini burada bırakalım da bunun Türkçe adı olan *üzengi* kelimesinin hikâyesine başlayalım. Bizden önce bu kelimenin iştikakı için neler söylenmiş, önce bunları anlatalım:

1. Bu konuda ilk sözü Ş. Sami'nin söylediği görülüyor: "...*üzengi*[aslı uzanıp kısalmak demek olan *üzenmek*'ten] hayvana binildikte ayakları komağa mahsus demir basamaklar ki kayışla eğere mebruttur, rikâp"[5].

2. W. Bang, kelimenin ilk kısmındaki *üze*'ye bakarak bunun *üs(t)*'yukarı, üst kısım' ('üzerine basarak hayvana binmek'den kinâye!) ile ilgili olabileceğini söylüyor[6].

3. Z. Gombocz (1912), G.J. Ramstedt (1916), N. Poppe (1958) ve E.V. Sevortjan (1974) kelimeyi Moğolca *dörüge* ile birleştirmek istemişlerdir. Fakat bu birleştirmeye bir çok itirazlar yükselmiştir.[7]

'Üzengi' kelimesinin Türk dünyasında aldığı fonetik biçimleri birer birer gözden geçirelim:

1. 'Üzengi' kelimesinin ilk defa ortaya çıkışı M.S. XI. asırda *Kutadgu Bilig* ile olmuştur: kara tapsa begler bedüyür kopar - *üzengü* bar erse çiğen berk kapar "Halk vazifesini yaparsa beyler büyür, yükselir; üzengi varsa, insan yuları kuvvetli tutar" (R.R. Arat neşri, b. 6110). Kelimenin muhtelif şekilleri muhtelif vesilelerle bir araya getirilmiştir; Sir Gerard Clauson (EDCT, 289b), G. Doerfer (TMEN II, no, 598), modern devirler için; W. Bang (adı geçen makâlesi, s.47, 48) ve M. Räsänen, (Meterialien zur Lautgeschichte der Türkischen Sprachen, Helsinki 1949, s.63-96)[8]

2. Bu sûretle kelimenin ilk şeklinin, metinlerle tesbit edebildiğimiz kadariyle, *üzengü* olduğunu görüyoruz. Bunun diğer şekilleri şöyle sıralanabilir: *üzengülük, izängi (-ä, -ü)* ve *yerana.*

3. Bütün bu şekilleri tasnif edecek olursak, muhtelif Türk şivelerinin coğrafi konumlarını aksettiren üçlü bir sistem karşımıza çıkar (Türk şivelerinin tasnifi ile ilgili olarak bk. TMX, s.59 vd):

A. Çuvaşca (19. asırda tesbit edilmiş dil malzemesine göre:) *yarana/yerena* (Bu münâsebetle Çuvaşcadaki *yer* kelimesi Türkçedeki *iz* kelimesine tekâbül ediyor! Bu nokta iştikak ameliyyemiz için çok mühim!).

B. Abakan, Kuzey-batı bölgesi ve Yakutca (gene 19. asırda tesbit edilen metinlere göre:) *isäni, izäni, izänä, izängü, äsänä, isänä.*

C. Karahanlıca başta olmak üzere (XI.asır) bütün diğer tarihî ve modern şiveler (Kuzey-batı, Güney-batı ve Güney-doğu): *üzengü, üzengi* (bazen *ö*ile, aş.bk.) ve *üzengülük*[9]

Buna göre üç ayrı nazarî şekil tesis edebiliriz:

A. Çuvaşca için: * *irengü*

B. Abakan, Kuzey-doğu ve Yakutca için: **izengü.*

C. Geri kalan Türk dünyası için: **üzengü(lük)*[10]

Buraya kadar söylediklerimiz hep bilinen verilerdir. Yeni malzeme olmadıkca bu bilinenlerle bir şey yapmak, yeni bir netice çıkarmak mümkün değildir. Aşağıda ufak bir veriden, küçücük masum bir kelimecikden bahsedeceğiz. Bu kelimecik yukarıdaki verilere yeni bir hayat katacak, daha önce bildiklerimizi bambaşka bir açıdan değerlendirmemizi sağlayacaktır. Şimdi bu kelimeciği inceleyelim hep birlikte; bakalım nasıl bir kelimecik imiş:

Maytrisimit adlı Eski Uygur Türkçesiyle yazılmış bir eserin ikinci bölümünde Burkan'ın yani Buddha'nın 32 adet alâmet-i fârikasından (*irü belgü*) bahsedilirken ikinci alâmeti için şöyle denmektedir: ming kigelig tilgenin yarataglag tamga ayasınta *izengülükinte* begiz belgülüg közünür [11]. Bunun manâsı bugünkü dilimizde şöyle olur: "Elinin ayasında (=ayasınta) ve ayağının tabanında (=izengülükinte), bin parmaklı tekerlek ile teçhîz edilmiş bir damga açıkca görülmektedir"[12].

Şimdiye kadar Türkçenin hiç bir metninde görülmemiş olan bu *izengülük* kelimesinin gerçekden 'ayak tabanı' manâsına geldiğini, yukarıdaki cümlenin yani 32 alâmetten ikincisinin, Sanskrit dilindeki Burkan metinlerinde karşılığına bakmak sûretiyle açıkca göreceğiz: Franklin Edgerton, meşhur Sanskrit lügatinde 32 alâmetten ikincisinin muhtelif variyantlariyle veriyor; bunlardan bir tanesi yukarıdaki Uygurca cümleye aynen uymaktadır: *cakrankita-hasta-pada(-tala)* "eline ve ayağının tabanına tekerlek şeklinde bir damga vurulmuştur"[13].

Bu sûretle kelimenin manâsını,

Üzengisiz Süvari.

''ayak tabanı''. olarak kesinlikle tesbit ettikten sonra bunu bir güzel yatırırız ve kesip biçebiliriz artık: *iz + e-ngü + lük*[14]. Kullandığımız işâretleri tekrar hâtırlatalım: + demek kendisinden önce gelen unsur fiil kökü dışında herhangi bir şeydir (isim, sıfat, edat, zarf vb. vb.); - demek kendisinden önceki unsur yalnız ve yalnız fiil kökü dür! Buna göre bu kelimeyi böyle paralanmış hâliyle manâlandırırsak şöyle bir şey çıkar karşımıza: ''* kendisi için (-n-) iz bırakan şey'',''* ayağın alt kısmı'' yani ''ayak tabanı'' [15].

Ikındık, sıkındık ama hâlâ daha bir dürlü atlıların kullandığı âletin adı olan 'üzengi' manâsını çıkaramadık bundan! Çıkaramadık ama epeyi de yaklaştık sayılırız bu manâya.

Her dilde olduğu gibi Türkçede de kelimeler, kendi manâlarından başka manâlara da gelebilmektedir ve edebiyatçılarımız her devirde dilin bu umûmî husûsiyetlerinden faydalanmışlardır: Meselâ İmparatorluk döneminin şuarâları *gece* demişler Leylâ adındaki kızcağızı kastetmişler, *kaş* demişler, *yay*'ı düşünmüşler. Hele derinden bir *ah* çekmişler akıllarına mûsikî âleti *ney* gelmiş, akıllarına *hava* gelmiş, *aşk* gelmiş, *nefes* gelmiş; daha neler de neler![16] Edebiyatçılar dilin orasını burasını çekiştirir dururlar da iştikakcılar durur mu, onlar da arada bir kelimeleri köşelere sıkıştırıp hırpalacayacaklar. İmdiii, Orta Asya'da bulunmuş üzengilerin resimlerine baktığımız zaman, şunu görürüz: 'üzengi'nin alt kısmı, ayakkabının, çarığın veya çizmenin uç kısmından topuğuna kadar olan alt kısmın, yani ''ayak tabanı''nın, içine girip rahatça oturacağı ve yerleşeceği kadar geniş ve yayvan yapılmıştır! Üzenginin bu kısmı ile ''ayak tabanı'' kavramını yan yana getirdiğimiz zaman yani birini diğerinin içine soktuğumuz zaman, birincisi ''kap, ihtivâ eden'' (yani *içeren*) olur, ikincisi (yani *ayak tabanı*) ''muhtevâ'' (yani *içerik*) olur.

Bu noktada derin bir nefes alalım ve basit mantık oyunumuza devam edelim: Bu ikisinden hangisi önce vardı? Tabii ki burada *içerik* durumundaki 'ayak tabanı' önce vardı; çünkü 'ayak tabanı' vücûdun bir parçasıdır. Halbuki *içeren*, yeni icâdedilmiş âletin kendisidir! Yeni icâdedilmiş âlete bir ad verilecek. Bu ad, tabiî olarak, vücûdun, bu âletle en yakından ilgili olan kısmı, yeni 'ayak tabanı'ndan başka bir şey olmayacaktır, yani *içerik, içeren*'e ad olmuştur burada: *izengülük*. [17]

Buna göre şunu söyleyebiliriz artık değil mi? XI. asırdan beri (yani Kutadgu Bilig'den bu yana) Türk dünyasında umûmî olarak hep ü ile zikredilen bu âletin ilk adı herhâlde *üzengü* değil, *izengü* veya *izengülük* idi: Yani ilkin ''ayak tabanı'' manâsında, daha sonra da ''üzengi'' adı verilen âlet!

XI. asırda veya daha önceki bir târihte uzakdan benzeşme yoluyla kelimenin ilk ünlüsünün *ü*'ye dönüştüğünü görüyoruz, yani *i*'nin yuvarlaklaştığını görüyoruz[18].

Kelimenin ünlüsünün tarihî değişmesi ve yukarıda tesbit etmiş olduğumuz bugünkü biçimleri, Türklerin coğrafî dağılım ve konumlarına şaşılacak derecede paralel gitmektedir: M.S. 1000 yıllarında Türklerin kitle hâlinde batıya göç etmeleri ile yani Türkistan'dan, İran yaylası üzerinden Anadolu'ya, Akdeniz'e doğru yola çıkmalariyle birlikte *izengü* kelimesinin *üzengü* şekline dönümüş olduğunu görüyoruz. Buna karşılık Abakan, Çuvaş ve Yakutca yukarıdaki misâllerde gördüğümüz gibi kelimenin aslındaki *i* ünlüsünü muhâfaza etmiş. Bunun sebebini herhâlde Abakan, Çuvaş ve Yakut Türklerinin, kelimemizdeki *i* *ü* değişmesi vukûbulmadan yani XI. asırdan önce Türk dünyasının diğer kısmından ayrılmış ve tecridedilmiş olmalarında aramak gerekecektir.

'Üzengi'nin diğer dellerdeki karşılıkları şunlardır:'yükleme eyeri, yan eyer' manâsında *astraba, astrabe, estribo, estreup, estrieu* (Latince ve akrabalarında); *stigrap* 'tırmanma urganı' (Anglo-Sakson); gene aynı kelimeye benzeterek İngilizler bugün buna *stirrup* demişler. Aynı kökden gelen *Stegreif* kelimesi bugün Alamancada başka manâda yaşıyor ama Alamanlar 'üzengi'ye bugün *Steigbügel* diyorlar. Bütün İslâm dünyasında Arapçadan gelen *rikâb* kullanılıyor: 'nakil vâsıtasına veya bir hayvana binmek'. Ve nihâyet Moğolcadaki *dörüge*'ip, yular' mânalarına geliyor.[19]

Türkçe *izengülük* dışındaki bütün bu adların manâca bir tek ortak yanı var: 'ip, urgan; binmek, tırmanmak'. Görüldüğü gibi bu manâların hiç biri âletin bizzat kendisiyle ilgili değildir; âletin fonksiyonu ile, gördüğü işle ilgilidir. Halbuki Türkçesi, baştaki ünlüsü yani sesli harfi *i* *ü* biçiminde değişip *üzengü* şekline girinceye kadar yani M.S. XI. asırdan önceki bir târihe kadar âletin bizzat kendisiyle ilgili kalmıştır. Ancak *üzengü* biçimini aldıktan sonra aslî manâsını kaybedip, diğer dillerde olduğu gibi âletin fonksiyonunu ifâde eder olmuştur, ki Ş. Sami ve W. Bang yukarıda gördüğümüz iştikak denemelerinde bu noktadan itibâren haklıdırlar: *üze (üst)* [hayvanın 'üstüne' binmekten kinâye!] ve 'üzengi kayışı-

nın uzanıp kısalması' ve *üzgeç* 'ip merdiven' ile ilgili olarak!

Buraya kadar söylediklerimizden şu neticeleri çıkarabiliriz:

I. Milât sıralarında Türkler 'üzengi'-ye büyük bir ihtimâlle *izengülük* diyorlardı.

II. Yukarıda zikrettiğimiz Uygurca cümledeki *izengülük* kelimesi, kesinlikle 'ayak tabanı' manâsından başka bir manâya gelmediği gibi 'üzengi' denen âletin adı olarak hiç bir Eski Türkçe metinde geçmemektedir; bu bir tesâdüf eseri olmalıdır! Fakat 'ayak tabanı' manâsına bakarak iştikakını *iz+ e- n-gü+lük* şeklinde yapabiliriz: Yani bu adın temelinde *iz* 'iz' ismi yatmaktadır. Bu şekliyle kelimenin 'üzengi' manâsı, dediğimiz gibi hiç bir metinde henüz tesbit edilmemiş fakat;

A. Çuvaşcadaki *yer* kelimesi, yukarıda zikrettiğimiz gibi 'üzengi' manasındaki Çuvaşca *yeran* kelimesinin bir parçasıdır ve bu *yer* Çuvaşcada 'iz' manâsına gelmektedir; yani Çuv. *yer*= Tü.*iz*[20]. Bu tesbit, 'üzengi' adı verilen âletin Türkçesinin kökünde bir *iz* 'ayak izi' kavramının yatmakta olduğunu göstermektedir.

B. Bununla ilgili olarak Abakan, Kuzey-doğu şiveler grubu ile Yakutcanın diğer Türk şivelerinden çok daha muhâfazakâr olduğu ve buralarda kelimenin dâima *i* ile söylendiği göz önünde bulundurulursa 'üzengi' denen âletin aslının *ü* ile değil, *i* ile olduğu ortaya çıkmaktadır.

C. Atlı savaşcıya atının üstünde en büyük emniyeti, 'ayak tabanı' nın belli bir yere oturması sağlayabilirdi; buna eski *Türk izengülük* diyordu. İşte 'ayak tabanı'nın oturacağı yere de bu adı vermiş olmalı atalarımız!

III. Ancak uzun bir süre kullandıktan sonra bir âletin fonksiyonunun farkına varılabilir; bu farkına varış, Türkçede kelimemiz sesli harfini benzeşme yoluyla değiştirip *(i ü)* iştikâkı müphemleşmek sûretiyle asliyle ilişkisini, M.S. XI. asırdan önceki bir zamanda kaybettikten sonra ortaya çıkmıştır; yani kelime artık, âletin aslı olan 'ayak tabanı' ile alâkasını kesmiş, W. Bang'ın ileri sürdüğü gibi *üze [üst]* 'üstünde, üzerinde' veya Ş. Sami'nin dediği gibi 'kayışını gerip gevşetmek sûretiyle alçaltılıp yükseltilmek, çekilip alınır ip merdiven' manâlarında *üze-n-, üzgeç* kelimeleriyle birleşmiştir.

Bu sûretle 'üzengi' denen âletin Türkçede iki ayrı iştikakı olmuş oluyor:

1. Başlangıçdan yani aşağı yukarı milâttan önceki son yüzyıllardan, M.S. XI. asırdan önceki herhangi bir târihe kadar olan dönemde atalarımız 'üzengi' denen âlet için'* ayak tabanının sokulacağı nesne' manâsına gelebilecek bir *izengülük* kelimesini kullanıyorlardı. Fakat bu kelimenin tesbit edebildiğimiz manâsı sadece 'ayak tabanı'dır! Bunun temelinde *iz* 'ayak izi' kelimesi yatmaktadır!

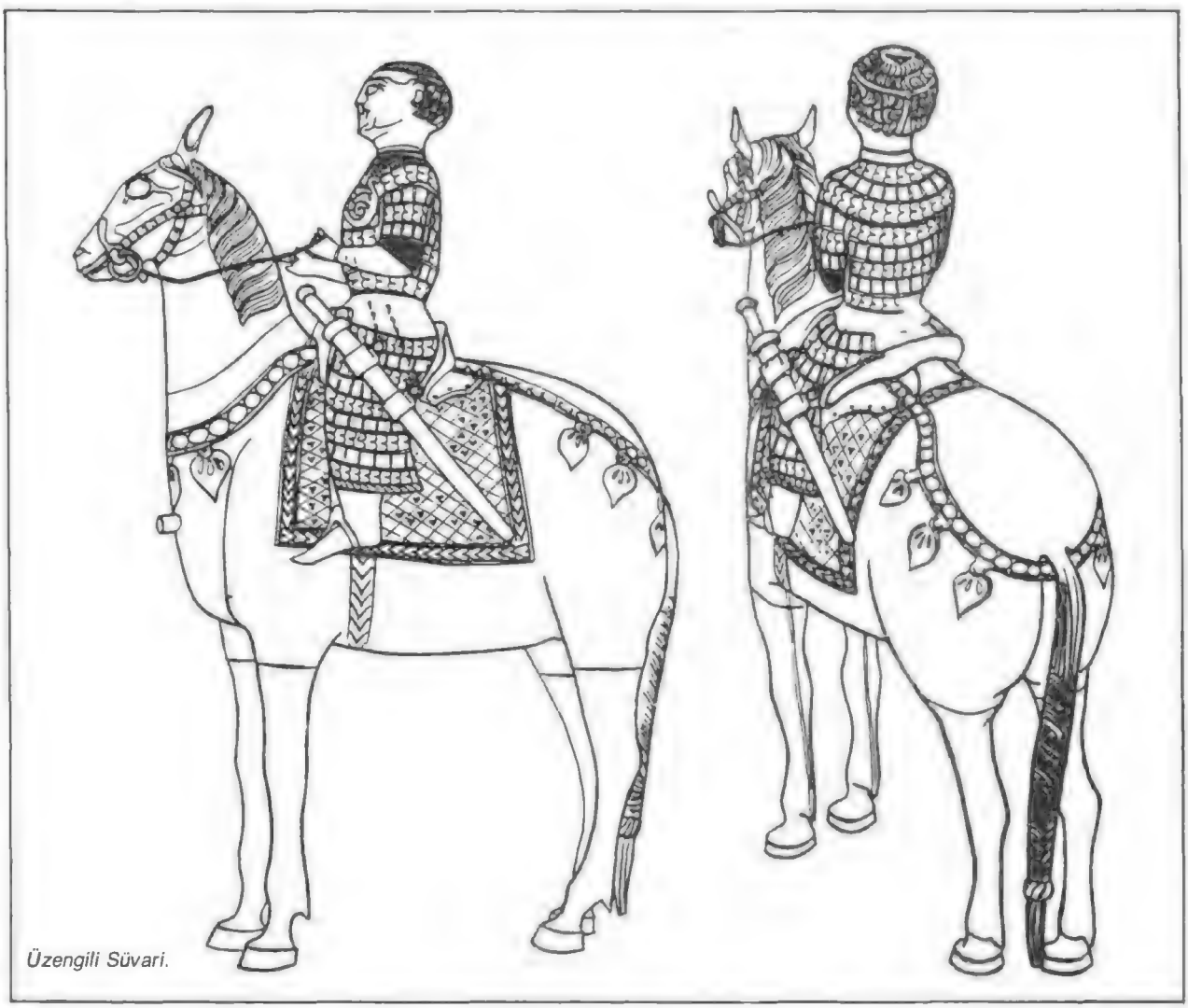

Üzengili Süvari.

2. M.S. XI. asırdan önceki bir târihte kelimenin içinde meydana gelen bir ses değişmesi neticesinde (*i ü*: geriden benzeşme ile) kelime artık asliyle olan
iştikak ilişkisini kaybeder, 'üzengi' âletinin aslını değil de fonksiyonunu ifâde eden bir kelime hâline gelir: *üze*(rin/e/de) '*binmek, çıkmak'. Veya: *üze-n-* 'uzanıp, kısalmak' // bununla ilgili olarak *üzgeç* 'ip merdiven'//.

Görüldüğü gibi Türk dilinde meydana gelen bu ikinci iştikak, yukarıda sayıp döktüğümüz yabancı dillerdeki kelimelerin iştikaklarına paraleldir, yani âletin fonksiyonu ile ilgilidir.

Sözlerimi, Kültür Antropologlarına yönelteceğim bir soru ile bitirmek istiyorum: Yeni icâdedilmiş bir âletin adı eğer fonksiyonundan çok o âletin bizâtihi kendisiyle ilgili ise, bu adı verenle onu icâdeden aynı mı olur?

Bir iki kısaltma:

EDCT: Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish,* Oxford 1972.

TM: *Türkiye Mecmuası*

TIMEN: G. Doerfer, *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen,* 4 cilt, Wiesbaden 1963

Tsö: *Tarama Sözlüğü,* Ankara, 1963

SBAW: Sitzungsberichte der Berliner Akademie der Wissenschaften

Hayâtımın 'hamâkat' dönemine âit olan bir yazımı 'üzengi' ile ilgili olması dolayısiyle, okuyuculardan özür dileyerek zikretmek istiyorum:

"Some Thoughts on the Etymology of the Turkish *Üzengi* 'stirrup', "Journal of Turkish Studies (Türklük Bilgisi Araştırmaları), C.9 (Harvard Üniversitesi 1985), s.237-241.

[1] Bu yazımızda umûmî yuvarlak hükümler için en çok şu kaynaklar kullanılmıştır: 1. Lynn White, Jr. *Me dieval Technology and Social Change* [Ortaçağ Teknolojisi ve İçtimaî Değişme], Oxford University Press 1962 (burada 1976 Amerikan baskısı kullanıldı), x + 194 ve 10 resim. [Zengin bibliyografyası, notları ve diziniyle mükemmel olan bu eserin bir an önce Türkçeye kazandırılması gerekmektedir! İlim ve Teknoloji Tarihi ile uğraşan ulemâlarımız neredeler?] 2. A. Rona-Taş *The Periodization and Sources of Chuvash Linguistic History,* Chuvash Studies, Bibl. Orientalis Hungarica, Vol. XXVIII, Akadremiai Kiado, Budapest 1982 (s. 113-170; üzengi ile ilgili olarak bilhassa s. 120 vd.) 3. F. Sümer, Türklerde Atçılık ve Binicilik, Turk dunyası Araştırmaları Vakfı 5, 1983, 136 s., 16 s. resim.

[2] Sasanî sanatında atlı kabartmaları için bir çok eserin yanı-sıra şu esere bakılabilir: Boris Marschak, *Silberschaetze des Orients. Metalkunst des 3.-13. Jahrhunderts und ihre Kontinuitaet,* VEB E.A. Seemann Verlag Leipzig 1986, 440 s. (bilhassa s. 121 vd; s.406-407'deki üzengili koşumlar 8.-9. asırlara âittir!). Roma Arkeoloji Müzesidir!

[3] E.W. Lane, *Arabic-Englis Lexicon* (The Islamic Text Society, Cambridge, England) 1984, s.2246. Daha sonra *üzengi*'nin biçimi değiştiği hâlde aynı *garz* ismi bildiğimiz üzengiye ad olmuştur. Hindistan'da ise Sanskrit dilinde bu türden bir üzenginin nasıl adlandırıldığını bilmiyoruz; en azından bu konudaki dil malzemesi günümüze gelememiştir. Bu konuda bilinen tek kelime İslâmiyet ile sonradan giren *rikâb* kelimesidir, aş.bk.

[4] 'üzengi'nin yayılması ve bununla ilgili meseleler için bk. dipnotu 1'deki kaynaklar.

[5] Ş. Samî, *Kâmûs-i Türkî.* Der Saadet 1317, s.204b. Kelimenin *ö* ile değil de *ü* ile okunacağını, kendisinin "vâv-ı makbûze-i hafife" diye tarif ettiği (s.14) bir işâretle yazmasından anlıyoruz [çünkü kelime bazen * *özengi* biçiminde de okunmaktadır; bunun sebebini ileride anlatacağız!]. Ş. Samî'nin burada kullandığı işâretler ve onların tarifleri, Tecrübî Fonetik Ilminin bugün söylediklerinden farksızdır. Ve bu Tecrübî Fonetik Ilmi, Avrupa'da 20. asrın başında ortaya çıktığı hâlde Ş. Samî, bu ilmin esaslarını *Kâmûs-i Türkî*'de çok önce ortaya koymuştu. Bu eserin bu bakımlardan incelenmesi ve değerinin ortaya çıkarılması gerekmektedir. Dilbilimci "yaş" (yani 'genç') ulemâlarımıza duyrulur!

Öte yandan Ş. Samî, *üzenmek* fiili hakkında mustakil olarak bir şey söylemiyor ama *üzgeç* 'çekilip alınır ip merdiven' (203b) *üzmek* 'gerip gevşetmek' (204a) gibi iştikaklarını kaydediyor.

[6] W. Bang *Vom Köktürkischen zum Osmanischen...,* SBAW 1919, s.47-48, not 4.

[7] Moğ. *dörüge* ile 'üzengi' arasındaki ilişki ile ilgili bibliyografya için bk. G. Doerfer, TMEN II, s.148-149 ve bu ilişkiye yapılmış en sağlam itiraz A. Rona-Taş'ın adı geçen makâlesindedir: "...ses bilgisi, yapı bilgisi ve anlam bilgisi bakımından bu mümkün değildir..." s.120

[8] Bu listelerdeki şekillerden bazılarının düzeltilmesi gerekiyor: * *üzengü* herhâlde *kef* harfinin yanlış okunması neticesinde ortaya çıkmış olmalı. Öte yandan *zenge* şekli de şâirin vezin endîşesinden gelmektedir (Houtsma 156 ve Tsö VI 1972).

[9] Bu sonuncusu yani *-lük* ekiyle birlikte yalnız Kutb'un Hüsrev ü Şirin'inde geçiyor: adakıngnı *üzengülükke* bir bir - basıp mün yoksa yıklur sen baş ağrır "Merdivene ayağını birer bas da öyle çık; yoksa düşersin, başın ağrır!" (bk. N. Hacıemînoğlu neşri: Kutb'un Hüsrev ü Şirin'i ve Dil Husûsiyetleri, Istanbul 1968 , s.360, beyit 3080). Burada kelime, uzengiden başka bir manâ kazanmış: 'merdiven.'; Farscasında *nerdübân.* Aynı durumu Kur'an tercumesinde de buluyoruz bk. J. Eckmann, Middle Turkic Glosses of tehe Rylands Interlinear Koran Translation, Budapest 1976: *üzengü*

[10] A. Rona-Taş, adı geçen makâlesinde (bk. s.120-122) bu nazarî şekilleri *iranä, izänge* ve *üzengü* şeklinde tasavvur ediyor ve Çuvaşca *yerana*'yı sadece *z:r* tekâbülü için kullanıyor. Halbuki biz Çuvaşca kelimeyi şekil bilgisi bakımından da *üzengü*'nün karşısına koyacağız!

[11] Geng Shimin, "Qadimqi Uygurca Iptidayi Drama Piyesasi 'Maitrisimit' (Hami Nushası)ning 2-Paradisi Haqqidiki Tatqiqat", *Journal of Turkish Studies IV* (1980), s. 101-156, bilhassa 111, var.5 a, 1.7. Maytrisimit herhâlde Köktürk kitâbeleri devrinden hemen sonraki bir devirde meydana getirilmiş Turk dilinin en eski eserlerinden biridir!

[12] *kigelig* veya *kigelik*'in ne olduğunu bilmiyorum ama metnin gelişinden bunun araba tekerleğinin parmakları olduğu anlaşılıyor. Şu şekillerle ilgili görünüyor kelime: *gövlek/govelek* 'kağnı tekerleğinin ortasında dönen ağaç', 'araba tekerleğinin ortasında dingil başının takıldığı ağaç başlık'; *gevele* 'ahır ve samanlık gibi binaların üzerine atılan ağaç direk' (bk. Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözluğü VI (Ankara 1972).

[13] F. Edgerton, *Buddhist Hybrid Sanskrit Grammar and Dictionary* Vol. 2 *Dictionary* (New Haven, Yale University Press, 1953), s.627 (bilhassa bk. s.458b-460a).

[14] Bu parçalama ameliyyesinde meraklı okuyucuları tatmin etmek düşüncesiyle şu kaynakları zikredeceğim - İlgilenmeyen okuyucu bu notu yok saysın, lütfen! *+e-n-gü+* için bk. W. Bang, SBAW 1919, s.52-53; L. Ligeti, Nemeth Armağanı (Ankara 1962), s.319-330. Ve nihâyet - *gü + lük* için bak. M. Räsänen, Materialien zur Morphologie der Türkischen Sprachen (Helsinki 1957), s.129: + *lük* bazen kalkabilir. Konumuzla ilgili olarak yukarıda Kutb'un Hüsrev u Şirin'inde görulen ve 'merdiven' manâsındaki *üzengülük*'ü hâtırlatalım!

[15] Aynı iz kökünden bir de *izlik* yapmıştır ki 'ayakkabı' manâsına geliyor, bk. EDCT 286b.

[16] Üdebâlarımız hangi gazelin hangi parçasını kastetiğimizi anlamışlardır sanırım:

Ney-i bezm-i gamem ey âh ne bulsan yile vir;
Oda yanmış kuru cismümde hevâdan gayri.

Bu beyitte biliyorsunuz bir müstensihin azizliği, şâiri daldığı hayâl âleminden fecî bir şekilde uyandırmış ve verilmek istenen muhteşem hayâl tablosu da parça parça olmuştur: Muntensihin azizliği [câhilliği de olabilir tabiî] şu: *âh* yerine *mâh* yazıyor ve diyor ki "...efendim şâir 'ay yüzlü' sevgilisine hitâbediyor; *âh* ne demekmiş!" Doğru gibi görünüyor ama şâirimizin 'şöyle derinden bir *âââh!* çekme' isteğini ve bununla kasdettiği bir sürü şeyi ne yapacağız? Yukarıdaki beyitte 4 kelimeden başka hepsinin ipleri *âh* kelimesinin elindedir. İnanmayan varsın hesâbetsin!

[17] Bu adlandırma, iki şey arasında 'benzetme' dışındaki herhangi bir ilişkiye göre yapılmıştır: Meselâ "soba yandı" diyoruz. Burada yanan soba değil, sobanın içindeki şeydir; "kadehler bitti" dediğimiz zaman tükenen kadeh değil, içindeki içkidir. Haddimiz olmayarak çizmeden yukarı tırmanmaya başladık edebiyatcı dostlarımız kaşlarını düğümlemeden bu bahsi burada kapatalım en iyisi, nemize gerek!

[18] Bir parçacık Türklükbilgisi veya 'Lisâniyyât' ilmi tahsil etmiş olanlar bilirler ki yuvarlaklaşma hâdisesinde şaşmaz kâide şudur: *a,e o,ö* olur! Hiç bir zaman tersi olmaz yani *e*'nin *ü,ı*'nin de *ö* olduğu görülmemiştir! Ama bazen bu kâidenin dışına çıkıldığına şâhit oluyoruz: Türklerde Atçılık ve Binicilik adlı eserinde F. Sümer, meselâ hep *özengi* diyor! Ayrıca, konuyla ilgisi olmayan kimselere bu kelimeyi nasıl telaffuz ettiklerini sorduğumda *ö* ile *ü* arasında müteredddit cevaplar aldım. Bütün bunlar gösteriyor ki kelimenin iştikakı ve menşei artık bugün tamâmiyle unutulmuştur.

[19] Muhtelif dillerdeki bu iştikaklar için bk. A.H.Bivar *The Stirrup and its Origins* Oriental Art, Vol I (Londra 1955), s.61-65, özellikle s.65; Lynn White, Jr., *Medieval Technology and Social Change* özellikle not 142-144; A. Rona-Taş'ın adı geçen makâlesi, s.120, not 12.

Burada zikredilmeyen dillerin hemen hepsinde bu âletin adının manâsı ötekilerle hep aynıdır!

[20] İştikâkını herhâlde **i-z* biçiminde düşüneceğiz. **i-* 'takip etmek' manâsında olup tek başına metinlerde henüz görülmemiştir; fakat iştikakları, varlığını kabûl etmememize müsaade edecek kadar vardır: *iyin* 'göre, nazaran' *(i-yin), it-* 'düzene sokmak, sıraya koymak' (*i-t-* * 'nesneleri biri biri ardından takip ettirmek'; tıpkı *sat-* fiili gibi **sa-t [sa-* 'saymak']).

Çuvaşcasında *-r* görülüyor; *-z* nasıl Türkçede fiilden isim yapma eki ise Çuvaşcada da *-r* öyle olmalı. Zâten Genel Türkçede *-r* ve *-z* bilindiği gibi fiillerden isim yapan iki ayrı ektir; bunlardan bir Çuvaşlar, diğeri de Turkler tarafından tercih edilmiştir! Yani başlangıçda Çuvaş kardeşlerimizle "yapım eki tercihi" yüzünden büyük bir anlaşmazlık çıkmıştır! Bu anlaşmazlık hakkında ileride çok laflar edeceğiz! Şimdilik bu kadar.

Eski Arslanları Takdimimizdir.

HALİL ERDOĞAN CENGİZ

İçki içince, insan niçin arslan gibi yürekli, ayı gibi güçlü, kaplan gibi gazaplı, çakal gibi geveze, köpek gibi döğüşken, tilki gibi yaltaklanıcı, horoz gibi gürültücü olur? (Hz. Ali dışında) gelmiş-geçmiş-gelecek bütün haydarâna!

ARAPLAR, bay arslana *esed,* bayan arslana *esede* derlermiş. *Üsâme, Hâris, Kasvere, Gazanfer, Leys, Dirgaam* da Aslanın Arapçadaki -sayısı pek çok olan- adlarının en ünlülerindenmiş. Arslan hazretlerinin künyeleri arasında *Ebu'l-ebtâl, Ebu'l-hâris, Ebû Eşbâl, Ebû Firâs, Ebû Hafs, Ebu'l-abbâs* ve benzerleri varmış. *Mustatraf*'ta (C:2, S: 839), Acemlerin *şîr* dedikleri arslan şu cümlelerle anlatılmaktadır:

En Güçlü Üfürükçü:Arslan

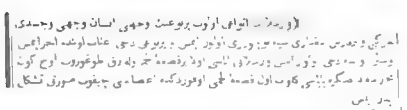

"Ve arslanın enva'ı (türleri) *olup, bir nev'inin vechi* (yüzü) *insan vechi ve cesedi* (bedeni) *bakar* (sığır) *gibi ve bir karış mikdârı siyâh boynuzlu olur imiş. Ve bir nev'i dahi ünnâb levninde* (hünnap, çiğde renginde) *ahmer* (kırmızı) *imiş. Ve arslanı, anası evvelâ bir kıt'a* (parça) *lahm* (et) *olarak doğurup, üç gün muhâreseden* (korumadan) *sonra, babası gelüp ol kıt'a-i lahmi* (et parçasını) *üfürdükde, a'zâsı* (organları) *çıkıp, sûreti* (şekli) *teşekkül eder imiş"*.

Arslanın Ağız Kokusu

Önce, arslanın bu etkin üfürüğünü öğrenip de üfürükçüsünü değiştirmeye kalkışacaklara şunu hatırlatalım ki: *"Arslanın rîki ya'ni ağzı yarı* (salyası) *gaayet az imiş. Li-hâzâ* (bundan dolayı) *bahar ya'ni bûy-i bed-i dehân* (ağzının kötü kokusu) *ile muttasıf imiş"*. Bu bilgi arslan taklitlerinin bile ağız kokusuna niçin katlanılamadığını açıklamaya yetmektedir.

Eski ve Yeni Arslanlar

Açlık ve susuzluğa en dayanıklı hayvanlardan biri arslanmış. Yeryüzünde hummâya ilk yakalanan da o imiş. Ömrü bin yıla varırmış. Kocadığı, dişlerinin dökülmesinden anlaşılırmış. Onur sâhibi olduğu için, avlayıp yediği nesnenin artığını -ne kadar acıkırsa acıksın- yemezmiş; köpeğin içtiği sudan içmezmiş. Kaplanın, kedinin, engerek yılanının gözleri gibi, arslanınkiler de geceleri parlarmış. Arslan yiğit imiş, kerem sâhibi imiş, mert imiş. Arkadan vurmazmış. Şimdi perde arkasından kükreyen kimi yalancılar mı kendini arslan saymada, yoksa onursuz ve muhannes yeni bir arslan tipi mi ortaya çıkmada? Toz duman arasında belli olmuyor.

Eski arslanlar horoz sesinden ve kediden korkarlarmış. Kimilerine göre ateşden de korkarlar, kimilerine göre ateşe bakar hayrân kalırlarmış. Şimdiki arslanlar, çıkar dümenlerinin bozulması dışında hiç bir şeyden korkmadıklarına göre, bu bakımdan da epeyce değişikliğe uğramışlar. Bilinen kesin husus şu: Ömürleri kısalmış. Artık bin yıl yaşayan arslan yok. *Mustatraf*'ın hayvanlar hakkında verdiği bilgilerin ana kaynağı da, XIV'üncü yüzyılda yazılmış, eski hayvan bilimi kitaplarından *Hayâtü'l-hayavân.*

Utbe Bin Ebi Leheb'in Başına Gelenler:

Mustatraf, arslan vesilesiyle yer verdiği bir olayı şöylece hikâye etmektedir: Hz. Muhammed, *"Vennecm"* sûresi inip *"Vennecmi izâ hevâ"* âyetini okuduğu zaman, babası gibi İslâmiyet düşmanı olan *Utbe bin Ebû Leheb*, Resûl-i Ekrem'i inkâr eder ve bedduâsını alır. Çok geçmeden o mel'ûn oğlu mel'ûn,

birkaç arkadaşıyla Şam tarafına yıkılıp gider. Konakladıkları bir yerde, uzaktan bir arslan kükremesi duyulur. O gümbürtülü sesten vücûdu titremeye başladığı zaman, arkadaşları, *Utbe*'ye: Bizler korkup titrememişken, neden senin etlerin yani tenin titrer? dediklerinde, o kötü oğlu kötü: Niçin titremeyim ki Muhammed aleyhisselâm üzerime tasallut-i kelb (*yırtıcı hayvan saldırısı*) [1] ile bedduâ eyledi. Ve gök, insanlar üzerinde gölge salıcı oldu olalı, Muhammed'den daha doğru hiç kimse gelmemiştir. Onun dediği olur, cevâbını verir. Kederinden akşam yemeği yemez. Uykuları gelince, arkadaşları, o mel'ûnu ortalarına alıp yatarlar. Gündüz kükreyen ve o kükreyişle Utbe'ye sanki "Vaktine hazır ol" vâdisinden ses veren o arslan, gece gelip yatanları birer birer koklar. O fil vücûdlu mel'ûnu bulunca bir ısırışta parçalar, işini tamamlayıp döner. Utbe de babası Ebû Leheb ile Ebû Cehl'e cehennemde arkadaş olur (C:2, S:839-840)

Gelelim Ayn-ı Hayât'a

Esasta, *Hayâtü'l-hayavân*'ın basılı Türkçe çevirisi olan *Ayn-ı Hayât* adlı eserde, başlangıçtan *Havâss*'a kadar olan bölümde, insanı arslanın zararından koruyan bâzı duâlar; Danyal Peygamber'in arslanlarla olan mâcerâsı ve bunu sembolize eden -kaşında, ortaya aldıkları bir insanı yalar durumdaki iki arslan resmi bulunan- yüzüğü; Buht-ı Nasr'ın düşü; Ebû Müslim-i Horâsânî'nin hayâtına ve ölümüne ilişkin bâzı bilgiler; onun, yanına gelmesi için yılda bir kez eşine izin vermesi, "*Cimâ mecnûnluktur. İnsana senede bir kerre mecnûn* (deli) *olmak kifâyet eder*" demesi; büyüye, hastalığa ve üzüntüye karşı yararlı iki âyet-i kerîme ile şarabın yedi değişik etkisini açıklayan, Hz. Nûh ile Şeytân arasındaki görüşme gibi değişik hususlar yer almaktadır.

Şarap İçenlerde Görülen Yedi Değişik Etki Nereden Kaynaklanmış?

Ravzatü'l-ulemâ'da rivâyet olundu ki: *Hazret-i Nûh aleyhisselâm, bir bağ* (üzüm kütüğü) *dikmiş idi. Şeytân aleyh'l-la'ne ol bağa üfürmekle bağ kuruyup Hz. Nûh gamlandı. Âyâ* (acaba) *ne sebebden böyle oldu diyü bağın hâlini fikr idüp oturdu. Şeytân aleyhi'l-la'ne* (lânet onun üzerine olsun) *gelüp ayıttı: ne fikr idersin? Hz. Nûh haber verdikde: Ya Nebiyyallâh! Eğer bağın yeşillenmek ister isen, bana izin ver, bağın üzerine yedi şeyh zebh edeyim* (boğazlayayım) *diyüp Hz. Nûh dahi izin vermekle Şeytân; bir arslan ve bir ayu* (ayı) *ve bir kaplan ve bir çakal ve bir kelb* (it) *ve bir dilkü* (tilki) *ve bir horos boğazlayup kanlarını ol bağın köküne dökdü. Ol sâ'at bağ yeşillenüp üzümden yedi tâze üzüm hâsıl oldu. Halbuki mukaddemâ* (daha önce) *bir gûne* (türlü) *üzüm olurdu. Ol ecldan* (sebepten) *şâribü'l-hamr* (şarap içen) *arslan gibi şecâ'atli* (yürekli), *ayu gibi kavî* (güçlü), *kaplan gibi gazablı, çakal gibi ahvâlini söyleyici, kelb gibi döğüşücü, dilkü gibi temellüklü* (yaltaklanıcı) *horos gibi çağırıcı oldu (S:11).*

Aynî (1766-1837) de, Sâkînâme'sinde şarabın îcâdını anlatırken, ilk asmayı Adem Peygamberin diktiğini, sonra Şeytan'ın gelip sırasıyla tavus kuşu, maymun, arslan ve domuz keserek kanlarını asmanın köküne akıttığını; bu yüzden şarap içenlerin sırasıyla önce tavus kuşuna, sonra maymuna benzediğini, ardından arslanlaştığını ve nihâyet domuza dönüp dinden çıktığını anlatmaktadır. [2]

Arslanın Havâssı

Organların seyrimesi, basur, barsak ağrısı, diş ağrısı, titreme, sara, kulunç gibi hastalıklar eskiden de varmış. Ayrıca hastalıkların dışında soğuktan emîn olma, yırtıcı hayvanların ve üçkâğıtçıların şerrinden korunma, bağlıyı çözme yâni büyüyle yitirilen erkeklik gücüne kavuşmayı sağlama, bitten kurtulma, büyüklere ve halka mehâbetli görünme gibi bizim de yabancı sayılamayacağımız başka önemli sorunlar da mevcutmuş. İnsanlar niçinini, nedenini iyice anlayamadıkları bu hastalıklara ve karmaşık sorunlara karşı, canlı cansız tabiat varlıklarınının tümünde bulunduğunu düşündükleri hasseleri kullanmayı akletmişler. Bitkilere, hayvanlara, taşlara el atmışlar, hepsinden yararlanması ummuşlar. Şimdiki saptamalarıma göre hayvanların yarar umulan organ ve parçalarının (ödünün, tüyünün, kakasının, boynuzunun, tırnağının v.b.nin) sayısı otuzu aştı, gidiyor. En küçük canlının bile hâsselerinden yararlanma yollarını araştıran insanın, hayvanlar kralı arslanı bir yana itmesi elbette olacak iş değildir. Ayn-ı Hayât'ta yer alan arslanın havâssı, organ ve eczâlar alfabetik sıraya konularak, eksiksiz, tam liste hâlinde şöylece arz olunabilir.

Arslanın Beyni

1-*Arslanın beyni, atîk* (eski) *zeyt yağına karışdırılup yağlanılsa, a'zânın* (organların) seğrimesi ve ra'şe (titreme) *marazlarını (illetlerini) giderir.*

Arslanın Derisi

2- *Sabî* (küçük çocuk) *iken sara' marazına mübtelâ olan kimse, arslanın derisinden bir kıt'a* (parça) *tüyüyle üzerine assa, sara' marazı def'olur. Bâliğ iken* (ergenlik çağına girdiğinde) *sara' marazı olsa nef' vermez.*

3- *Arslanın derisi üzerinde oturmak bevâsîr* (basur, emoroit) *marazına ve nikris* (gut, damla) *marazı ki ayakta olur, onları giderir.*

4- *Arslanın derisinden bir kıt'a, esvâb ile sanduka vaz' olunsa, ol esvâba* (giysiye) *güve ve ağaç kurdu düşmez.*

Arslanın Dişi

5- *Arslanın dişini bir kimse götürse* (üzerinde taşısa) *diş ağrısına emîn olur.*

Arslanın Erbezi

6- *Arslanın hâyesi* (erbezi) *kırmızı bevrak* (bûrak, boraks) *ve mastaki sakızı ile tuzlanup, kurudılup ve sahk olunup* (dövülüp) *kavut ile karışdırılup içilse, içerüde olan cemî' ağrıları ki bağırsak ağrısı ve üzülmesi ve kulunç ve bevâsîr ve karın geçmek ve zîk-i nefes* (nefes darlığı) *ve rihm* (rahim) *ağrısı gibi marazlara nef'verir. Aç karnına mâ-i hârr* (sıcak su) *ile içilir.*

Arslanın Eti

7- *Arslanın lahmi* (eti) *meflûc* (inmeli) *kimsenin marazına nef' verir.*

Arslanın Kakası:

8- *Arslanın tersi kurudılsa ve avalanup dülûk* (güzel kokulu yağ) *ile hılt olsa* (karıştırılsa) *insanın a'zâsında olan marazdan zâhir olan beyâzlığa kemâl-i nef' ile nâfi'dir.*

9- *Ve hamrdan sabr edemeyen kimseye* (şarap içmeden duramayana) *bilmeksizin arslan zibilinden bir dânak* (dânık, dirhemin altında biri) *mikdârı içirülse, ol kimse hamrı içmekden nefret eder ve görse dahi iştihâ etmez.*

10- *Ve arslan zibili, asel ile karıştırılup hınzîrler* (domuzlar) *üzerine saçılsa helâk olur.*

Arslanın Kuyruğu

11- *Arslanın kuyruğunu bir kimse götürse* (taşısa), *bir kimsenin hîlesi ona te'sîr etmez.*

Arslanın Ödü:

12- *Arslanın ödünden bir dânak mikdârı ki ya'ni bir dirhemin altı bölükde bir bölüğü mikdârı bağa yaprağı dedikleri otun tohumiyle ve na'na otu ki na-*

ne demekle galat-ı meşhûr olmuşdur, râyiha-i tayyibesi (güzel kokusu) *var, ma'rûfdur; bunun ile hılt idüp sarılık marazı içün içilse nef'-i zâhir ile nef' verir.*

13- *Erkek arslanın ödünden beyza* (yumurta) *içinde, ay hilâl iken bağluya* (büyü etkisiyle cinsel gücünü kullanamayan kişiye) *içirilse, bağı açılır.*

Arslanın Sesi:

14- *Arslanın savtını* (sesini) *timsâh balıkları* (timsahlar) *işitse helâk olurlar* (ölürler).

Arslanın Tüyü:

15- *Bir yerde arslanın kılı ihrâk olunsa* (yakılsa) *sâir yırtıcılar ondan* (oradan) *firâr ederler* (kaçarlar).

Arslanın Yağı

16- *Bir kimse yüzünü ve cemî-i a'zâsını* (bütün organlarını) *arslanın yağı ile yağlasa, kendüden kesel* (uyuşukluk) *ve fütûr* (bezginlik) *ve şol nesne ki semsem* (susam) *dânesi gibi çiğid* (yüzdeki çil ve benzeri lekeler) *ki yüze ârız olur, onu ve yüzde olan her bir ayb zâil olur.*

17- *Arslanın yağı sarmısak ile sahk olunup* (döğülüp) *insan cesedine* (bedenine) *sürse yırtıcı hayvan ona karîb olmaz* (yaklaşmaz).

18- *Bir kimse arslanın yağından a'zâsına sürse, sâir yırtıcılar ondan firâr eder.*

19- *Arslanın yağını bir kimse ellerine ve ayaklarına sürse soğukdan emîn olur.*

20- *Ondan* (arslan yağından) *a'zâsına sürse kehle* (bit)*'den emîn olur.*

21- *Arslanın eniğinin* (yavrusunun) *yağından bir kimse alup gül yağı ile karışdırup yüzüne sürse mülûklere* (hükümdarlara) *ve camî-i nâsa* (bütün insanlara) *mehâbetlü* (heybetli, saygı telkin edici) *olur.*

Arslanın hemen her yeri ayrı ve önemli bir hâsseye sâhip ise de; ödü, kuyruğu ve yağı, diğerlerine göre, daha da önemli görünmektedir. Ayrıca arslanın yağı; sâde, sarmısaklı ve gülyağlı servisiyle hemen ilk sırada yer almaktadır. Unutmadan vurgulayalım, bu havâss, bir tıb kitabından değil, hayvan bilimi kitabından alınmış olmaktadır.

Bunlar Nedir?

Bunlar çok çok eski devirlerden beri, zaman zaman, insanların bilimidir, umutlarıdır, hayâl kırıklıklarıdır, tesellî leridir, acılarıdır, yakıştırmalarıdır, araştırmalarıdır, ayıplarıdır, övünçleridir; ne ad verilirse verilsin, gerçekleridir. İnsanoğlunun atalarının geçtiği ortak köprülerdir. Sâdece bizi değil bütün insanlığı ilgilendirir. Doğu'nun bunlardan devâ umduğu yıllarda, Batı antibiotik kullanır durumda değildi; aksine, Doğu'dan bunları da alıp kendisine mal etmeye bakıyordu. Bilim tarihçileri, Tıb Târihçileri, Halkbilimciler, araştırmacılar, hayvanbilimciler, edebiyatçılar bunları öğrenmek, değerlendirmek, doğru kullanmak ve ayrıca kötüye kullanılmalarını engellemek zorundadırlar.

Bilindiği üzere "*Temiz ve inanılır bir yürekle edilen duâların Allâh katında kabûl edileceğini anlatan bilim dalı*"na *havâss*[3] denilir. Havâss ilminin en büyük bilginleri arasında sayılan İmâm Ahmed Bin Ali El-Bûnî'nin ünlü eseri *Şemsü'l Maârif*'i dilimize çeviren Selâhattin Alpay'da yazdığı önsözde "*Bu eser günah yolunu gösteren, hurâfelere ve bid'atlara dayanan bir yazı kalabalığı değildir. Ve yine bu eser ne bir büyü ve ne de fal ve sihir kitabı değildir. Konuların tümü Kur'ân-ı Kerîm'e, Hadîslere, ictihâdlara dayanmakta, büyük bilginlerin ilim, fazilet süzgecinden geçmiş, denenmiş müsbet konuları kapsayan bir eserdir. Daha doğrusu bu kitab ledünnî ilimlere dayanan rûhî bir Tıb kitabıdır*" diyerek ilm-i havâssın kapsamını kendince ortaya koymaktadır. İlm-i havâss'da hiç bir maddî karşılık beklemeksizin, insanlara yardımcı olmak esastır. Fakat havâss kelimesinin ardına sığınıp İlm-i Havâss ile domuzun, baykuşun, yarasanın havâssının aynı olduğu izlenimini bırakarak maddî çıkar sağlayanların; sihir, tılsım gibi ilk çağlardan günümüze ulaşan kültürün, bilim epistemelerinin (Hilmi Yavuz'un kulakları çınlasın) ticâretini yapanların varlığı da anlaşılmaktadır.

Şemsü'l-Ma'ârif'in önsözünde de; 1971'li yıllarda ilk baskısı yapılan, sâdece 1280 sayfa tutan 5 cildini görebildiğim *Gizli İlimler Hazînesi* adlı eserde de Mustafa İloğlu tarafından: "*Bugün memleketimizde kanunen memnû olmasına rağmen ne tılsım, sihir ve ne de büyüye inananları kanaatlarından çevirmek mümkün olmuş ve ne de halkın bu inancını istismarı huy edinmiş birtakım câhil ve parazitleri ortadan kaldırmak mümkün olmuştur*" denilerek, varlığı açıkça belirtilen büyücülerin yarasa kemiği, baykuş gözü cinsinden olan materyallerinin bir kısmını da nereden almaya kalkışabileceklerini açıklamaya her hâlde hâcet kalmamaktadır.

Türkiye'de hâlâ büyücüler var mıdır? Dünyânın her yerinde olduğu gibi bizde de olmasa, konunun yakınında bulunan ehl-i havâss yıllardan beri bunlardan bahsetmek; Tercüman gazetesi gelişmelerin hangi boyutlara ulaştığını sergileyebilmek için birkaç ay önce, büyüyle adam öldürebileceğini, bunun vicdânî bir sorun değil bir iş mes'elesi gibi ele alınmasının gerektiğini ileri süren bir büyücüyle röportaj yapmak ihtiyâcını duyar mıydı? Büyünün alıcıları ve satıcıları var olduğuna göre; her hâlde eski kültürümüzün bir parçası olduğu bahânesinin arkasına gizlenecek savunucuları da ortaya çıkabilecek, böylece her şeyi yerli yerine oturacaktır. Aslında, şimdiden oturmuştur da. Çünkü akıl ve bilim dışı kalan nesne, yine akıl ve bilim dışı alanda faâliyet göstermektedir.

Herkes Gider Mersin'e mi?

Arslanla ilgili olarak naklettiğimiz bilgileri ve benzerlerini veren en eski, en tanınmış kaynaklardan *Kitâbü'l-Hayavân, Acaîbü'l-Mahlûkaat* ve *Hayâtü'l-Hayavân*'a ileride kısaca değineceğiz. Son olarak, arslanın havâssı ile ilgili küçük bir tesbitimizi de arzda yarar var:

1- Türk Târih Kurumundaki H. 1088 (M.1677) târihli *Hayâtü'l-Hayavân* yazmasında, sunduğumuz 21 hasseden sâdece 5'i (*2, 4, 7, 15, 18 numaralılar*) yer almış.

2- H. 1263 (M.1847)'de basılmış *Mustatraf*'ta yine 5 hasse var: *(4, 7, 13, 14, 18 numaralılar*).

3- H.1272 (M.1856)'de basılan *Ayn-ı Hayât*'da havâss sayısı 21'e ulaşmış.

4- Ancak, her üç kaynakta da hasselerin karşısında (*H. 1285 "M.1868/69"de basılan Hezâr Esrâr'da rastlandığı şekilde*) "mücerrebdür" kaydı yok.

Mustatraf'ta akıllı, kılı kırk yarıcı, incelenmeye değer bir başka atamız; Sahhaflar Şeyhi-zâde Es'ad Efendi var. Havâssı sıralamış, anlatmış, bilgin görünmek için "mücerrebdür" demeğe ihtiyaç duymamış, böylece sorumluluk da yüklenmemiş. Yine *Ayn-ı Hayât*'da havâssın sonuna sâdece "doğrusunu Allah bilir" anlamında "V'Allahu a'lem" kaydı konulup geçilmiş.

Ârife târîf gerekmez.

[1] *Kelb*, yaygın olarak köpek anlamında kullanılırsa da; aslında arslan, kaplan, kurt, köpek gibi insanı dalayan, ısıran, parçalayan yırtıcıların tümünü kapsar.

[2] Büyük Türk Klasikleri. C:8, S.140 Haz. Prof.Dr.İsmail Ünver.

[3] Orhan Şaik Gökyay. Kâtip Çelebi, Yaşamı, kişiliği ve yapıtlarından seçmeler. S:489, 494.

"Ertuğrul Fırkateyni'nin Acı Serüveni

FAHRİ ÇOKER

Yüzyıl önce bu ay Japon sularında şehit olmuş beş yüze yakın denizcimizi rahmetle anarken, gaflet ve cehaletle gösteriş tutkusunun birleşmesi sonucu meydana gelen bu facianın, gelecek için bir ibret dersi olmasını diliyoruz.

TÜRK-JAPON dostluğunun adeta bir simgesi haline gelen "Ertuğrul Fırkateyni"ni 100 yıl önce 18 Eylül 1890'da, Japon denizinde kaybetmiş, 465 şehit vermiştik. Bu acı olayın 100. yıldönümü Türkiye'de nasıl anılacak bilemiyorum ama, bu nedenle Japonya'da görkemli anma törenleri yapıldığını gazetelerden öğrendik, ayrıca Deniz Kuvvetleri Komutanlığınca yayınlanan "Deniz Kuvvetleri Dergisi"nin Temmuz 1990 Eki de bu anlamlı törenlerin ayrıntıları ve fotoğrafları ile dopdolu..

Her şey, Japonya'da yapılacak törenlere memur edilen "Turgutreis Fırkateyni"nin Şeker Bayramının ilk gününe rastlayan 26 Nisan 1990, Gölcük'den hareketi ile başlıyor. Turgutreis uzun bir seyirden ve Cibuti, Madras, Penang ve Pusan limanlarında ikmal yaptıktan sonra 2 Haziran'da Japonya'da Wakayama ilinin Kuşimoto limanındadır. Anma törenleri bu limanda yapılacaktır. Japon Deniz Kuvvetleri Komutanı Oramiral Mak.oto Sakuma'nın resmî konuğu olarak Türk Deniz Kuvvetleri Komutanı Oramiral Orhan Karabulut da Tokyo ve yöresindeki resmî ziyaretlerini tamamladıktan sonra aynı gün Kuşimoto'ya gelmiştir.

Ev sahipliğini Tokyo Büyükelçimiz, Wakayama Valisi ve Kuşimoto Belediye Başkanının birlikte yaptıkları 100. yıl tanışma resepsiyonundan sonra Haşigui plaj ve kayalıklarında düzenlenen ve Hoytur halk dansları grubu ile Japon dans gruplarının gösterilerini içeren lazer hava fişeği ve dans gösterileri izlenmiştir. Bu gösterilerde başta Japon Deniz Kuvvetleri Komutanı olmak üzere Amiraller, Gemi Komutanları, Türk-Japon İş Konseyi, Parlamentolararası dostluk grubu üyeleri ve çok sayıda halk hazır bulunmuştur.

3 Haziran günü sabahı Ertuğrul'un battığı yerdeki anma törenine katılacaklar, limanda demirli Turgutreis Fırkateynine gelmişler, Gemi saat 8.10'da Japon Deniz Kuvvetlerine mensup 3 muhrip, 3 sahil güvenlik gemisi ve 3 karakol botu refakatinde olarak demir yerinden hareketle 8.30'da belirtilen mevkii bordalamıştır.

Denizdeki anma töreni Japon ve Türk Deniz Kuvvetleri Komutanlarının konuşmalarıyle başlamış, Komutanlar bu konuşmalarında, Türk-Japon siyasî ilişkilerinin ve yüz yıldır yaşanan dostluğun mimarları olan Amiral Osman ve Ertuğrul'un kahraman personeline şükranlarını sunmuş ve rahmet dilemişlerdir. Bundan sonra saygı duruşu yapılmış ve Oramiral O. Karabulut tarafından Türk Dalış Timi Komutanı Dz. Kd. Yüzbaşı Nezih Mekik'e teslim edilen "100. Yıl Anma Plaketi" deniz dibinde "Ertuğrul" a sunulmuştur. Bu tören sırasında katılanlar tarafından denize sevgi buketleri bırakmış, 3 Japon helikopterinden de çiçek buketleri atılmıştır.

Denizdeki törenden sonra gemilerden ayrılıp Osima adasına çıkan dâvetliler buradaki "Ertuğrul Anıtı" önünde yerlerini almışlar, millî marşların çalınması ile başlayan tören saygı duruşu, saygı atışı ve anıta çelenklerin konulması ile devam etmiştir. Bu arada Türk ve Japon yetkililerce yapılan konuşmalarda, şehitlerimizin görevlerindeki başarıları, bu uğurda şehitlikleri saygı ile anılmış ve Türk-Japon dostluğu bir daha dile getirilmiştir. Törende, Anıt'ın gönüllü bakıcıları olan Kaşino köyü ilkokulu öğrencilerine armağanlar verilmiş, öğrencilerin bir ağızdan söyledikleri şarkılar dinlendikten sonra Mehter Takımı bir yürüyüş yapmıştır. Bundan sonra Anıt Müzesi ziyaret edilmiş, Şeref def-

Ertuğrul Fırkateyni.

teri imzalanarak Deniz Kuvvetleri, Donanma ve Turgutreis gemisinin şiltleri Komutanlar tarafından Müzeye konulmuş ve anma törenleri sona ermiştir.

Şimdi 100 yıl önceki acı olay nasıl meydana geldi. Onu anlatalım:

Ertuğrul'un Japonya gezisi, 1889 yılı başlarında planlanmıştı. Amaç, gerçekte Mikadonun amcasının 1887 yılında yaptığı ziyareti iade idi. Fikir, saraydan geliyordu. Gemi, Padişah Abdülhamit II'nin Japonya İmparatoruna armağanı Murassa -mücevherli- İmtiyaz Nişanı ve diğer hediyelerini götürecek, bu vesile ile o yıl Bahriye Okulundan mezun olan Mühendis-Teğmenler ve bir kısım Mülâzim-Üsteğmenler de bu uzun gezide deniz tecrübe ve alışkanlıklarını artıracaklardı.

Gezi için Ertuğrul'un ayrılması bir mesele olmuştu. Çünkü Başçarkçısı Albay Harty[1] geminin makine ve kazanının bu uzun geziyi emniyet ve selâmetle sona erdirecek durumda olmadığına dair bir rapor vermiş, zamanın Bahriye Nâzırı Müşir (Büyükamiral) Bozcaadalı Hasan Paşa ise, bu uyarıya, kendisini görevden alıp adalara işleyen yandan çarklı bir vapur çarkıçıbaşı atamakla cevap vermişti. Ayrıca gemiye güvenini, damadı Albay Osman Beyi[2] Komutan olarak tayin etmekle gösteriyordu. Geminin bütün subayları ve personeli özel bir dikkatle seçilmiş, 27 Haziran 1888'de Bahriye Mektebinden mezun olan (10) kişilik sınıfın, subay olduktan kısa bir süre sonra firar eden biri dışında hepsi, 1889 mezunu subaylardan altısı da yardımcı olarak verilmişti. Bu suretle geminin mevcudu (56) sı subay olmak üzere (599) u buluyordu.

Gemi, 14 Temmuz 1889 pazar günü törenle İstanbul'dan uğurlanmış, ancak iki hafta sonra alınan kötü bir haber, gemiden kuşkusu olanlara hak verdirir gibi olmuştu. Komutan, 30 Temmuz tarihini taşıyan bir telle, geminin Süveyş Kanalından geçerken kuma oturduğunu, Kanal İdaresinin yardımiyle kurtarılmışsa da kılavuz tarafından gösterilen lüzum üzerine sahile bağlanmakta iken, rüzgâr ve akıntının etkisiyle kıçı sahili bulmasiyle dümen ve bodoslaması kırılarak kaybolduğundan, havuza sokulması başgösterdiğini bildirmişti. Sonradan dümen ve bodoslaması bulunmuşsa da havuza girebilme ancak 30 Ağustosta mümkün olabildiği için Süveyş'ten 23 Eylül'de hareket edilebilmiş, 7 Ekim'de Aden'e gelinmiştir. 10 Ekim'de Aden'den ayrılan Ertuğrul, Bombay ve Kolombo Limanlarında bir süre kaldıktan sonra 15 Kasım 1889'da Singapur'a demirlemiş, limanda iken alınan bir tel, Komutan Osman Beyin Livalığa (Tümamiral) yükseltildiğini müjdelemiştir. Gemi personeli, özellikle Bombay'da Müslüman halk tarafından coşkun gösterilerle karşılanmış, bu gösteriler Kolombo ve Singapur'da da devam etmiştir. Ancak Kolombo-Singapur arasındaki seyirde Bengal Körfezi ve Malaka Boğazını geçiş kolay olmamış, 1500 millik bu mesafe güçlüklerle çiğnenmiştir.

Dört ay Singapur'da kalarak uygun hava bekliyen, bir bakıma da yaralarını saran Ertuğrul, 16 Mart 1890 tarihinde Singapur'dan ayrılmış, Saygon, Hongkong ve daha birkaç limanda ikmal yaptıktan ve iki aya yakın bir süre denizlerde çalkalandıktan sonra 7 Haziran 1890 tarihinde, dış görünüşü ile kusursuz ve neta bir harp gemisi olarak, fakat aslında hurda bir halde Yokohama'ya varmıştır. Osman Paşa; burada, İmparatorluk sarayı protokol Müdürü ve Japon Amirleri tarafından hararetle karşılanmış; düzenlenen programa göre, Paşanın 13 Haziran 1890 Cuma günü İmparator tarafından kabulü kararlaştırılmıştır. Aynı akşam beraberinde gemi Süvarisi Yarbay Ali Mehmet, Hüseyin, Torpido Subay Kd. Yüzbaşı Reşat Emin, Başçarkçı Albay İbrahim ve Baştabip Albay Hüsnü oldukları halde trenle Tokyo'ya gelen Osman Paşa, istasyonda törenle karşılanmış ve saray arabalariyle İmparatorluk Sarayına gidilmiştir. Kabul töreninde, Osman Paşa, Fransızca tercümesi önceden İmparatora takdim edilmiş olan bir söylev vermiş, sonra da Padişahın iki mektubunu ve beratiyle birlikte Murassa İmtiyaz Nişanını İmparatora sunmuştur. İmparator iki devlet arasında ötedenberi mevcut olan dostluğun bu ziyaretle daha kuvvetlendiğini, Japon Milletinin Yokohama'da sancağını dalgalandıran Türk Gemisi görmekten son derece memnun olduklarını söylemiş, bundan sonra Osman Paşa, refakatindeki subayları İmparatora takdim etmiştir. İmparatorun huzurundan çıkıldıktan sonra Heyet, diğer bir salonda, İmparatoriçe tarafından kabul edilmiş karşılıklı güzel sözler söylenmiştir. Bundan sonra kabul resimleri, ziyafetler ve törenler birbirini izlemiş, Osman Paşa ve gemi personeli bir gün boş bırakılmamıştır. Ancak, o sırada uzak doğuda yaygın bir halde bulunan kolera, Ertuğrul personelini de etkilemekten geri kalmamış, bu nedenle gemi Nagora'daki korunma yerine götürülerek 17 gün karantina altına alınmıştır. Bu arada (15) erimiz hastalığın kurbanı olarak maalesef kaybedilmiştir. Karantinadan Yokohama'ya dönüşte hareket hazırlıklarına girişilmiş, gemi 15 Eylül 1890 Pazartesi günü Yokohama'dan ayrılmıştır.

Ertuğrul'un bundan sonraki 87 saati karanlıklar içinde olup, ancak faciadan kurtulanlar ve özellikle İmam Ali Efendi ve Üsteğmen Haydar Remzi'nin ifadeleriyle kısmen aydınlığa kavuşabilmektedir. Buna göre, geminin Yokohama'dan hareketin ertesi günü aykırı bir rüzgâr esmeğe başlamış ve akşama doğru şiddetini artırmıştır. Önce yan yelkenleri yapılarak büyük dalgalar üzerinde geminin yalpaları, baş ve kıç vurmaları biraz durdurulmuş ise de; gece, rüzgâr tam pruvadan gelmeğe başladığından yelkenlerin sarılması gerekmiştir. Sara yelkenden sonra gemi baş denizlerine karşı şiddetle döğünmeğe başlamış, bir ara grandi direği iskaçasın-

dan çökerek bütün çarmıhları boşanmıştır. Bu suretle dayanıksz kalan direk, tekneyi korkunç bir şekilde sarsarken kemerlerden bir kaçının kırılması, başomuzluk çapa tahtalarını başları sukralarından fırlayıp kalması ve sonra da kömürlüklerin su etmeğe başladığının görülmesi, personeli geminin dağılmaması için olağanüstü gayretlere sevk etmiş, sanatkârlar kırılan yerleri onarmağa çalışırken bölük yüzbaşıları ve subaylar erlerle birlikte armayı neta etmeğe, çarmıhları doldurmağa, bir kısım personel de kömürlüklerden giren suyu boşaltmağa çalışmışlardır.

Açık denizde sığınılacak tek yer olarak ilerideki Hyego Limanına varma çabası içinde saatler bu şekildeki gayretlerle geçerken, tayfun şiddetini arttırmış 18 Eylül Perşembe günü akşamı, yenilmeyen suların külhanlara kadar çıktığı makine dairesinin su ile dolduğu, ocakların sönmeğe başladığı, kazanda kalan pek az stimin makineyi döndürmez hale geldiği, ümitsizlik içinde izlenmiştir.

Gemi, bu sırada Oşima Adası'nın Kaşinozaki Burnunda bulunmakta idi ki; dik yaralardan oluşan burnun etrafı, yarım mil mesafeye kadar kayalıklar ve banklarla çevrilmişti. Burun üzerine bir fener inşa edilmesinin nedeni de, fırtınalı havalarda gemileri bu tehlikeli bölgeye sokulmaktan alıkoymak idi. Ancak, gruptan sonra her an şiddetini daha da arttıran tayfun, talihsiz Ertuğrul'u bu kayalıklara doğru sürüklemekte gecikmemiş ve saat 21.00 sıralarında gemi, korkunç seslerle dağılıvermiştir.

Bu feci kazadan biri güverte, ikisi makine, biri kâtip, biri mızıka ve biri de imam olmak üzere (6) subay ve (63) erbaş ve erimiz kurtulabilmiş, (35) güverte, (10) makine, (1) inşaiye, (2) tabip, (1) kâtip ve (1) silâhendaz olmak üzere (50) subay ve (465) erbaş ve erimiz şehit olmuşlardır. (Biri sivil cerrah, beşi sivil usta ve kalfadır.)

Şehitlerimiz:[3]

Tümamiral Osman, Ahmet; Cibali; Komutan ve Padişah Temsilcisi - Yarbay Ali, Mehmet; Tekirdağ; Süvari - Yarbay Cemil, Alâettin; Tekirdağ; Süvari Yardımcısı - Gv. Binbaşı Nuri, Hüseyin; Yeniçeşme; II. Süvari - Gv. Binbaşı Mehmet, Yakup; Asitane III. Kaptan - Gv. Binbaşı Ömer; Tekirdağ; IV. Kaptan - Gv. Kd. Yüzbaşı Tahsin, Mehmet; Beşiktaş; Seyir Subayı - Gv. Kd. Yüzbaşı Reşat, Emin; Kadıköy: Torpido Öğretmeni - Gv. Kd. Yüzbaşı Mehmet Tevfik; Asitane; V.Kaptan - Gv. Yüzbaşı M.Nuri, Ali; Yeniçeşme; Bl.S. - Gv. Yüzbaşı Hulûsi, Nuri; Davutpaşa; Bl.S. - Gv. Yüzbaşı Ö. Lütfi, Bekir; Asitane; Bl.S. - Gv. Yüzbaşı Celâl, Feyzi; Yanya; Top S. - Gv. Yüzbaşı Hamdi; Kasımpaşa; Bl.S. - Gv. Yüzbaşı Mehmet, İzzet; Kasımpaşa; Bl.S. - Gv. Üsteğmen Saffet, Rıfat: Kasımpaşa; Top S. Yard. - Gv. Üsteğmen Şemsettin, Hurşit; Sütlüce; Seyir S. Yard. - Gv. Üsteğmen Necip, Mehmet; Beykoz; Seyir S. Yard. - Gv. Üsteğmen Tahsin, İsmail; Kasımpaşa; Seyir S. Yard. - Gv. Üsteğmen Şevki, İbrahim; Kapadakik; Seyir S. Yard. - Gv. Üsteğmen Basri, Şükrü; Kasımpaşa; Seyir S. Yard. - Gv. Üsteğmen M.Tevfik, Halim; Tophane; Bl. S. - Gv. Üsteğmen Agâh, Rıza; K.M.Paşa; Bl. S. - Gv. Üsteğmen Rıza, Ahmet; Beşiktaş; Bl. S. - Gv. Üsteğmen Mehmet, İsmail: Kasımpaşa; Seyir S. Yard. - Gv. Üsteğmen Asaf, Şükrü; Piyale; Bl. S. - Gv. Üsteğmen İzzet, Şerif; Beykoz; Bl.S. - Gv. Üsteğmen Ali Rıza, Ziya; Kasımpaşa; Bl. S. - Gv. Üsteğmen Haşim, Süleyman; Küçükpazar; Bl. S. - Gv. Üsteğmen Ahmet, Eyüp; Hasköy: Bl. S. - Gv. Teğmen Şemi, Mustafa; Kasımpaşa; Mühendis-Öğrenci - Gv. Teğmen Ziya, İbrahim; Kasımpaşa; Mühendis-Öğrenci - Gv. Teğmen M. Ziya, Emin; Kasımpaşa; Mühendis-Öğrenci - Gv. Teğmen Salih, Emin; Balat; Mühendis-Öğrenci - Gv. Teğmen Ali, Arif; Kulaksız: Mühendis-Öğrenci - Mk. Albay İbrahim; Hemşin; Başçarkçı - Mk. Binbaşı Hacı Ahmet, Hasan; Kasımpaşa; II. Çarkçı - Mk. Kd. Yüzbaşı M. Şevki, Bekir; Eyüp; Mk. Vard. S. - Mk. Yüzbaşı Mehmet Sait, Abdullah; Tophane; Mk. Vard. S. - Mk. Yüzbaşı Mehmet Cemal, Salih; Asitane; Mk. Vard. S. - Mk. Yüzbaşı Arif, Salih; Eyüp; Mk. Vard. S. - Mk. Üsteğmen Sadık, Yakup; Asitane - Mk. Üsteğmen Ali Rıza, Şevki; İstinye - Mk. Üsteğmen H.Kemal, Hasan; Kasımpaşa; Torpido S. - Mk. Üsteğmen Kadri, Ahmet; K.M.Paşa - İnş. Üsteğmen Ali, Mehmet; Sultanselim; İnşaiye S. - Shh. Albay Hasan Hüsnü; Eyüp; Baştabip - Shh. Kd. Yüzbaşı Yasef Jak; Beyoğlu; Tabip - Kalyon Kâtibi Cemal; Kasımpaşa; Başkâtip - Silâhendaz Teğmen Ferdi Ağa; Çeşme; Tören Kt. K. - Şevket; Kasımpaşa; Cerrah - Osman; Sürmene; Kazancı - Hüsnü; Davutpaşa; Kazancı - Hüseyin; Ereğli; Marangoz - Süleyman; Bitlis; Burgucu - Emrullah; Asitane; Kalafat - Bu faciada şehit olan erbaş ve erlerimiz künyelerini bütün çabamıza rağmen tespit edememenin üzüntüsü içindeyiz.

Kurtulan Altı Subayımız da Şunlardır:

Mk. Önyüzbaşı Arif, Hasan; Kasımpaşa; Mk. Vard Âmiri - Mk. Yüzbaşı Mehmet Ali; Âsitane; Mk. Vard. S. - Fırkateyn Kâtibi Mustafa; Of; Gemi Kâtibi - İmamısâlis Hafız Ali; Şile; Gemi İmamı - Mız. Üsteğmen İsmail Ağa; Edirnekapı; Mızıka Şefi - Gv. Teğmen Haydar, Remzi; Beşiktaş; Mühendis-Öğrenci

Ayrıca 13'ü ağır ve 38'i hafif yaralı olmak üzere (63) erbaş ve er kurtulmuş olup, bunların künyelerini tespit bugün için mümkün olamamıştır.

Japon Makamları ve halk, faciadan sonra kurtulanların sıhhate kavuşmaları, en iyi şekilde barındırılmaları için olağanüstü bir ilgi göstermiş, başta İmparator olmak üzere bütün ilgililer kurtulanların maddî ve manevî acılarını gidermek için hertürlü gayreti göstermişlerdir. Japon Hükümeti, başsağlığı dileklerinin Osmanlı Hükümeti ve Bahriyesine iletilmesine *Kongo ve Hiyei* kruvazörlerini[4] memur etmiş, sözü geçen subay ve erlerimiz ile şehitlerin olay bölgesinde bulunabilen eşyaları bu gemilerle İstanbul'a gönderilmiştir. Gemiler 25 Aralık 1890 tarihinde İstanbul'a gelmişler ve bir ay kadar kaldıktan sonra memleketlerine dönmüşlerdir.

Kaynakça

Ertuğrul Fırkateyni Faciası, Süleyman NUTKU, İstanbul 1327 (1911) Bahriye Matbaası
History of the Frigate Ertuğrul, E. Dz. Albayı Niyazi URAZ, 1971 İstanbul
Ceridei Bahriye, 1306-1307 sayıları (1890-1891) İstanbul Bahriye Matbaası
Donanma Cemiyeti Mecmuaları 1911-1914
Deniz Kuvvetleri Dergisi Temmuz/1990 Eki

[1] 1855 yılında Türk Deniz Kuvvetlerine katılmış bir İngiliz makine subayı olup, gerek donanma ve gerekse fabrikalara değerli hizmetleri olmuştur. 1867 yılında Girit ablukasına katılan ve Yunan Arkadi vapurunu zapteden İzzettin gemisinin Başçarkçısı idi.

[2] Albay Osman 29 Kasım 1853 tarihinde Sinop Limanında Rus donanmasının baskınına uğrayan donanmanın Komutanı Patrona (Koramiral) Osman Paşanın torunu, Basra Bahriye Komutanı Liva Amiral Ahmet Rahmi Paşanın oğlu, Bahriye Mektebi Nâzırlığı da yapmış olan Ferik Amiral (Koramiral) Mehmet Râşit Paşanın kardeşidir. 1858 yılında istanbul'da doğmuştur. 1877 yılında Bahariye Mektebinden *mezun olmuş*, kısa aralıklarla rütbeler alarak 11 yılda Albaylığa yükselmiştir. Bu arada 1883 yılında Paris Deniz Ataşeliği yapmış, 1885'de Bahriye Nâzırı Bozcaadalı Hasan Paşa'nın kızı ile evlenmiştir. 1887 yılında Padişah Yaverliğine, 6 Mart 1889'da da Ertuğrul Komutanlığına atanmıştır. İngilizce ve Fransızca bilir, iyi yetişmiş kıymetli bir deniz subayı idi.

[3] Liste, 2 Teşrinievvel 1306 tarihli 36 sayılı *Ceridei Bahriye*'de yayınlanmıştır.

[4] Bu gemiler Portsaid'de *İzzettin* ve Beşike'de *Italia* gemilerimiz tarfından karşılanmış ve personeli Padişah emriyle Dolmabahçe Sarayı'nda ağırlamıştır.

Tarihimizde İslâmiyet III
İslâmiyet'in Kabulünde Kültürel Etkenler

TURGUT AKPINAR

Kültür değiştirme sorunsalını işleyen bu yazı, Türklerin İslâm'dan önce, özgün putatapıcılıklarından (put ➡ bud ➡ Buddha), dönmüş olmaların, onları zihniyetçe (+ dinsel olarak) hidayete hazırladığını ileri sürüyor.

A- Evrensel Dinler ve Yarattıkları Kültürler

BUDİZM, Musevilik, Hıristiyanlık, Müslümanlık gibi evrensel dinlerin herbbirinin ayrı zamanda ayrı bir Kültürü yarattıkları ve simgeledikleri kabul edilerek Hıristiyan, İslam Medeniyet ve Kültürlerinden sık sık söz edilir. Bugün artık ilimde, Ziya Gökalp'ın yaptığı gibi Medeniyet ile Hars ayırımı yapılmamaktadır. Her ikisinin bir bütün ve aynı şey olduğu hemen istisnasız kabul edilmektedir.

Evrensel her dinin, kendine has bir kainat görüşü, ahlak ve hukuk anlayışı, genel olarak dünya ve ahirete bakış açısı ve bunlar içinde insanın yeri hakkında bir düşüncesi vardır ki bütün bunlar, kendince bir bütünlük ve ahenk içindedir. Böyle bir dine mahsus, belirli bir orijinallik taşıyan bu bütünün aynı zamanda bir Kültürü de temsil ettiği genellikle kabul edilir, biz de bu fikre uyarak bir İslam Medeniyeti ve Kültüründen bahsediyoruz.[1]

Hamburg Üniversitesinin müteveffa doğubilimcisi Berthold Spuler, bir yazısında, Türklerin vaktiyle Budizmi toptan kabul etmemekle, Yüksek Bir Kültüre (Budist Medeniyetine) geçme işini, İslamiyetin benimsenmesine kadar yüzyıllarca geciktirmiş olduklarını ileri sürmüştü. Bu hükmün isabetli olup olmadığı bir yana, konumuz için önemli olan husus, burada bir "Budist Kültür"ün varlığının kabul edilmiş olmasıdır. Aynı şekilde bugün kitaplarda sık sık Batı'nın "Hıristiyan Kültürü"nden, "İslam Medeniyeti"ne bağlı ülkelerden v.b. söz edilmektedir.

Evrensel dinlerin ayrı birer bütün olarak kendi kültürlerini oluşturdukları kabul edilince bunlardan birinin benimsenmesiyle yeni bir Kültüre geçilmiş yani Kültür Değiştirilmiş olacağı tabiidir.

Zeki Velidi Togan'a göre Türkler İslamiyeti kabul etmekle "Doğu ve Güney Asya Medeniyetleri" etkisinden ayrılarak "Önasya Medeniyeti"ne katılmış oldular[2]. Onun bu hükmü bir Kültür Değiştirme'ye işaret etmesi bakımından yerinde ise de biz, katıldığımız Medeniyetin "Önasya Medeniyeti" diye değil "İslam Medeniyeti" olarak isimlendirilmesi gerektiği kanaatindeyiz. Çünkü bir "Önasya Medeniyeti"nin varlığı bahis konusu olsa bile bu, ancak İslamdan önceki dönemler için mümkündür. İslamiyet kısa bir sürede Anadolu (Bizans) hariç hemen bütün bölgeye damgasını vurmuştu. Türklerin ise, İslam Kültürüne mensup oldukları bunca Batılılaşma çabalarına rağmen, "Hıristiyan Batı Kültürü'nün üyeleri tarafından unutulmamakta ve Batı Dünyası Türkleri bir türlü "kendinden" kabul edememektedir. Bunda başlıca etkenin, din farkı olduğu açıkca ortadadır.

B- Sosyolojik Açıdan Kültürlerin Aktarılması Sorunu ve Bunun Bazı Kuralları

Herhangi evrensel bir dinin kabulü "Yeni Bir Kültüre Geçiş" demek olduğuna göre, sosyoloji alanında, Kültürlerin Aktarılması ve birinin tümüyle veya kısmen benimsenmesi, bazı kurumların alınması, birbirlerini etkileyebilmelerinin hangi hal ve şartlarda mümkün olduğu gibi meselelerde ortaya atılan çeşitli fikirlerin konumuz bakımından önemi büyüktür. Sosyoloji ve tarih felsefesinde bu mesele ile ilgili pekçok yayın yapılmıştır. Biz burada tanınmış Rus asıllı Amerikan sosyoloğu Pitirim Sorokin'in, değerli ilim adamı

Ebu Zeyd el Kaşani tarafından yapılmış bir Selçuklu seramiği. Seramik çanakta Selçuklu prensesi nedimeleriyle birlikte görülmektedir.

Mete Tunçay tarafından Türkçeye de çevrilmiş olan, bir eserinde özetlediği fikirleri, daha da kısaltarak nakletmek istiyoruz[3]. Sorokin, bir Kültürün parçalarının diğerine aktarılabilirliği, taşınabilirliği hakkında Danilevsky, Spengler, Kroeber gibi düşünürlerin fikirlerinin esasta birleşip, söyleyişte ayrıldıklarını belirterek bunların neler olduğunu sıralıyor. Biz sayılanlar içinden çok önemli gördüğümüz bazılarını alalım:

— İki kültür birbirinden *temelden* ayrı iseler, bunlardan önemli bir kültürel bölümü diğerine geçemez.

— Eğer iki kültür farklı iseler, birinden diğerine geçen bir kültür olgusu (Kurumu) değişir, iki kültürün kişi veya grupları arasındaki ayrılıkları ne denli büyük ise, o kurum da o kadar çok değişir. Ayrıca söz konusu olan olgu veya kurum ne derece karmaşık, girift, incelmiş ise, yeni kültürdeki değişmesi de o denli köklü olur. Başka deyişle basit kurumlar daha az değişerek geçerler.

-İncelmiş, karmaşık kurumlar (yeni alanında) diğerlerine göre daha az yayılır.

— Bir kültür olgusunun taşınmasını, bir de ona olan gereksinimin acilliği, alan kültürün yatkınlığı, onu başka kişi ve gruplara kabul ettirmek için kullanılan kuvvet ve zorlama kolaylaştırır.

— İki yarı-kültür karşılaştığı zaman, karşılıklı olarak birbirlerine yakın öğeleri, birinden ötekine en kolay ve en hızlı olarak ve asgari bir değişiklikle geçmeğe eğilim gösterirler. Ne denli az yakın iseler, geçiş sürecinde o denli çok dönüşüm geçirirler. Hiç yakın olmayan unsurlar ise kuvvet ve zorlama kullanılmadıkca hiç geçemezler. Eşit ölçüde yakın öğelerden *en basit* olanlar, karmaşık olanlardan daha kolay daha başarılı olarak geçmek eğilimi gösterirler.

Bu sosyolojik kurallar, onlardan esinlenen bazı orientalistler tarafından İslamiyet konusunda uygulanmıştır. Montgomery Watt'ın "Hz. Muhammed" eserinden faydalanarak bu fikirlere de değinmekte yarar görüyoruz. Watt, başka çok tanınmış bir İngiliz doğubilimci H.A.R. Gibb'in kültürlerin taşınabilmesi, diğerleri tarafından benimsenebilmesinde geçerli olarak gördüğü bazı kuralları, nakleder. Bu kurallar, Sorokin'in tesbit ettiklerine yakın belki de ondan esinlenmiş ise de özellikle İslamiyetin kabulü konusuna uygulanmış olmaları bakımından bizi daha yakından ilgilendirmektedir. Gibb'in ortaya attığı üç kanun veya kural şöyledir:

1- Bir kültürün başka bir kültürden etkilenebilmesi ve o kültürün elemanlarını kendine mal edebilmesi için mutlaka kendisi içinde bu elemanların yakını olan alanlarda peşin birtakım faaliyetlerin geçmiş olması gerektir.. ve o olmadan hiçbir yaratıcı benimseyişin mümkün olamıyacağı çekicilik faktörünü de ancak bu peşin faaliyetler meydana getirebilir.

2- Alınan elemanlar alan kültürün hayati genleşmesine hizmet eder, ancak bu genleşme sadece bu elemanların alınmalarına yol açan önceki faaliyetlerle besleniş ölçüsünde olabilir.

3- Yaşayan bir kültür, başka kültürlerin kendi ana değerleri, heyecanlarına bağlı davranışları ve estetik ölçüleriyle çelişen bütün elemanlarını tanımamazlıktan gelir ya da bunları reddeder[4].

Biz, Gibb'in kurallarını kısaca "Rezonansa Geçebilme Kuralı" veya "Rezonans Kuralı" diye nitelemek istiyoruz. Bilindiği gibi fizikte bir maden parçasına vurularak elde edilen sesin, titreşimin diğerini de titreşime geçirebilmesi yani ses verdirebilmesi için ikincinn belirli bir nitelikte, incelikte olması gerekir. İşte kültürel etkileşimde de "Rezonansa Geçebilme İnceliği'nde olma çok önemlidir. Aksi halde başarılı bir geçiş mümkün değildir.

Tarihimizi en iyi tanıyanlardan W. Barthold, "Rezonans Nazariyesini" destekler bazı örnekler vererek meseleye ışık tutmuş olmaktadır. Ona göre: "İslamiyet Türklerin Budizm, Maniheizm, Hıristiyanlıktan birini kabul etmiş oldukları yerlerde başarı kazanmıştır".. "Ortaasyada yaşayan Türk kavimleri medeni ilerilik yönünden pek farklı seviyelerde idiler. Bunlar arasında demir silahları olmayıp kemikten yapılmış silahlar kullanan Türklerden de bahsolunuyor. İtil (Volga) Bulgarlarının İslamiyeti ilk kabul eden kavim olması, genellikle İslam dininin bilhassa azçok Medeniyeti olan Türkler arasında yayılabildiğini gösteriyor". Yine Barthold'da Gibb'in kurallarını doğrulayan şu satırları okuyoruz: "Stepte yaşayan Türkler arasında, Sufiler, mutasavvıflar, sünni hocalara göre daha çok başarılı oluyorlardı. Çünkü onlara günahlardan cehennem azabından bahsediyorlardı. Birçok seyyahın birbirinden mustakil olarak bize bildirdiklerine göre, Ortaasya ve Afrika hakkında edilen intiba şudur ki Cehennem üzerine hikayeler daha etkili oluyordu. Çünkü bunlar, Budist, Maniheist ve Hıristiyan vaizleri tarafından da (ötedenberi T.A.) aynen anlatılırdı. Bu yüzden İslamın va-

Cihangir Sultan'ın babası Ekber'in resmine bakarken çizilmiş bir tablosu. Tablo Babürlü ressamlardan Ebul Hasan tarafından 17. yüzyıl başlarında yapılmıştır.

izleri adı geçen dinlerin hakim olduğu yerlerde daha başarılı oluyordu"[5]. Bundan çıkan sonuç şudur ki eskiden bilinen ve benzer olan kavramların ve kurumların kabul edilip, benimsenmeleri çok daha kolay olmaktadır.

C- İslamiyete Geçişi Kolaylaştıran Kültürel Etkenler

a- Türklerin Eski Milli Dinleri - Gök Tanrı ve Yüce Varlık

Türklerin eski, milli denilebilecek dinlerinin ne olduğunu bütün boyutları ile tam olarak bilemiyoruz. Bize kalan malzeme ve bunun üzerinde bugüne kadar yapılan incelemeler, kesin sonuçlara varmağa yetmediği, en yetkili bilginlerce ifade edilmektedir (A. von Gabain, O. Pritsak, Beşevliyev, A. İnan vb.). Fakat şunları rahatlıkla söyleyebiliriz ki Türklerin eski dini "Şamanizm" değildi. Çünkü bugün artık Şamanizm bir din olarak kabul edilmemekte, belki inanç sistemi içinde bir parça olarak görülmektedir. Çok meşhur dinler tarihi ve Şamanizm uzmanı Eliade, Şamanizmi bir "Vecd Tekniği" diye niteliyor. Türklerin eski dininin bilinenlere göre Çok Tanrılı bir din olduğu söylenebilir. Bu Tanrılar arasında Gök-tanrı'nın özel bir yeri vardı.

Son yıllarda bazı tarihi ilâhiyatçılarımız, bir iki seyyahın yetersiz birkaç cümlesine vb. dayanarak Türklerin eski dinlerinin "Monoteist" olduğu gibi ciddi ve ilmi olmayan tezler ortaya atmağa başlamışlar ve özellikle bir ilâhiyatcı bu tezi, komikliğe kaçan ölçülere kadar vardırmıştır. Bu tezin tenkidini birkaç yıl önce Bu Dergide yapmıştık[6].

Türklerde (Ortaasyada devlet kuran kavimlerin hepsinde) Gök-tanrı inancının varlığını, Çin kaynaklarından biliyoruz.[7] Dinler tarihi ve sosyolojisinde Yüce Varlık olarak da bilinen Gök Tanrı'ya izafe olunan nitelikler arasında bazıları vardır ki bunlar, İslamiyetteki "Allah" kavramının bazı vasıfları ile çakışmaktadır veya ona paraleldir. Bu vasıfların bazıları şöyledir: Tüm varlıkların yaratıcısı, her şeye kaadir, insanların kaderlerini tayin edici... gibi. İşte bunu gören "Türkler Monoteizm" tezi taraftarları hemen bunlara yapışmışlardır. Halbuki bu inanışın âlâsı, Ateş Adalarında, bizim vahşi dediğimiz, ilkel kavimlerin dininde tesbit edilmiştir.[8].

Türklerde İslamiyet'ten önce de Monoteist bir din vardı tezinin savunucularına göre, Türkler esasen Tek Tanrı'ya inandıklarından İslamiyet'e geçiş tabiatıyle gayet kolay olmuştur. Bunun yanlışlığını belirttikse de Gök Tanrı'ya izafe edilen bazı vasıfların, sıfatların İslamiyette de "Allah"ın sıfatlarından bazılarına uygun düşmesinin, bu yeni dini anlayıp, benimsemede, onunla rezonansa geçişte belirli bir yarar sağlayabileceği açıktır. Bununla beraber bu benzer yönler, Gök Tanrı'nın Tek Tanrı mertebesine çıkarılmasını haklı kılamaz. O, eski Türklerde *Tengriler Panteonunda*'ki Tanrılardan sadece biri belki en önemlisi idi o kadar.[9]

b- Türklerin Benimsediği Bazı Evrensel Dinler

Budizm sadece Türklere değil, İslam dinine bile doğrudan doğruya etkileri olmuş bir dindir. Hatta büyük orientalist Goldziher, ikinci hususu bir araştırmasına konu yapmıştır. Ne yazık ki biz bu yazıyı bulamadık. Fakat onun "İslamiyet Hakkında Dersler"[10] isimli meşhur kitabında bu meseleye kısaca temas edilmiştir. Goldziher, İslamda Gezici ve dilenci dervişliğin, daha önemlisi Tasavvufun kaynağı olarak Budizmi görmektedir. Hilmi Ziya Ülken, önemli bir makalesinde "Miraç" meselesinde Budizm etkisinden sözeder. Ona göre Kur'anın metninde asıl Miraç'a yalnızca birkaç kelime ile işaret edilerek geçilmektedir. Halbuki İslamiyet'te bunun teferruatı tamamiyle İslamiyet dışı itikatlara ait olup, bunlar arasında Budizm de bulunmaktadır[11].

A. von Gabain'e göre, Budizm daha 5. yüzyılda Hunlar arasına girmişti. Tabgaçlar da Budizmi baştan itibaren devlet dini olarak kabul etmişlerdi. Her ne kadar 572-581 arasında bir Budist metin Türkçeye çevrilmiş hatta bir Budist mabedi inşa ettirilmişse de Kök Türkler arasında Budizmin yayıldığı bilinmemektedir. Buna karşın Uygurların Budizme bir eğilimleri olduğu görülüyor[12].

Bütün bunlar gözönüne alınınca Bu-

dizmin, Türklerin dini tarihinde önemli bir yeri olduğu anlaşılmaktadır. Konunun esaslı araştırmaları beklediği açıktır.

Hıristiyanlık da bazı Türk kavimleri arasında yayılmıştı. Balkanlarda "Bulgar" ismini taşıyan Türklerin IX. yüzyılda Ortodoks Hıristiyanlığı kabullenmesi (863) ve böylece Türk Dünyasından tamamiyle kopup Slav kütlelerinin denizinde eriyip gitmeleri bir yana, Hıristiyanlık Ortaasyada Türkler arasında da yer tutmuştu. Bu, Sasaniler döneminde Bizansın takibine uğrayan Yakın Doğudaki Nesturiler'in, Bizansın can düşmanı olan İran'a sığınmaları buradan da Türkler ve onların bir kolu olan Uygurlar arasında yayılması suretiyle olmuştur. Osman Turan, Barthold'un Ortaasyada Hıristiyanlık başlıklı makalesinde Hıristiyanlığın yaygınlığı konusundaki fikirlerini abartmalı bulmakta ve özellikle göçebe Türkler arasında yayılamadığını vurgulamaktadır[13].

Maniheizm, Mani (doğ.215) nin, Zerdüşt ve Hıristiyanlık'ın karışımından oluştuğu, sonradan Budizmin bazı akidelerinin de eklenmesiyle gelişen bir dindir. Türklerin dini tarihinde önemli bir yer tutar. Uygurların ikinci Hakanı Bugu Han (759-80), Maniheizmi resmi din olarak kabul etmişti. İslamiyet'in Türkler arasında yayılmağa başladığı X. yüzyılda bile Semerkont, Taşkent ve Tunkent gibi büyük şehirlerde Maniheist ve Hıristiyanlara raslanıyordu. Uygurca birtakım Maniheizm metinleri zamanımıza ulaşabilmiştir. Bütün bunlara bakılınca, Hıristiyanlık yanında bazen onun bir dalı gibi görünen Maniheizmin hiç olmazsa bir kısım Türkler arasında önemli dini etkiler bırakmadan geçtiği düşünülmez.

Musevilik, dört yüzyıl hüküm süren Hazar Devletinin resmi dini idi. Hakan, idareci zümre ve muhtemelen halkın bir kısmı bu dine mensuptu. Bugüne kadar Kırım ve Polonya'da yaşamakta olan Musevi Karaim Türklerinin, Hazarların kalıntıları olarak kabul edildiği düşünülürse Musevilerin, Hazar Devleti içinde hiç de önemsiz sayıda olmadığı tahmin edilebilir.

İslamiyetin zuhur ettiği sıralarda, civardaki şehirlerde birçok Yahudi yaşamakta idi[13a]. İslamiyet, bu nedenle Musevilikten pekçok hususta esinlenmiştir. Bunun inkârına imkân yoktur. Esasen bunu açıkca gösteren birçok araştırma yapılmıştır. Bizim bildiğimiz kadariyle vaktiyle Prusya İlimler Akademisi tarafından ödüllendirilen, Abraham Geiger tarafından yazılmış bir eser, "Muhammed Yahudilikten Neler Aldı?"[14] başlığını taşımaktadır. Bu kitap alınanların açıklamalariyle doludur. Hilmi Ziya Ülken de adı geçen makalesinde Kur'an üzerinde Tevrat ve eski Sami etkilerini inceleyen daha eski tarihli birçok kitabın ismini verir ve bu konuda ayrıca zengin bir edebiyat olduğuna işaret edip, etkilerin hangi konularda olduklarına dair bazı açıklamalar yapar[15]. İslamiyeti bu derece etkilemiş bir dine mensup olan Türklerin ve yakın çevrelerinin, İslamiyeti anlamak ve benimsemelerinde eski dinlerinin onlara yararlı olması muhakkak ise de bunun ancak sınırlı bir Türk kütlesi için geçerli olduğu ortadadır.

c- Eski Dini Kavramların "Kur'an Çevirilerinde" Yarattığı Kolaylık

İleride "Dilimiz ve İslamiyet" bahsinde Kur'an çevirilerinin öneminden bahsedeceğiz. Burada ise sadece, Kur'an çevirilerinin nisbeten erken sayılacak tarihlerde adeta kolaylıkla yapılabilmiş olmasının anlamına işaret etmek istiyoruz. O da Türkçede, bu büyük Kutsal Kitabın içerdiği kavramları hiç olmazsa kısmen karşılayabilecek kelimelerin bulunduğu gerçeğidir. Bu kavramlar, şüphesiz evvelki dinlerin Türkçeye kazandırdığı bir zenginlikten kaynaklanmaktadır. Bu nisbi kavram zenginliğinin, Sorokin ve Gibb'in formülleştirdiği kurallar hatırlanırsa, Rezonans'a geçmekte ne denli yararlı olacağı açıklamayı bile gerektirmeyecek bir hususdur.

D- İslamiyete Yatkınlık Sağlayan Başka Etkenler

İslamiyetin kabulünde, Rezonans'a imkân veren dini ve kültürel yatkınlığın yanında başka bazı etkenlerin de rol oynamış bulunduğu düşünülebilir.

Aşağıda bu etkenlerin neler olabileceği hakkında da bazı düşünceler ileri sürülmüştür. Fakat bunların tarihte gerçekten var oldukları kolayca gösterilemez. Bunlar ancak bazı karine ve ipuçlarından elde edilen bir nevi mantıki sonuçlar, ihtimaller hatta zorunluluklar şeklinde ortaya atılabilirler. Her büyük sosyal olayın ve fikir cereyanının doğmasında pekçok etkenin rol oynadığı kesin ise de bunların hepsinin bilinmesine imkân yoktur. Bilim alanında yapılan bunlar içinde "belirleyici" olanların tayin ve tesbitine çalışmaktır. İslamiyetin kabülünde azçok rol oynamış olması muhtemel, şimdiye kadar söz etmediğimiz önemli olabilecek bazı etkenler söyle sıralanabilir:

Iraklı sosyolog Ali Al-Wardi'nin, Bedevilerin İslamiyeti kabulünde başka insanlar üzerinde zorla "hükmetme-tetegallüb" duygusunun önemine değindiğinden bahsetmiştik. Onun bu konudaki açıklamaları gerçekten ilginçtir. Ortaasyadaki step insanları yönünden bu mesele Macar bilgini Ferdinandy tarafından ele alınmıştır. Ona göre göçebeler, yerleşikler gibi, topraklara sahip olmayı değil, "insanlara hükmetmeyi" hedef almaktadırlar[16].

Müslümanlığın gerek inanç gerek ahlak esaslarının sadeliğinin onun yayılmasındaki başarıların başlıca nedeni olarak gösterenler vardır. Bunların başında Hind Dinlerinin sayılı uzmanlarından Helmuth von Glasenapp gelmektedir. O, "Beş Büyük Dünya Dini" isimli eserinde bu fikrini açıklamaktadır[17]. Bizim burada bunların ayrıntısına girmemize imkân yoktur.

Bu konuya son vermeden aklımıza gelen önemli bir soru şudur: Acaba Barthold'un vurguladığı gibi, o dönemin en büyük Medeniyeti olan İslama Atalarımız bizim bugün Batı Medeniyetine bakışımız ve ona bağlanmaya can atışımız gibi bir imrenme duygusu içinde bakmış olmazlar mı? Sonuc bunun gerçekten böyle olduğunu inkarı imkânsız bir delil gibi görünmektedir.

[1] T.S. Eliot, Kültür Üzerine Düşünceler, Ankara, 1981, s.19 vd. (Çev. Sevim Kantarcıoğlu)..
[2] Zeki Velidi Togan, Umumi Turk Tarihine Giriş, İstanbul, 1946, s.75 y.79
[3] Pitirim A. Sorokin, Bir Bunalım Çağında Toplum Felsefeleri, (Çev.Mete Tunçay) Ankara, 1972, s.252 vd
[4] W.M. Watt, Hazreti Muhammed, (Çev. Hayrullah Örs) İstanbul, 1963, s.46 vd
[5] V.V. Barthold, Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler (Çevirenler: Kâzım Yaşar Koparman, Afşar İsmail Aka) Ankara 1975, s.92 vd.
[6] Turgut Akpınar, Eski Türklerin Dini Tek Tanrı İnancı mıydı? Tarih ve Toplum Dergisi, sayı 27 (Mart 1986) s.17-21
[7] Abdulkadir İnan, Eski Türk Dini Tarihi, İstanbul, 1976, s.16
[8] Georg Siegmund, Der Glaube des Urmenschen, Bern, 1962, s.103 vd.
[9] A. İnan, a.g.e - s.15
[10] Ignaz Goldziher, Vorlesungen über den Islam, Heidelberg, 1963, s.160-61
[11] Hilmi Ziya Ülken, İslamiyette Eski Dinlerin İzleri, "İstanbul" (1 Temmuz. 1946)Mecm. sa.63
[12] A. von Gabain, Der Budismus in Zentralasien, Hdb. d. Orientalistik 1. Abtl. 8. ed. Religion, s.496-514
[13] Osman Turan, Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi, İst. 1969 c.I, s.74.
[13a] Arent Jan Wensinck, Muhammed and The Jews of Medina, Freiburg: Br. 1975, s.72 vd.
[14] Was hat Muhammed aus den Judentum aufgenommen?, Leipzig, 1902
[15] H.Z. Ülken, a.g.m
[16] Michael de Ferdinandy, Die Nordeurasischen Reitervölker und der Westen bis zum Monoolensturm 2. Geistige Welt der Steppenvölker, Historia Mundi Bd. 5 içinde, s.177 vd.
Ali Al-Wardi, Soziologie des Nomadantums, Neuwied und Darmstadt, 1972 s.60 vd.
[17] Helmuth von Glasenapp, Die Fünf Welt-Religionen, Dusseldorf-Köln, 1963, s.359 vd.

Evren, Evren Dede ve Benzerlerinin Gerçek Kimliği

BİLGE UMAR

Bu evren başka evren: Aya Yorgi'nin tepelediği canavar değil, "bol sulu" anlamına geliyor keşke İstanbul da öyle olsa! (Aslında, İstanbul'un evreni çok iyidir; halk kendi kesretinden su darlığı çekiyor. Vatandaşlarınsa büyük su depoları, güçlü hidroforları var.)

I. Giriş ve Konunun Sınırlanması

TARİH VE TOPLUM'da yayınlanan son yazımızda (No.75, Mart 1990, s.24-30) "Aphrodite'nin Gerçek Kimliği" başlığı altında, Aphrodite adını ele almıştık, bu adın türetiliş öğelerini açıklayarak, Gülümseyen Tanrıça'nın gerçekte Anadolu Ana Tanrıçasının bir çeşitlemesi olduğunu, kökeninin Ana Tanrıçaya dayandığını anlatmıştık.

O yazının üstüne şimdi Evren vb.'nin gerçek kimliği konusunu ele almamızı kimi okuyucu hayretle ve hoşnutsuzlukla karşılayacaktır; diyecektir ki, kültürü ansiklopedi karıştırmaktan ve bu arada Türk Ansiklopedisinin "Evren, Ahi" maddesinin okumaktan ibaret bir kişi bile, Evren'in "Canavar, Dev Yılan" olduğunu; hatta, şimdi Ahi Evren diye bilinen ermiş zâtın Kırşehir'e gelişinde o yöreyi inim inim inleten yöresel Evren'i nefes ve dua gücüyle, kendi kapısına tasmasından bağlı uysal bir yaratığa dönüştürdüğünü bilir. Konunun zaten biliniyor olması bir yana, Aphrodite gibi bir güzellikler demetinden sonra böyle canavarların, dev yılanların aslını neslini anlatmaya kalkışmak münasebetsiz değil mi?

Efendim bizim incelemeye alacağımız, aslını araştıracağımız, o Evren değil. Gerçekte onun da incelenmeye değer yanı var; çünkü onun aslı nesli, Hitit'ler çağındaki İlluyanka mythos'una dayanıyor, Hitit'ler çağı Anadolu'sunun baş tanrısı Teşup/Tarkhun'un savaştığı dev yılan İlluyanka'dan kaynaklanıyor. Anadolu'nun bu mythos'u Hıristiyanlık çağında da süregitmiştir; canavar dev yılan'la savaşıp onu öldüren, Çorum yöresinde, Ermiş Theodoros olmuştur, daha güneyde ise, bir diğer yurtdaşımız, Adana ilindeki Oinoanda (sonra, Epiphaneia) kentinin (kalıntıları Erzin yakınındadır) yerlisi, Ermiş Georgios olmuştur. İngiliz tarihçisi Edward Gibbon'un pek ünlü yapıtında (Roma İmparatorluğunun 1453'e kadar uzanan çöküş tarihini anlatır) verilen bilgiye göre Georgios aslında üç kâğıtçının önde gideni imiş, hatta Roma ordusuna yiyecek müteahhitliği ederken hileli sucuk sattığından başı belâya girmiş; yine de ölümünden yüzyıllar sonra kilise örgütü onu ermişlerden saymıştır ve bu kişi de "Anadolu'nun Kappadokia bölgesinde canavar dev yılanla savaşıp onu öldüren Ermiş Georgios" olarak ünlenmiştir. Bizim Ahi Evren öyküsü, aynı binlerce yıllık mythos'un Türkleşme döneminde büründüğü biçimden başka şey değil. Evet; bütün ilginçliğine rağmen, şimdiki yazımızda Ahi Evren'in Evren'iyle uğraşmıyacağız. İnceliyeceğimiz, Türkiyenin Evren'li adlarıdır. Yurdumuzun gerek Anadolu gerek Rumeli bölgesinde pek çok derenin ve dereli, pınarlı yerin adında evren öğesini görüyoruz (Evrendi adındaki gibi); o türden diğer pek çok adın da, şimdi sözünü ettiğimiz evren'li adlara pek yakın, onların pek az değişik biçimi olduklarını farkediyoruz (İvrindi gibi). İşte biz, bu tür adların aslını neslini ele alacağız.

II. Luwi/Pelasgos dilinde Abra/Apra/Ebra/İbra sözcüğü: "Gür/bol su"

Luwi/Pelasgos dilinde Aba/Apa/Pa'nın "su" (buradan: akarsu, göl, deniz) demek olduğunun zaten uzun zamandır bilindiğine değinerek, bu öğeden türetilmiş 45 tarihsel coğrafya adını incelemiştik. O arada, gür/bol sulu anlamındaki apuwa sözcüğünün, daha geç dönemde konuşulan dillerde uwa (uğa) sesi olmadığından apra, aph-

Hitit'lerin ve Luwi'lerin Gök Olayları Tanrısı (Teşup/Tarkhun), canavar İlluyanka ile savaşıyor. Malatya (Arslantepe) buluntusu kabartma, Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi.

ra gibi biçimler aldığını, Aphrodite adının başındaki Aphro bölümünün de işte bu sözcük olduğunu anlatmıştık (s.25-, üçüncü sütunda, ayrıca s.26'da No.22'de. Yazık ki yazımızın yayınlanan metninde s.26'dan başlayarak karışıklık olmuştur).

Gerçekten, Abra/Apra/Ebra/İbra biçimlerinde kullanılan bir sözcüğü, Luwi/Pelasgos kültürünün bütün yayılma ve etkileme alanı kapsamında, yâni, bütün Anadolu'da, bütün Balkan Yarımadasında, Akdeniz kıyılarında ve adalarında görmekteyiz. Hem de, bu sözcüğün, daima, topografyası yönünden bir "Bol/gür su" ile bağlantılı tarihsel coğrafya adları içinde görmekteyiz. Böylece, onun, aslında Luwi dilinde Apa/Pa (Su) ve uwa (-lık) öğelerinden türetilmiş Apauwa/Pauwa (Sulak, Suyu Bol) adının geç dönemlerde yerel ağızlara uydurulmuş biçimleri olduğunu, pek çok örnek-ad'ı inceliyerek tümevarım yoluyla ve güvenle saptayabiliyoruz.

Ayrıca, konumuz yönünden, çağdaş Farsçada "Yağmur" anlamındaki bâran ve hele, "Bulut" anlamındaki ebr sözcüklerinin; bir de, bizim Devrek, Devres, Devrekâni çaylarına hısım ad taşıyan bir Devrak Çayının da İran'da varlığının pek ilgi çekici olduğuna da işaret edelim.

III. Abra/Apra/Ebra/İbra'dan türetilen adların örnekleri

1. Abrettene

İvrindi (bu ada dikkat edelim) - Dursunbey arası sulak yörenin Strabon'da (12 VIII 9) anılan adı. Aslının Abradana yâni Abra(n)dana, Abra (Gür/bol su) wanda (-lu) wana (ülke; karş. Khattiwana, Lukkawana; geç dönemde Kataonia, Lykaonia) olduğu kanısındayım.

2. Abrike/Aphrike/Tebrike/Tephrike

Sivas iline bağlı ilçe merkezi Divriği kasabasının adının tarihsel biçimleri. İstisnasız hepsinde abr(a), aphr(a), ebr(a) öğesi vardır. Kasaba, Fırat'ın kollarından Çaltı Suyu kıyısındadır.

3. Abrostola

"Pınarbaşı denen yerde kaynayan güzel derenin sol yanında" bir Phrygia kentçiği. Aphrodite yazımızda s.26 No.23'de sözünü etmiştik

4. Afrin Suyu

Gaziantep yakınlarında doğup Suriye'den transit geçerek Hatay ilimizde Amik Gölüne dökülen çay. İlkçağdaki adının bazı kaynaklarda gördüğümüz biçimi, Apre (Ernst Herzfeld, The Persian Empire, s.88 dn.1).

5. Aperantia

Yunanistan'da Aitolia bölgesinde, Akheloos Irmağının bir kolu olan ve şimdi Megdova denen çayın suladığı parça (Hirschfeld, RE Aperantoi maddesi).

6. Aperlai/Aprillai

Lykia'da kıyı kenti (Bayburtluoğlu, Lykia, s.48; G.Bean, Lycian Turkey,

s.101-103). daha doğru biçim Aprillai (Aprilla'lılar)dır. Bu adın sonunda, *Tarih ve Toplum* dergisinde yakın zamanda üç yazılık bir dizide incelemiş bulunduğumuz ela/ila (geçit, boğaz) öğesini hemen tanıyoruz. Gerçekten de Aprilla'lılar kenti, çok ince uzun bir su geçidinin iç ucundadır ve üstelik o körfezin ağzında, anakara ile Apollonia Adası/İç Ada arasında bir boğaz vardır, hem de (çok dikkat edelim!) bu boğazın günümüzdeki adı Akar Boğazı'dır. Böylece, Apr(a) öğesinin de, suyu ırmak gibi akan, ya da, gür sulu bir ırmak gibi akan boğazın bu özelliğine işaret ettiğini açıkça anlıyoruz. Yâni, Aprilla, biraz özgür bir çeviriyle "Akar Boğaz"dır, daha biçimci bir çeviriyle "Gür Su Boğazı"dır.

7. Aphrazeia

Kızılırmak batısındaki bir kalenin Bizans çağında kullanılan adı (Ramsay, Anadolu'nun tarihî coğrafyası, s.237 No.35, s.239 No.38). Ramsay'e göre, şimdiki Kızılhisar Kalesidir. Bu kale, Kızılırmak ile Sakarya arasında, Sakarya'nın bir kolu olan Ilıcaözü Çayının üzerindedir.

8. Apros/Apri

Trakya'da ilkçağ kenti; daha sonra Theodosiopolis; şimdi Tekirdağ merkez ilçesine bağlı bucak merkezi İnecik. Tam burada, Ergene'nin önemli kollarından Hayrabolu Çayına katılacak olan derelerden birinin, Köy Dere'nin geçtiği Türk Ansiklopedisi "Edirne, Kırklareli, Tekirdağ" illeri haritasında gösterilmiştir.

9. Arvallı

Burdur ilinin merkez ilçesine bağlı bir beldenin (belediyesi bulunan kasabanın) ve oradan geçen çayın adı. Kasaba şimdi Bağsaray edildi. Arvallı Çayı tam kasabanın bulunduğu yerden çıkıp, Burdur'un güneydoğu ilerisindeki Kestel Gölüne dökülür. Burdur 1973 İl yıllığı'na bakılırsa, Arvallı adı, olsa olsa, Erveli adlı bir Yörük Beyinden, ya da Elverir sözcüğünden bozmadır sanılıyormuş.

Kanımca adın aslının, Luwi dilinden gelme Abrala (Abra-la, Akarsu-cuk) iken Bizans çağında Rum ağzına uydurulup Arbala'ya çevrildiğini, bunun da Türk ağzında Arvallı olduğunu kabul edebiliriz. Abra/Ebra'nın, ünsüz seslerine yer değiştirilip Rum ağzına uydurulduğunun bir örneği Rhebas Çayının adında ve hemen şimdi inceleyeceğimiz Arvana adında da görülmektedir.

10. Arvana

Konya ili Seydişehir ilçesi merkez bucağına bağlı bir köyümüzün adıdır. Köyün masa başında yeni uydurulan adı Çatmakaya'dır. O kaya, dilerim böyle 4000 yıllık adları kazımağa kalkanların başına düşer. Köy, Suğla Gölü kıyısındadır ve gölün güneybatı yanındaki körfeze Arvana Körfezi denir; burada bir düden göle akar, gölü besler.

Bütün bunlar gösteriyor ki, Arvana aslında düden'in ve hatta belki keza gölün adıdır, öz biçimi Abrana'dır: Abra, suyu bol; wana, -sal, ülkesi. Karş. yukarıdaki Arvallı.

11. Devrak

Yukarıda 11 sonunda sözünü ettiğimiz, İran'daki çay. Khuzistan bölgesindedir, kükürtlü kaplıcalarıyla ünlü bir tarihsel kentten (onun da adı Devrak) geçer.

12. Devrek

Zonguldak ilçemizde ilçe merkezi kasabanın adı ve onun içinden geçen çayın adı. Sondaki-ek, İran dillerinin (karş. Atrek Irmağının adı, Nişaburek makamının adı) ve Ermenicenin -cik anlamındaki küçültme takısıdır.

14. Devrekâni

Kastamonu iline bağlı ilçe merkezi kasabanın adı ve onun içinden geçen çayın adı. Devrak, Devrekâni, Devrek, Devres Çayı gibi adlar içinde abra/ebra'dan gelme evr öğesi dışında kalan öğelerin neler olduğunu, adlardan her birinin ne anlama geldiğini başka bir yayınımda açıklayacağım; şimdi, sözü çok uzatmamak için, o konuya girmiyorum.

15. Devrengeç Deresi

Uludağ'dan çıkan güzel içimli pınarlarından birinin oluşturduğu deredir (Bursa 1973 İl Yıllığı, s.27).

16. Devrense Çayı

Antalya ilinde bir çay (Antalya 1973 İl Yıllığı, s.25).

17. Divle Suyu

Ereğli ilçesinde Ayrancı bucağının güneyindeki Kurşunlu Dağlarından çıkar; dolayısiyle ilkçağ Lykaonia'sının Kappadokia sınırlarında, Luwi kültürünü en uzun süre yaşatmış bir yöredir. Çok güçlü olasılıkla adın daha eski biçimi Devre idi ve Türk ağzında Divle'ye döndü.

18. Divrik Dağı

Kayseri ili Yahyalı ilçesinin güney ucundadır, 2497 m. yüksekliğe ulaşır. Adının aslının, oradaki bir dere dolayısiyle, Devrek olabileceği kanısındayım.

19. Eber (Gölü, Çayı)

İlçe merkezi Bolvadin ile Akşehir Gölü arasındaki gölün adı ve keza, bu gölün fazla sularını Akşehir Gölüne boşaltan çayın (Taşköprü Çayı) adı (bkz. Ana Britannica, "Sultandağı" maddesi).

Dikkat edelim: Eber Gölüne su getiren Akarçay'a güneybatıdan gelip katılan Kali Çayı kıyısında (şimdi, baraj kıyısında) bir köyün adı, Selevir'dir (şimdi, Paşacık) ve o yüzden, orada kurulan baraja Selevir Barajı denmiştir. Oysa Selevir adının Türkçede yahut Rumcada anlamı yoktur; bu adın sonundaki -evir bölümü, Eber adı gibi, Ebra'dan bozma olsa gerektir.

20. Eber Köyü

Dinar'ın 10 km. güneyinde bulunan, Dinar ilçesi merkez bucağına bağlı köy; şimdi Yeşilçat edildi. Kuzeybatı yanıbaşında Pınarlı Köyü vardır. Dinar yöresi ilkçağdan beri olağanüstü sulak bir yöre olarak ünlüdür; burada "sulak" anlamındaki abra/ebra'dan gelme bir ada rastlamasa idik hayrette kalırdık.

21. Ebher

Yerlilerin söyleyişiyle, Avhar. Kuzeybatı İran'da Kazvin ile Hemedan kentleri arasında bir ırmağın adı ve bu ırmağın geçtiği kentin adı.

22. Ebro

İspanya'nın Akdeniz'e dökülen en büyük ırmağı; Lâtin ağzında İberus. İber Yarımadası adı buradan geliyor.

23. Ebro Portus

Peutinger Tablosunda, Ebrone. Venedik yakınında Brenta Irmağının (bu adın dahi Ebra-wanda, Ebra'sı olan, Gür/bol suyu olan öğelerinden türetildiği görülebiliyor) ağzındaki çekmece'-

nin (lâgün) kıyısında bir liman; şimdi Chioggia (Hülsen, RE "Ebro Portus" maddesi). Görülüyor ki Ebro adı, yine bir ırmakla bağlantılı olarak karşımıza çıkmıştır. Kent adının Ebrone biçimi, kuşkusuz, Abra/Ebra kök sözcüğüne, Luwi/Pelasgos dilinin "-sal" anlamında ve buradan, "-ülkesi" anlamında wana/ana takısının eklenmesiyle türetilmişken sonradan yerel ağızda Ebrone'ye dönmüştür.

24. Ebros (Lâtin yazımında Hebros, Hebrus)

En önemli kanıt-örneklerimizden biri; Meriç Irmağı'nın ilkçağdan bu yana Hellen'lerce kullanılan adı, daha doğrusu ırmağın Luwi/Pelasgos dilinden gelme adının Hellen'lerce kullanılan biçimi. Oberhummer, RE Hebros maddesinde, adın kökeninin bilinmediğini söylüyor. Bu, şimdiki yazımızın yayınlanmasından sonra, artık doğru değildir.

25. Evren (Köyü)

Antalya ilinde, ilçe merkezi Manavgat'ın batı yakınında, Kızlıkdere kıyısındadır.

26. Evren (Köyü)

İçel ilinde, ilçe merkezi Mut'un batı-güneybatı ilerisinde, Adras Dağı doğu eteğinden gelen derenin Göksu'ya katıldığı yerde, Göksu sol (kuzey) kıyısındadır.

27. Evren (keza, Ören) Köyü

Antalya ilindedir, Fethiye ilçesinin Kemer bucağına bağlıdır, Araxa ilkçağ kentinin yeri yakınındadır ve Xanthos/Eşen çayı'nın batı kıyısındadır.

28. Evrendede

Uşak'a 38 km., Banaz'a 4 km. uzaklıkta, bol sulu bir piknik yerinin adıdır (Uşak 1973 İl Yıllığı, s.121). Aslında dede'nin uydurma olduğu ve bu Evrendede'nin yine Uşak'taki aşağıda göreceğimiz Evrendi ile adaş olduğu en küçük kuşku götürmez.

29. Evrendi

Uşak ili Sivaslı ilçesinde, Bulkaz Dağından inen bir çayın adı (Uşak 1973 İl Yıllığı, s.26). Kanımca bu Evrendi, ilkçağ Abrettene bölgesindeki günümüz ilçe merkezi İvrindi'nin adaşıdır ve gerek Evrendi gerek İvrindi adının aslı Abranda/Ebranda'dır: Abra/Ebra (bol/gür su) - wanda (-lı) öğelerinden, "Bol/gür suyu olan". Batı Anadolu Türk ağzı, tarihsel Anadolu adlarındaki kalın ünlüleri inceltmeğe eğilimlidir: karş. Artaka/Artake/Artaki'den Erdek; Konana/Konane/Konani'den önce Gönan, şimdi Gönen.

Evrendi, aslında, içinden Evrendi Çayının geçtiği, Uşak yöresinde çok sevilen, "bol sulu ve ağaçlıklı bir yer olan Evrendi mesireliği" (= piknik yeri)'nin adıdır (Uşak 1973 İl Yıllığı, s.121).

30. Evreşe

Çanakkale ili Gelibolu ilçesine bağlı bucak merkezi kasaba; "Evreşe yolları dar" türküsüyle ünlüdür. Şimdi, masa başı uydurmasıyla, Kadıköy edildi. Adı, 19. yüzyıl Osmanlı yönetim örgütünde Avreşe diye geçer (Tuncer Baykara, Anadolu'nun Tarihî Coğrafyasına Giriş, Ankara 1988, s.230). İlkçağ Aphrodisias kentlerinden birinin orada olduğunu anımsayalım: gerek Aphrodisias adının Aphr(a) bölümü gerek Avreşe/Evreşe'nin Avr(a), Evr(a) bölümü, oradan geçen bir Ebra'ya, bol/gür suyu olan çaya işaret ediyor olmalıdır ve söz konusu akarsu en güçlü olasılıkla Kavak çayı'dır. Bu kadar ters bir yerde Aphrodite'ye adanmış bir kasaba bulmamız için hiçbir özel neden yoktur. Oysa, Hellen dilinde Aphrodisias, Aphrodite'ye adanmış anlamına gelir. Karia'daki Aphrodisias keza çok ters yerde olduğu halde orası Nina tanrıçanın tapkı yeri sayıldığı için Aphrodisias'a dönüşebilmişti. Evreşe yöresindeki Aphrodisias adı, kanımca, yörenin Luwi/Pelasgos dilinden gelme asıl adının Hellen ağzına uydurulmuş biçiminden başka şey değildir (Anna Komnena'nın andığı Akrokos'un Türk ağzında Eğrigöz edilmesi gibi); Evreşe ise, aynı adın, Hellenleştirilmeksizin daha sonraki dönemlerin yerel ağızlarına uydurulmuş biçimidir. Aslı en güçlü olasılıkla Ebrassa yâni Ebra-Assa, Akarsu Yerleşimi (kasabası) idi.

31. Evrenye

Kastamonu ili İnebolu ilçesinin 1946 yılındaki durumunda, ona bağlı bir bucak olan Abana'nın köyü olarak İçişleri Bakanlığı yayını "Meskûn Yerler Kılavuzu"nda gösterilen bir yerleşim birimi.

32. Gebrem

Burdur ili Yeşilova ilçesi merkez bucağına bağlı köy; şimdi Çaltepe edildi. Burada, eski tunç çağı buluntuları veren bir höyük vardır (Burdur 1973 İl Yıllığı, s.109). Adının anlamına, aşağıda Gebere'yi incelerken değineceğiz.

33. Gebere

Gebere Barajı, Niğde ilinde, Uzandı Suyu üzerindedir. Güçlü bir olasılıkla, adın aslı Kebra yâni Kuwa-Ebra, Güzel/Kutlu Akarsu idi. Kuwa, Swa/Suwa, Khwa, Awa, Hind-Avrupa dillerinin iyi, güzel, bereket getirici, kutlu, kutsal anlamlarındaki öntakısının (Hellen dilindeki biçimi: Eu-) Luwi/Pelasgos dilinde kullanılan biçimleridir; aynı öntakıyı hemen şimdi Gebren, Kebrene adlarında göreceğiz.

34. Gebren Çayı

Hellenleşme döneminde Lysis, şimdi Bozçay. Burdur Gölüne güney yandan dökülen önemli bir akarsu (Mehmet Özsait, Pisidya/1, s.45). *Türk Ansiklopedisi*'nin Antalya, Burdur illeri haritasında Eren Çayı olarak gösterilmiştir. Gebren adının aslı hiç kuşkusuz, Troas'daki Kebrene'nin aynıdır. Her iki yörenin İÖ 2. binyıl halkının Luwi'ler olduğunun bir kanıtı daha. Adın anlamı için bkz. Kebrene.

35. Gelevere Deresi

Giresun ilinde, Esbiye'den denize akan dere. Kala- (E)bra, İskele-Akarsuyu? Kala'nın Luwi dilinde kıyı (buradan: iskele) demek olduğunu, yine şimdiki gibi pek çok örnek kanıtı işleyerek, başka bir yayınında ortaya koyacağım.

36. İbar

Luwi/Pelasgos kökenli pek çok adla karşılaştığımız ilkçağ Yugoslavya'sında (örneğin Niş adının eski biçimi Naissos yâni Na-issos, Yeni-Kent) Morava'nın kolu olan önemli bir ırmak. Hâlâ bu adı taşıyor.

37. İber/İberos

Lâtin harfleriyle yazımda e ile gösterilen ses, Hellen yazımında, eskiden a'ya yakın değer taşıyan eta, H ile. Böylece, aslının yukarıdaki İbar ile aynı olduğu kanıtlanır. Romalılarda, Hiberus. İspanya'da iki ırmağın adıdır. Birincisi, örneğin Polybios II 13'de anılmıştır ve şimdi Ebro denen ırmaktır. Ondan yukarıda Ebro başlığı altında söz ettik. İkincisi, Andalusia bölgesinde, şimdi Rio Tinto denen ırmaktır (Schulten, RE İberus maddesi No.2).

38. İberia

Aslında İbra (bol/gür su) Ülkesi anlamında bulunduğunu şimdi görebildiğimiz bu ad, iki yerde karşımıza çıkıyor: a) İberia, İber/Ebro Irmağı ülkesinin, yâni İspanya'nın Hellen'lerindeki adıdır (bkz. Herodotos, I 163); b)İberia, Ardahan dolaylarında doğan ve Gürcistan başkenti Tiflis'ten de geçen Kura Irmağı ile Kafkas Dağları arasında kalan ülkenin, Roma'lılarca kullanılan adıdır (Ploutarkhos, Pompeius'un Yaşamı, 34 ve 38).

39. İbradı

Antalya ilinin kuzeydoğu yanında bir kasaba; bucak merkezi iken adı Aydınkent edilmişti. Şimdi ilçe merkezidir. Önemli bir akarsuyun, Manavgat çayının vâdisindedir. İbradı adının aslı, besbelli ki, İbra(n)da yâni İbra-wanda, İbra'lı, bol/gür su'lu idi.

40. İbrala

Karaman'a bağlı bucak merkezi kasabanın (şimdi Yeşildere edildi) ve oradan geçen çayın (şimdi ona da Yeşildere adı takıldı) adı. Luwi/Pelasgos dilinde İbra-la, İbra-cık, (Gür/bol akarsuyu olan) dere-cik.

41.İmbrasos

Ainos/Enez Beyi; destan kişisi. Troia'da savaştığı söylenen oğlu Peiroos dolayısiyle anılır (İliada, IV 519). THİT kitabımda, bu adın aslı, İmbrasos bir Thrak soylusu olduğuna göre, belki İmbramos olmalıydı demiştim (İmbramos, Hermes'in karşılığı olarak, özellikle Thrak'lardan tapkı gören bir tanrıdır ve adı İmroz/Gökçeada'lı demektir). Öyle olmadığını şimdi görebiliyorum, yâni abra/apra/ebra/ibra'nın bol, gür su (buradan: akarsu) anlamına geldiğini anladıktan sonra görebiliyorum. Ainos/Enez, Hellen'lerin, kendi dillerinde hiç anlamı olmayan bir adla, Ebros diye andığı ırmağın (Meriç'in) tam ağzındadır; dolayısiyle bir İbra-Assa, Irmak-Kenti'dir. Luwi/Pelasgos kültürü döneminde Ebros'a Ebra/İbra dendiğini anladığımıza göre, özellikle bu Ebra/İbra'nın Assa'sı (Meriç Kenti)'dir. İliada'daki yiğit Peiroos'un babasının adı olarak kullanılan sözcük, gerçekte onun kentinin adıdır yahut adlarından biridir.

42. İmbrasos Deresi

Samos/Sisam Adasında bir dere; Strabon (14 1 14) anmıştır. Bu örnek, Enez'li İmbrasos üzerine yukarıda verdiğim açıklamayı destekliyor ve bu adlardaki İmbra'nın gerçekte ebra/ibra (gür/bol su, akarsu) olduğunu doğruluyor. Görünüşe bakılırsa, Sisam Adasında Luwi/Pelasgos (Leleg) kültürünün egemen olduğu dönemde, dere üzerindeki bir köy, İbra-Assa (Akarsu Yerleşimi, köyü) diye anılmaktayken, Hellenleşme döneminde derenin kendisi bu köyün adıyla anılır oldu ve söz konusu ad, Hellen dilinde akarsu adları eril olacağı -a ile bitemeyip eril adlara özgü bitişlerden birini (ilke olarak, -os) alacağı için, önce İbrasos'a, sonra İmbrasos'a çevrildi.

Ebros (Meriç) Irmağı'nın ağzı ve oradaki, İmbrasos'un kenti Ainos/Enez'de ortaçağ, Ceneviz egemenliği dönemi hisar kalıntılarından duvarlar.

43. Bayram Deresi

Çanakkale ilinde, Anadolu yakasındaki bölümün kuzey yanındadır. 40 km. kadar uzunluğu vardır. Boğaz girişinin kuzeydoğu yanıbaşında Marmara'ya dökülür. Tıpkı aşağıda göreceğimiz Bayramiç adı gibi Bayram (Deresi) adının da Abra/Ebra kök sözcüğüyle bağlantılı olduğu kanısındayım; bkz.Bayramiç, Kebrene.

dir. Bu nedenle, tıpkı Kurukümes, Eğrigöz adları gibi Bayramiç adı da, Türkler öncesi dönemden kalma bir adın Türk ağzında büründüğü biçimi olmalıdır.

Konuyu bu yaklaşımla inceleyince, aynı yörede, güney ilerideki Kebren Çayının ve Kebrene kentinin adı (bkz. aşağıda Kebren, Kebrene) hemen gözümüze çarpıyor. Ramsay'in de belirttiği üzere, Anadolu'lu adlarda ana/ene takısı (Luwi dilindeki wana'dan gelmedir), adlardan sıfat türetmeğe yarar ve gerçekte kente değil, oradaki bölgeye, ülkeye işaret eder. Böylece anlıyoruz ki, ra/ebra/ibra öğesini hemen tanıyoruz. Baştaki K, en güçlü olasılıkla, "güzel, iyi, bereket getirici, kutlu, kutsal" anlamlarına gelen kuwa öntakısının (bkz. yukarıda No.33, Gebere) senkop olayı (sözcük ya da takıların ekleme yerinde yanyana gelen iki ünlü sesten birinin düşmesi, örneğin Gürcü-istan demeyip Gürcistan denmesi) nedeniyle kısalmışıdır: karş. Swa-Odra'dan Sodra vb; Ma-Adra'dan (Ma'nın Erkeği anlamında) Madra; Ma-Odra'dan, yine aynı anlamda, Modra ve bundan türetilmiş Modrene (Türk ağzında Mudurnu).

Fethiye ilçesindeki Evren Köyü'nde ilkçağ kaya mezarları.

44. Bayramiç

Çanakkale iline bağlı ilçe merkezi kasaba. Adı, görünüşte, Türkçedir. Sözde, kasaba, yöre halkının bayramlaşmak üzere burada toplanması nedeniyle, Osmanlı döneminde Bayramiç adını almış. Fakat, bunu söyleyen kaynak (AnaBritannica, Bayramiç maddesi) kasabanın eski adının ne olduğunu belirtmiyor. Kaldı ki, Türkçenin Bayram ve iç sözcüklerinin bir kasaba adında yanyana gelmesi, Kurukümes'in, Eğrigöz'ün dağ adı olması kadar münasebetsiz-Kebrene, yalnız kentin değil, Kebrene kentini ve Bayramiç'i de kapsayan yörenin dahi adıydı. Diğer yandan, Kebrene adının Lâtin harfleriyle yazımında -ene diye gösterilen bölümün e'leri, Hellen yazımında epsilon (E) değil, eskiden a'ya yakın değer taşıyan eta'dır (Hellen yazımındaki H); o bölümün aslının, çok iyi tanıdığımız wana/ana takısı olduğu hiç kuşku götürmez. Demek, yöre adının daha doğru biçimi Kebrana'dır. Bundan wana/ana takısını ayırınca kalan kök bölümde, Kebra'da, "Gür/bol su" anlamındaki abra/ap-

Osmanlı döneminde Bayramiç biçimine bürünmüş adın aslı, kanımca, öz biçiminde (tıpkı Bayram deresinin adı gibi) Ebrama idi. Yâni, "Bol/gür su" anlamındaki Ebra kök sözcüğüne, "insanı, halkı" anlamındaki uma takısının (karş.Pergama/Bergama) eklenmesiyle türetilmişti, "Ebra Halkı"nı anlatıyordu. Buna Bizans çağında, Domanitis (Domaniç) vb. adlarda gördüğümüz, Hellen dilinin -sal anlamında olan ve ülke adı türetmekte de kullanılan takılarından -itis takısı eklendi, kasabanın adı Ebramitis oldu; sonra Türk ağzı, Domaniç, Bigadiç, Mihaliç örneklerinde yaptığı üzere bu -itis bitişini- iç'e çevirdi, böy-

lece oluşan Ebramiç sonunda Bayramiç'e döndü.

45. Bebrykos'lar (Anadolu'daki)

Troia Savaşı öncesi çağda yapılmış olduğuna inanılan "Argo Gemisi Yolculuğu"nu anlatan Hellen destanında, özellikle Rodos'lu Apollonios'un bunu anlatan Argonautika adlı yapıtında, o dönemde Marmara Denizi güney kıyılarında yaşadığı belirtilen bir halkın adı. Bunların baş tanrısını, Hellen'ler, Priapos adıyla anıyor. Araştırmacıların genel kanısı, Bebrykos'ların (Bebryx'ler de denir) Thrak kökenli bir halk olduğu doğrultusundadır.

Thrak dilinin, kökeni İÖ. 2.binyıla uzanan Hind-Avrupa dillerinden olduğu, dolayısiyle Luwi diliyle arasında hısımlık bulunduğu zaten biliniyor. Diğer yandan; ya bu hısımlığın pek yakın olduğunu, ya da Thrak dilinde Luwi dilinden alınmış pek çok sözcük bulunduğunu, Thrake (Trakya; aslı Odra-ka, Tanrı Adra/Odra Yurdu; Drava'yı, üç tane Drina'yı, Skodra/İşkodra'yı anımsayınız) adı başta olmak üzere, Thrak yurdunda karşılaştığımız pek çok tarihsel coğrafya adını ya da tarihsel kişi adını, Luwi dili hakkındaki bilgimiz sayesinde anlayıp açıklayabildiğimize bakarak, güvenle saptayabiliyoruz.

O nedenle, Hellen ağzında Bebrykos, Bebryx biçimine bürünmüş adın içinde dahi, üstelik bu çarpıtılmışlığına rağmen, Luwi dilinden öğeler bulmamız şaşırtıcı değildir. Adın içinde, bol/gür suya, özellikle ırmağa işaret eden abra/ebra öğesini tanıyabiliyoruz. Sondaki -kos dahi, eski Bebrykos yurdu kapsamında bulunan ve adı Hellen ağzında Rhyndakos edilen ırmağın (Adranos/Orhaneli Çayının denize yakın bölümü) bu adındaki gibi, aslında Luwi dilinin ve ona hısım bazı eski dillerin "-yeri, -yurdu" anlamındaki (karş.Rundaka yâni Runda-ka, Geyik-yurdu) -ka takısı olabilir. Böyle idiyse, ortadaki y (Hellenlerin ilkçağdaki okuyuşunda, ü) sesinin Luwi dilinde u (wa)'dan kalma bulunduğu, sözünü ettiğimiz üç öğeyi birleştirince çıkan anlamın pek yerli yerinde olması nedeniyle, besbellidir: Çünkü Ebr(a) - u(wa) - ka, Irmak - lık - yurdu demek olur ki, Marmara Denizi güney kıyıları yöresi, bütün Anadolu'da dereleri, çayları en bol bölgelerin belki başta gelenidir. Diğer yandan, bu yörede, Ebra öğesini Kebrene, Bayram (Deresi), Bayramiç adları içinde de görmüş bulunduğumuzu anımsıyalım. Bütün bunların üstüne, şimdi inceliyeceğimiz ikinci Bebrykos adı, burada vardığımız sonucun doğruluğunun güçlü bir kanıtı olacaktır.

46. Bebrykos'lar (İspanya'daki)

İlkçağ Hellen'lerinin yine Bebrykos'lar diye andığı ikinci bir halk, İspanya'da dikkat edelim, Ebro Irmağı yöresinde yaşıyordu (Hübner, RE Bebrykes maddesi No.1). Halkın adının Ebra kök sözcüğüyle bağlantılı olduğu artık apaçık ortaya çıkıyor.

47. Broteas

Pausanias'ın aktardığı mythos inancına göre, Manisa yöresinin destan çağındaki kralı Tantalos'un oğlu; Sipylos/Manisa Dağındaki, Manisa kentinin suyunu sağlayan Akpınar tesisleri üzerinde yamaçta bir kayaya işlenmiş Ana Tanrıça kabartmasını o yapmış imiş. Hellen ağzına Broteas biçiminde uydurulmuş ad, Hellen dilinde, "Ölümlü" demek olan brotos sözcüğüyle bağlantılı görünür, oysa Tantalos oğlunun Hellen dilinde ad taşıyamıyacağı pek açıktır. Kanımca Broteas'ın aslı, tam oradaki bol/gür su veren pınarın, abra/ebra'nın (şimdi: Akpınar) adının aslından başka şey değildi ve bu öz biçim, Ebrada yâni Ebra-wa(n)da idi (Abra'lı, Abra'sı olan). Karş. Milawanda adının çeşitlemeleri Milawada ve Milada.

48. Irva (Deresi)

İstanbul Boğazı kuzey ucu yanıbaşında, Anadolu yakasında bulunan Rhebas Deresinin adının Türk ağzında aldığı biçim (İstanbul 1973 İl Yıllığı, s.65). Aynı dere, adının yeni Hellen ağzında Rivas biçiminde söylenmesi dolayısiyle, Riva Deresi diye de anılıyor (aynı Yıllık, s.77). Dere adının bütün biçimlerinin, Luwi/Pelasgos dilinde Gür/bol su demek olan abra/ebra/epra/ibra'dan, ünsüz seslerin yer değiştirmesi yoluyla (karş. Türk halk ağzında kibrit yerine kirbit denmesi) gelmiş bulunduğunu sanırım. Arvallı, Arvana adlarında da aynı durumu görmüştük.

49. İrvana

Balıkesir ile Kepsut arasında birçok akarsu birleşir, Susurluk Çayına katılır. İrvana, işte tam o yörede bir köyün adıdır. (Codex Kultur-Atlas, Harita No.39/28 ve Türk Ansiklopedisinin Balıkesir, Bilecik, Bursa illeri haritası). Tıpkı Rhebas örneğindeki gibi burada Luwi/Pelasgos kökenli ebra/ibra sözcüğünün b,r ünsüzleri yer değiştirmiştir. İrvana'nın aslı, "Bol/gür su ülkesi" anlamına gelen İbrana (İbra-wana) olmalıdır ve bu, daha önce incelediğimiz Arvana'nın çeşitlemesinden başka şey değildir.

50. İvaro

Avusturya'da, kıyısında Salzburg kentinin bulunduğu Salzbach (Almancada: Tuz Çayı)'nın Peutinger Tablosunda geçen tarihsel adı (bkz. Keune, RE İvaro maddesi, c.IX/2 s.2623). Bir diğer İbar (bkz. yukarıda İbar).

51. İvrim (Kalesi)

Beyşehir Gölü güneybatı köşesindeki ilkçağ yerleşmesi kalıntıları alanının günümüzdeki adı. Burada hangi ilkçağ yerleşmesi vardı, bilinmiyor (Mehmet Özsait, Pisida/1 s.37; Pisidya/2, s.122 sonu). Orada İvrim diye bir köy yoktur. Türkçede anlamı olmayan bu ad'a bakılacak olursa, kalıntılar alanında ilkçağda İbrima adlı bir kasaba vardı. Gerçekten İbrima, İbr(a)-ima, Gür/bol su - halkı demektir (İbra kök sözcüğüyle, "insanı, halkı" anlamındaki uma takısının çeşitlemesi olan ima takısından); Beyşehir Gölünün güneybatı köşesine, güneyden gelen bir çay akmaktadır.

52. İvrindi

Balıkesir iline bağlı ilçe merkezi kasaba; ilkçağ Abrettene bölgesinde. Adının kökeni ve anlamı konusuna Abrettene'den, Evrendi'den söz ederken değinmiştik.

53. İvriz

Konya Ereğlisi güney yakınında olan ve başlangıç bölümünde ünlü Geç Hitit yapıtı İvriz kabartmasının bulunduğu çayın adı; keza, oradaki köyün adı. Ereğli'nin Herakleia olmadan önceki adı Kybistra, adın sonundaki -stra bölümü (karş. akıntı anlamında Almanca Strom, İngilizcede stream; Tuna'nın Hellen'lerce kullanılan adı İstros; Trakya'daki Struma Irmağı) gösteriyor ki aslında bu derenin adlarından biriydi. İvriz biçimi, görünüşe bakılırsa, İbra (bol/gür su, akarsu) kök sözcüğüne, Hellen dilinin (-lılar anlamındaki; karş. Sardeis, Omonadeis vb.) takılarından -eis getirilmekle türetilmiş olan İbraeis'den gelmiştir.

54. Kandevir (Deresi)

Karaman iline bağlı bucak merkezi Bucakkışla'da Göksu'ya katılan dere. Görünüşe bakılırsa adın aslı Kandebra

yâni Kand(a)-Ebra, Tanrı Kanda/Sanda'nın Bol/Gür Suyu idi.

55. Kapria

Anadolu'nun Pamphylia bölgesinde, Sillyon kenti ile Eurymedon/Köprü Suyu arasında geniş bir göl; Strabon'da (14 IV 2) anılır. Yaygın bir sığ göl iken sonradan kurumuş ve günümüze ulaşamamış olsa gerek. Adı, görünüşte, Hellen dilinin "Yaban domuzu"nu anlatan Kapros sözcüğüyle bağlantılı ve "Yaban Domuzu Yurdu" anlamında görünüyorsa da, aslında, Anadolu'lu bir adın Hellen ağzına uydurulmuş biçimi olabilir; karş. aşağıda Kaprima, Kapros.

56. Kaprima

Sicilyalı Diodoros'un yapıtında (19 LXVIII 5) anılan bir Karia kentçiği. Tam yeri bilinmiyor. Adın sonundaki -ima'nın, Luwi dilinde ve ardılı dillerde "insanı, halkı" anlamına gelen uma takısının bir çeşitlemesi olduğunu biliyoruz ve aynı takıyı Ullarima (Hellen yazımında Yllarima, Latin yazımında Hyllarima, Hitit yazımında Wallarima/Uallarima) gibi adlar içinde de görüyoruz. Baştaki Kapr(a?)'nın aslı belki tıpkı Kebren/Kebrene adındaki gibi K(uwa)-Ebra yâni Güzel Gürsu idi.

57. Kapros

Lykos/Çürüksu'nun Menderes'e katılma yeri yakınında Menderes'e katılan bir diğer dere (Strabon, 12 VIII 16). Bu, aslında Çürüksu'nun kollarından (Kaklık Çayı, Aksu, Gökpınar Deresi; bkz. Denizli 1973 İl Yıllığı, s.32) biri olmalıdır. Adın aslı konusunda karş. yukarıda Kapria.

58, 59. Kebren (Suyu), Kebrene (Kenti)

Kebren, Anadolu'nun Troas Bölgesinde bir akarsudur; Kebrene de onun kıyısında bir hisar kentidir. Xenophon'da (Hellenika, 31 17-18), Stabon'da (13 I 33,47,51) kent anılır; derenin kaynadığı, kente adını veren ve kentin çok yakınında bulunan, ilkçağda kent suyunun sağlandığı, Qenophon'da (Hellenika, 3 I 18) sözü edilen pınar (Suat Sinanoğlu'nun Türkçe çevirisinde "çeşme") şimdi Akpınar diye biliniyor (Bürchner, RE Kebren maddesi). Pınar ve hisar, Çal Dağı'nın doruklarından Fığla Tepesi üzerindedir; orada şimdi Akpınar Köyü vardır. Ak Pınar'dan çıkan dere, ileride Skamandros/Kara Menderes'e soldan katılır. Kebren,

Konya Ereğlisi güney yakınında İvriz'deki Geç Hitit dönemi Luwi kabartmasında, Tuwana (Bor güney yakınında Kemerhisar) Beyi Warpalawa, tanrı Turkhun'a saygılarını sunuyor. Kabartmanın altında, Kybistra ve İvriz adlarının kökeni olan gür dere.

Kebrene adlarının kökenini, türetiliş öğelerini, anlamını, yukarıda Bayramiç'den söz ederken belirttik.

60. Kebriones

Priamos'un evlilik dışı doğmuş yiğit oğlu (İliada VIII 318, XVI 727, 738 vs.). Adı, yukarıda incelediğimiz Kebren/Kebrene adıyla bağlantılıdır (karş.Strabon 13 I 33).

61. Kypros/Kıbrıs

Bu ad, adada ilkçağdan beri bol bakır çıkması nedeniyle, birçok dilde "bakır" anlamına gelen sözcüklerin kökeni olmuşsa da kendisi bakır anlamında değildir. Sondaki -os bitişi, adın öz biçiminin Hellen ağzına uydurulması ürünüdür. Çünkü Hellen dilinde ada anlamındaki nesos sözcüğü, dişi ad olmasına rağmen -os ile biten kural dışı adlardandır ve o yüzden ada adları ilke olarak (Kreta gibi istisnalar var) hep -os ile biter, yine de dişi addır. Kypros'un daha doğru biçimi, görünüşe bakılırsa Kupra idi ve bu ad dahi Aphrodite tapkısının kaynağı Pauwa/Baf kenti yanıbaşındaki kutsal ırmakla (Kuwa-Abra!) bağlantılıydı, Ku(wa)-(A)bra'dan Kupra adı çıkmıştı (Luwi dilinde b ile p birbiri yerine kullanılabilirdi).

62. Kylabras

Hellen destan inancına göre, Doğu Lykia'daki Phaselis kentini kuran (?) Hellen göçmenler, bu kentin alanını Kylabras adlı bir yerli çobandan, bir miktar kurutulmuş balık karşılığında satın almış imişler (George E.Bean, Turkey's Southern Shore, s.158). Abra/Ebra'lı adlar üzerine incelememizin bize kazandırdığı bilgilerle, Hellen ağzında Kylabras biçimine bürünmüş adın gerçek sahibini kolayca anlıyabiliyoruz. Bu adın aslı Kula-(a)bra'dır ve bir Abra'ya, gür/bol su'ya işaret eder. O koca su da, hiç kuşkusuz, kentin kuzeybatı bitişiğindeki, ilkçağda büyük bir göl olan, şimdiki bataklıktır (bkz. Bean, age., s.158 sonu). Adın Kula bölümünün açıklanmasına, uzun söz gerektiği için, burada girişmiyeceğiz.

63.Ellibra/Lampron/Namrun

Tarsus'un kuzeybatı ilerisinde dağlık bölgede, adı şimdi Namrun'a dönmüş olan (ve hatta yakın zamanda, olanağı varmış gibi yurdumuzun tarihini kazımağa heveslenen Don Kişot'ların uygulamaları cümlesinden olarak masa başında Çamlıyayla edilen) tarihsel kent, Bizans belgelerinde, Lampron diye; Asur belgelerinde, İllubru diye; Hitit belgelerinde ise, Ellibra diye anılır (H.ten Cate, The Luwian Population Groups, s.25; H.Ertem, Coğrafya Adları dizini, s.29). Doğru biçim, Hitit belgelerindekidir. Ellibra adı, Luwi dilinde iki öğeden oluşur: El(a)-İbra; dolayısiyle, Geçit Akarsuyu demektir.

İlkçağ kenti Kebrene'nin kalıntıları alanından bir görüntü; arkada Bayramiç Ovası.

Ela/İla'nın "Geçit, boğaz" anlamında olduğunu *Tarih ve Toplum*'daki üç yazılık dizide ortaya koymuştuk. El(a)ibra adı, açıktır ki, Namrun Yaylâsından geçen Tarsus Çayı'nın içinden aktığı doğal vâdi geçidini kasdetmektedir.

64. Rhebas

Bkz. yukarıda Irva (Deresi).

65. Sarbana

Kastamonu ili Cide ilçesine bağlı bucak merkezi, şimdi Kuztekke diye olabildiğince çirkin bir ad'a lâyık görülen kasabamızın tarihsel adı Sabrana'dır. Görünüşe bakılırsa, aslı Swa - Abra - wana, Güzel/kutlu - akarsu - ülkesi iken, yukarıda incelediğimiz Irva/Rhebas, Arva, Arvana, Arvallı adlarında olduğu gibi burada da Abra öğesinin ünsüzleri yer değiştirip Arba olmuştur.

66. Zarbana

Yine Kastamonu ilinde, İnebolu ilçesi merkez bucağına bağlı bir köy (Aşağı Zarbana). Adın aslı, yukarıda gördüğümüz Sarbana'nın aynı olsa gerektir.

67. İbras

Yine Kastamonu ilinde İnebolu ilçesi merkez bucağına bağlı bir köy. Aynı yerde, aynı bucağa bağlı Evrenye ve Zarbana köylerinin adı da gösterir ki bu İbras adı dahi, aslında bol/gür su demek olup suyu bol ırmakları, dereleri, hatta gölleri kasdetmek üzere kullanılan abra/apra/ebra/ibra sözcüğünün tâ

kendisidir.

68. Selevir

Bu adı yukarıda No.19'da Eber adına değinirken incelemiştik.

69. Vrana

Adı yine Luwi dilinden gelme Sakar Balkan (Sakar = Swa Kar, Kutlu Doruk; Anadolu'da en az 10 tane Sakar Dağı, tepesi saptadım) dağının kuzeydoğu yakınında, Tirgovişte (Eski Cuma) ile Şumnu arasında bir vâdi ve orada akan ırmak. Vrana adının aslı Abrana yâni Abra (Bol/gür su) Ülkesi olsa gerektir. Karş. Arvana.

70. Siberis

Kuzeyden gelerek Beypazarı ile Nallıhan arasında, Çayırhan'da Sakarya'ya katılan çayın adı (Ramsay, Anadolu'nun tarihî Coğrafyası, s.265-266). Çok dikkate değer ki Plinius'un yapıtında sadece Hierus (=Kutsal; Hellen dilindeki ieros'un Latinlerdeki yazımı) olarak anılmıştır. Böylece adın aslının Swa-İbra, Kutlu (kutsal, iyi, güzel) Gür/Bol Su olduğuna bir de belgesel kanıt bulunmaktadır. Siberis biçiminde sondaki -is, Helen ağzının eklemesidir ve Helen dilinin takılarındandır, -sal anlamındadır (karş. Beyşehir Gölünün eski adı Karalis).

71. Tibarenos'lar

Bunlar, bugünkü Ordu kenti yöresinin ilkçağdaki yerli halkı idiler (Herodotos, III 94, VII 78; Xenophon, Anabasis, 5 V 1 vd.; Devid Magie, Roman Rule in Asia minor, c.II, s.1068-1070 No.8). Hellen ağzında -os bitişini alan adın aslı Tibarana olmalıdır. Burada, ibarana gibi görünen bölüm, tam o yörede denize dökülen iki önemli çaydan biri olan Turna Çayı'nı anımsayınca farkediyoruz ki, o çayla bağlantılıdır ve aslı ibrana daha doğrusu ibra-wana, bol/gür su ülkesi'dir. Tibarana'nın başındaki T, hangi sözcüğün ya da öntakının kısalmış biçimiydi, sözü uzatmamak için burada tartışmıyacağım. Turna Çayı adının Tibarana'dan geldiği kanımca kuşkusuzdur.

72.Tiberis

İtalya'daki, Anadolu'lu Etrüsk'lerin ve belki onlardan çok daha önce Luwi/Pelasgos kültüründe insanların Luwi/Pelasgos dilinden "taşıdığı" yüzlerce tarihsel addan biri; bizim Tiber dediğimiz ırmağın Roma'lılarca kullanılan adı. Çağdaş İtalyan ağzında Tevere olmuştur. Ortadaki iber bölümünde, incelemekte olduğumuz ibra (abra, ebra)'yı açıkça tanıyoruz. Tiberis adının başındaki Tiber ile Tibarenos'un Tibar bölümü aslında birbirinin aynı olsa gerek.

IV. Sonuç

Böylece, 72 örnek adı inceliyerek, Luwi/Pelasgos dilinin Abra/Apra/Ebra/İbra sözcüğünün gerçekten de Apuwa yâni Apa-uwa, Su-lak sözcüğünden çıkma, "Bol su, gür su" anlamında bulunduğunu ve özellikle suyu gür, bol olan akarsuları, gölleri kasdettiğini tümevarım yoluyla ortaya koymuş olduk. Yazımızın amacı da buydu; yoksa canavar/dev yılanı'la uğraşmak değil. □

Zalim Bir Hükümdarın Portresi: Şarlken

ZALİM BİR HÜKÜMDARIN PORTRESİ: ŞARLKEN

Madrid'deki ünlü Prado müzesinin sahanlıklarından birinde görkemli bir heykel var. Katalogtan okuduğuma göre, İmparator V. Karl aslında, eski Yunan tanrıları gibi çırılçıplakmış; vücudunu örten zırhlar çıkarılabiliyormuş. Ayaklarının dibindeki adam da Türkleri temsil ediyormuş. Bu zafer anıtının, bizim hangi yenilgimizle ilgili olduğunu anlayamadım. Siz de, *Ana Britannica*'dan aktardığım yaşam öyküsünü okuyun. Övüngen imparatorla yağcı heykeltraş (ve kim bilir daha kimler) bir olup uydurmuşlar. Ülkemizde (Fransız etkisiyle) yanlış yere Şarlken diye tanınan bu zat hakkında, benim harikulâde bir Felsefe Sözlüğü'nün derleyicisi olarak tanıdığım Dagobert D. Runes'un *Despotism: A Pictorial History of Tyranny* (Philosophical Library, 1963) kitabında bulduğum ve ilginizi çekeceğini umduğum bir bölüm çevirdim, sunuyorum. Söz konusu heykeli yapan Pompeo Leoni (1533-1608) ise, ömrünün çoğunu İspanya sarayının hizmetinde geçiren, Rönesans sonlarının güçlü bir İtalyan sanatçısı.

METE TUNÇAY

ARAGON Kralı, büyük engizisyoncu V.Fernando'nun ülkesinde güneşin hiç doğmadığı, (Juana la Loca - deli Huana adlı bir Habsburg prensesinden olma) torunu ve ardılı Carlos'un imparatorluğunun ise, güneşin üstünde hiç batmayacağı kadar geniş olduğu söylenmiştir. Baba tarafından dedesi I. Maximilianus'un birleştirdiği Roma-Alman İmparatorluğu toprakları V. Karl'a kalmış ve papanın son taç giydirdiği son imparator o olmuştur. V. Karl, yağmacı ordusu sayesinde, ülkesinin sınırlarını doğuya, batıya ve kuzeye doğru genişletmiş, bir hayli de deniz-aşırı fütuhat yapmıştır. Sözde, Katolikliğin Koruyucusu olma sıfatıyla Almanya'nın Protestan prenslikleri-ni parçalamış, babadan kalma topraklarına Hollanda gibi başka ülkeleri de katmak için din konseylerini bile kullanmıştır. Fugger ve Welser'ler gibi bankerlerin desteğiyle elektör prensleri satın aldıktan sonra, yaşamı boyunca Fransa'yla ve diğer komşu devletlerle savaşmaktan hiç geri durmamıştır. 1521'de Fransa Kralı I. François'nın savunduğu Kuzey İtalya'yı almış ve yakıp yıkmıştır. Fransa Kralı, Papa VII. Clementius'un onayıyla aralarındaki anlaşmayı bozunca, V. Karl İtalya'ya barbar bir Alman ordusu yollamış ve sözüm ona Kutsal İmparatorluğunun başkenti Roma'yı mahv ve perişan ederek yağmalatmıştır. Papanın İsviçreli muhafızları hemen hemen tümüyle öldürülmüştür. Papalığın savunma toplarını kullananlardan biri de, Rönesans'in ünlü siması Benvenuto Celini idi. *Sacco di Roma*, uygarlığa karşı işlenmiş en büyük cinayetlerden biri olarak, tarih durdukça anılacaktır. Bu kanlı olay, Rönesans altın çağının sonunu işaretler. İşkenceyle öldürülen binlerce sivilin cesedi, alev alev yanan şehrin sokaklarında yatarken, Papa VII. Clementius'un kendisi de yakalanmış ve altı ay zindanda tutulmuştur. İmparatorun istediği fidyeyi ödemek için, Papayla birlikte hapsedilen Cellini, Vatikan'ın altın şamdanlarını ve dinsel taçlarını eritmiştir.

Roma halkı salgınlardan ve açlıktan kırılırken, Karl'ın yağmacı askerleri sadece bu büyük şehri değil, 80 km. çevresini de kasıp kavuruyorlardı. V. Karl ordusunu geri çekmek vaadiyle Papadan muazzam paralar sızdırmıştır. Meksika'dan koparttığı büyük miktarda altınla da doymayarak, İspanya'da olsun Hollanda'da olsun ağır vergiler toplamıştır. Heryerde kazançlarına göz dikilmesini protesto eden şehirli ve köylüleri bastırmak için üzerlerine koca koca ordular göndermiştir. İspanyol kentlilerinin sınırlı anayasal ayrıcalıklarını (*fueros*) acımadan çiğnemiştir. Deli bir kadınla değersiz bir zamparanın (Yakışıklı I. Felipe'nin) oğlu olan bu romatizmalı, eklemleri iltihaplı ufak tefek adam, bütün dünyanın ilk hükümdarı olma tutkusuyla aklını bozmuştu. Kilisenin, yiyici saraylıların ve fırsatçı yoz soyluların büsbütün karşılaştığı saçma sapan bir dönemin hileli katılım yasaları öyle gerektiriyor diye, yüz tane ülkenin dizginini bu hasta bedenli - hasta ruhlu tilkinin zayıf ellerine teslim

V.Karl, I. François'ya kendi barış koşullarını zorlarken.

eden o zamanki dünyayı anlamak çok güçtür.

Bu küçük Habsburg prensi yurttaşlarına karşı o denli saygısızdı, Cortez'i (meclisi) o denli aşağılıyordu ve Tanrı'nın kendisine verdiği ayrıcalıklara o denli güvenliydi ki, 19 yaşında bir oğlanı (Guillaume de Croy'u) Toledo arşevükü (başpiskoposu) yaptı. Çevresine topladığı dostlarının geçmişleri pek kuşkuluydu, ama onları en önemli görevlere getirdi. Sonraki yıllarda, bu atamaların amacının baskıcı vergileri kolaylıkla toplamak olduğu ortaya çıkacaktı. Bunlar düka altınlarını dolaşımından çektiler, taca ait toprakların kiralarını yükselttiler ve devlet makamlarını inanılmaz fiyatlara sattılar. Kutsal İmparatorluğun çeşitli kesimlerinde - İspanyol ve Felemenek şehirlerinde, Alman eyaletlerinin kırsal topluluklarında - ayaklanmalar patlak verdi; ama hepsi küçük kralın güçlü donanımlı kuvvetlerince bastırıldı. İspanya özgürlük savaşçılarının, yiğit *communeros*'un önderi Toledolu Juan de Padilla, hükümdarın dev ordusuyla başa çıkamadı. Yenildi, yakalandı ve büyük villalar kıyımında başka yüzlerce yurtsever âsiyle birlikte idam edildi. Almanya'daki yeni âşâr vergilerinin hafifletilmesini, serfliğin kaldırılmasını, ortak otlakların kendilerine geri verilmesini ve mahkemelerin tarafsızlığını isteyen köylülerin savaşı, tarife sığmayacak vahşetlerle sona erdirildi. Köylünün kokmuş bir aristokrasiye bu karşı çıkışında, en asap bozucu etkenlerden biri de, Martin Luther'in takındığı keskin tavırdı. Onun kiralık baronların yararına yazdığı mektup ve vaazları, Alman ve Avusturya köylülerinin serflik statüsüne indirgenmesine yardım etti. Bu durum, Amerikan ve Fransız devrimlerine dek sürecekti.

Benvenuto Cellini, Papalık kalesini V. Kral'ın Vandallarına karşı savunurken.

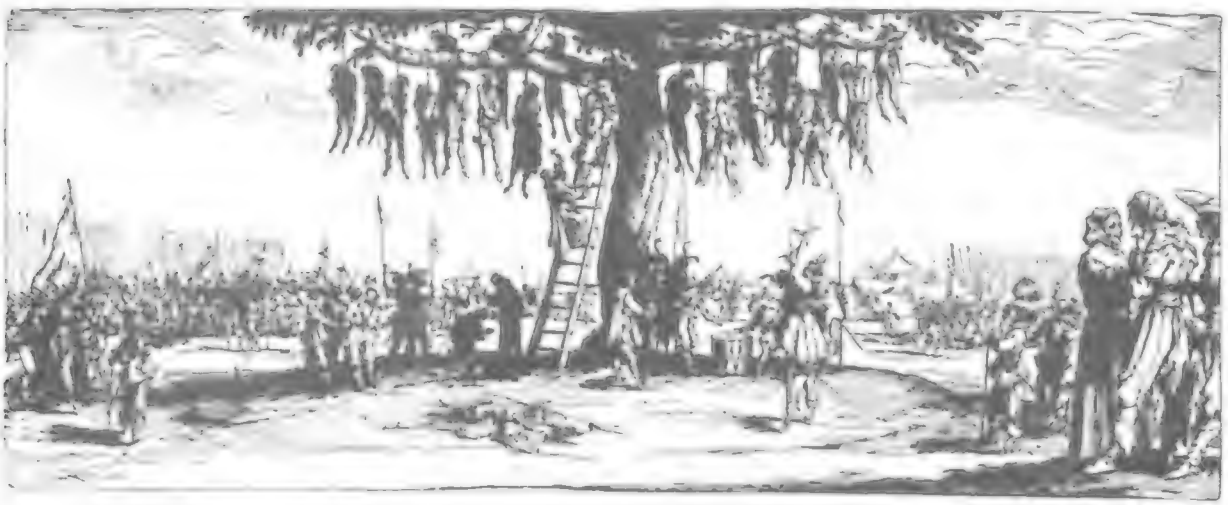

Hollanda'da Protestanların V. Karl'ın emriyle idam edilişleri.

AnaBritannica'da Şarlken'in Yaşam Öyküsü

Karl V. Turkçe ŞARLKEN olarak da bilinir, Fransızca CHARLES QUINT (d. 24 Şubat 1500, Gent - ö. 21 Eylul 1558, San Jéronimo de Yuste, İspanya). Kutsal Roma-Germen imparatoru (1519-56), I. Carlos adıyla İspanya kralı (1516-56) ve I. Karl adıyla Avusturya arşidükü (1519-21). Avrupa'da İspanya ve Felemenk'ten Avusturya ve Napoli Krallığı'na kadar uzanan ve Amerika kıtasında denizaşırı topraklara sahip büyük bir imparatorluğu yönetmiştir.

V. Karl'ın Münih'teki Bavyera Devlet Müzesi'ndeki tablosu.

Gençliği. Kastilya kralı I. Felipe (Yakışıklı) ile Juana'nın (Deli) oğluydu. Baba tarafından Kutsal Roma-Germen imparatoru I. Maximilian ile Burgonyalı Marie'nin, ana tarafından da Aragon kralı II. Fernando (Katolik) ile Kastilya kraliçesi I. Isabel'ın (Katolik) torunuydu. 1506'da babasının ölmesinden sonra, Felemenk kral naibi olan halası Avusturyalı Margaret tarafından yetiştirildi. Din eğitimini, halk kitleleri arasında okuryazarlığı yaygınlaştırmayı amaçlayan din ve eğitim reformu hareketi *devotio moderna*'nın (yeni ibadet) üyelerinden ilahiyatçı Utrecht'li Adrian'dan (sonradan Papa VI. Hadrianus) aldı.

On beş yaşındayken Felemenk'in yönetimini üstlendi. Büyükbabası II. Fernando'nun 1516'da ölmesinin ardından, annesi Juana'yla birlikte İspanya hükümdarı ilan edildi. Ama akıl hastası olan annesi hiçbir zaman ülke yönetimini doğrudan üstlenmedi. Eylül 1517'de geleneklerine yabancı olduğu, dilini güçlükle konuşabildiği İspanya'ya ayak basan Karl, Burgonyalı danışmanlarının etkisiyle İspanyollar arasında hoşnutsuzluk yaratan bir yönetim kurdu. 1519'da dedesi Kutsal Roma-Germen imparatoru I. Maximilian'ın ölümüyle boşalan Alman krallığına seçilince ülke yönetimini naipliğe getirdiği Adrian'a bırakıp Almanya'ya döndü. Adrian Karl'ın İspanya'dan ayrılmasından hemen sonra bir ayaklanma başlatan Kastilya kentlerini (*comunero*) denetim altına alamadı. Bu arada Karl'ın Almanya'daki destekçileri, adaylarının Alman asıllı olmasının sağladığı üstünlükten sonuna kadar yararlandılar; büyük bölümünü güçlü banker ailesi Fugger'lerden sağladıkları paralarla Alman elektörlerinin oylarını satın alarak, güçlü rakibi Fransa kralı I. François karşısında Karl'ın imparator seçilmesini sağladılar.

Alman kralı ve Kutsal Roma-Germen imparatoru. Ekim 1520'de Aachen'da Alman krallık tacını giyen Karl, aynı tarihte "seçilmiş imparator" unvanını da aldı. 1521 ilkbaharında Martin Luther'e görüşlerini savunma olanağı vermek için toplanan Worms Meclisi'nde (*Diet*), Katolik görüşlerin ağırlık taşıdığı kendi itikatnamesini okudu. Aynı yıl ilan ettiği Worms Fermanı'yla Luther'in öğretisini reddederek Protestanlığa karşı savaş açtı.

Batı ve Doğu Avrupa'da egemenlik mücadelesi. Dük Massimilano Sforza'yı 1515'te Marignano'da bozguna uğratan Fransa kralı I. François, zaferden sonra imzalanan Noyon Antlaşması'yla Sforza'yı Milano Dükluğü üzerindeki iddialarından vazgeçmeye zorlamıştı. Bunun üzerine Papa X. Leo'dan ve Karl'dan yardım isteyen Sforza 1521'de Karl'la bir ittifak antlaşması imzaladı. Karl, antlaşmanın imzalanmasından hemen sonra Fransa'yla savaşın başlamasına karşın yandaşlarıyla *comunero*'lar arasındaki mücadelenin bütün şiddetiyle sürdüğü İspanya'ya dönmeye karar verdi. İspanya'ya ayak bastıktan sonra, mücadelede üstünlüğü yitirmiş durumda olan *comunero*'lar için af ilan ettiyse de, uygulamada tam tersine davranarak ayaklanmayı kanlı bir biçimde bastırdı ve 270 ayaklanmacının ölüm fermanını imzaladı. İspanya'da geçirdiği ikinci dönem olan 1522-29 arasında hem soylulara hem de halka krallık otoritesini bütünüyle kabul ettiren Karl, devlet görevlerini yürüten Burgonyalıların yerine Kastilyalı soyluları geçirerek yeni ayaklanmaların başlamasını önlemeye çalıştı. İspanya'daki topraklarından elde ettiği maddi kaynaklar ve savaşlarda kahramanca çarpışan İspanyol birlikleri, bu tarihten sonra izleyeceği yayılmacı politikanın başarıya ulaşmasında belirleyici rol oynadı.

1522'de VI. Hadrianus adıyla papa seçilen Adrian'ın I. François'yla Karl'ı uzlaştırma çabaları sonuçsuz kaldı. 1525'te Pavia'da imparatorluk orduları karşısında boşguna

uğrayan I. François, Karl'a tutsak düştü. İtalya'nın İspanyol egemenliği altına girmesiyle sonuçlanan bu zaferin ardından, Madrid Kalesi'nde hapsedilen François, Karl'ın dayattığı koşullarda bir barış antlaşması imzalamayı kabul etti. Antlaşmada François'nın, imparatorun en büyük kız kardeşi olan dul Portekiz kraliçesi Eleanor ile evlenmesi ve oğullarını rehine olarak İspanyollara teslim etmesi gibi koşullar da bulunuyordu. Ama François özgürlüğüne kavuşur kavuşmaz, Ocak 1526'da imzaladığı Madrid Antlaşması'nın koşullarını tanımadığını ilan etti.

I. Suleyman'ın (Kanuni) 1526'da Osmanlı tahtına çıkmasıyla Osmanlıların Avrupa üzerindeki baskısı bir kez daha yoğunluk kazandı. I. Süleyman yalnızca Macaristan'ı değil, Karl'ın 1522'de kardeşi Ferdinand'la yaptığı antlaşmayla kendi yönetimi altına aldığı, Habsburg hanedanına bağlı toprakları da tehdit ediyordu. Macaristan ve Bohemya kralı II. Lajos'un Ağustos 1526'daki Mohaç Savaşı'nda Osmanlılar karşısında yenilgiye uğrayıp ölmesinin ardından, Ferdinand, 1491'de dedesiyle Lajos'un babası II. Vladislav (Ulászlo) arasında imzalanan veraset antlaşmasına dayanarak Macaristan-Bohemya tahtına çıktı. Karl'ın İspanya tahtına geçmesinden beri Habsburgların denizlerdeki başlıca rakibi durumunda olan Osmanlılar, Mohaç Savaşı'nı izleyen dönemde karada da Habsburglar karşısında en önemli tehdit durumuna geldiler. Karl, Hıristiyan dünyanın imparatoru sıfatıyla en önemli görevinin bu tehlikeyi savuşturmak olduğunu görmekle birlikte, Batı Avrupa'da karşı karşıya olduğu sorunların ağırlığı nedeniyle herhangi bir girişimde bulunamadı. Öte yandan 1526'da Portekiz kralı I. Manuel'in kızı Isabel'le evlendi.

İspanyol birliklerinden ve paralı Alman askerlerinden oluşan imparatorluk orduları 1527 başında, Cognac Birliği'nin kurulmasından beri Karl'a düşman olan papaya karşı saldırıya geçtiler. Ücretleri zamanında ödenmeyen isyancı birlikler, savunmasız Roma kentine girerek Mayıs 1527'de kenti acımasızca yağmaladılar. İsyancı birliklere teslim olan papa, her tür uzlaşmaya hazır olduğunu ilan etti. Yağma olayının ardından Fransa'yla Karl arasında başlayan savaş, Karl'ın halası Avusturyalı Margaret'le François'nın annesi Louise de Savoie'nın çabalarıyla Ağustos 1529'da imzalanan Cambrai Antlaşması'yla (Kadınlar Barışı) sona erdi. Savaş öncesi koşulların olduğu gibi korunmasını öngören bu antlaşmayla Karl Burgonya, François ise Milano ve Napoli üzerindeki iddialarından vazgeçti. Bu arada Karl'la barış imzalamış olan papa, Bologna'da onunla buluşarak Şubat 1530'da Karl'a imparatorluk tacını giydirdi. Karl böylece papanın elinden taç giyen son Kutsal Roma-Germen imparatoru oldu.

Protestanlara karşı mücadele. Katolik Kilisesi'nde öngördüğü reformları gerçekleştirmek üzere 1530'da bir genel konsil toplama girişiminde bulunan Karl, Protestanlarla da geçici bir anlaşmaya varmaya çalıştı. Ama Katolikler, Haziran 1530'da Augsburg Meclisi'nde V. Karl'a sunulan Augsburg İtikatnamesi'ne Karl'ın da görüşlerine uygun bularak onayladığı *Confutation* (Reddiye) ile yanıt verdiler. Meclisin yayınladığı nihai kararda, 1521 Worms Fermanı'nın hükümleri biraz genişletilerek onaylandı. Katoliklerin bu uzlaşmaz tutumu Protestan prensler arasındaki birlikçi eğilimleri güçlendirdi ve ertesi yıl Schmalkalden Birliği'nin kurulmasıyla sonuçlandı. Ama Osmanlıların yeniden başlattığı saldırılarla karşı karşıya olan Karl, kendisine silahlı destek sağlamaları karşılığında Protestanlara bazı ödünler verme yolunu seçti. Komutasındaki büyük ordu 1532'de Viyana önlerinde I. Suleyman'ın ordularıyla karşı karşıya geldiyse de saldırı emri vermeyen Karl, kardeşi Ferdinand'ı yerine vekil bırakıp 1533'te İspanya'ya döndü.

Karl İspanya'ya vardıktan sonra, dedesi Aragon kralı II. Fernando'nun Kuzey Afrika'yı fetih tasarısını gerçekleştirmek üzere harekete geçti. Böylece, karada sarsamadığı Osmanlı gücünü denizde kırmayı amaçlıyordu. Ama 1535'te Halku'l-Vadi'yı ve Tunus'u alması I. Suleyman'ın konumunda en küçük bir sarsıntıya bile yol açmadı. Barbaros Hayreddin Paşa komutasındaki Osmanlı donanmasını püskürtme girişiminden de önemli bir sonuç elde edilemedi.

Karl savaşın ardından Afrika üzerinden Napoli'ye geçti ve 1536'da Roma'ya girdi. Burada Papa III. Paulus ve Kardinaller Kutsal Kurulu önünde yaptığı unlu konuşmada, o sırada Savoie'yi işgal edip Torino'yu almış olan Fransa kralını düelloya davet etti. François'nın bu öneriyi reddetmesi üzerine Provence'ı işgal etti, ama harekât kısa sürede başarısızlıkla sonuçlandı. Sonunda papanın araya girmesiyle Mayıs 1538'de barış sağlandı.

Karl barıştan sonra doğum yeri Gent'te patlak veren ayaklanmayı bastırmak üzere Felemenk'e hareket etti. Naip sıfatıyla ülkeyi yönetmekte olan kız kardeşi Macaristanlı Maria, ayrıcalıklarını korumak için yoğun bir mücadele yürüten Gentlilerle arasındaki çatışmayı çözememişti. Şubat 1540'ta Gent'e ulaşan Karl, kentin bütün ayrıcalıklarına son vererek onde gelen 13 ayaklanmacıyı idam ettirdikten sonra müstahkem bir kale inşa edilmesini buyurdu. 1522'de *comunero*'lara karşı aldığı aşırı sert önlemleri anımsatan bu uygulamalarıyla bölgeyi kısa sürede denetimine soktu. Öte yandan Alman Protestanlarına karşı uzlaşmacı bir tutum takındı. 1541'de toplanan Regensburg Meclisi'nde bu kesimlere, sonradan papanın ve Luther'in de reddedeceği önemli ayrıcalıklar tanıdı. Bu arada Ferdinand'ın Ağustos 1541'de Macar başkentini alan Osmanlılara karşı karadan bir sefer düzenleme önerisini reddetti. Akdeniz'de yeni bir sefere çıkmaya karar verdi. Bu girişimi, Cezayir'e düzenlediği saldırının başarısızlığa uğramasıyla sonuçsuz kaldı.

Mali sorunlar. Karl'ın Milano'yu *fief* olarak oğlu Felipe'ye bırakması, kenti dolaylı yoldan yeniden denetimi altına almayı uman François'nın büyük tepkisine yol açtı. François Ağustos 1542'de Karl'a savaş ilan etti. Çarpışmalar ertesi yıl, papanın Trent Konsili'ni toplantıya çağırdığı sırada başladı. Ama imparatorluğun mali durumunun istikrarsızlığı, bir kez daha Karl'ın tasarılarını gerçekleştirmesini engelleyen ciddi bir sorun olarak kendini gösterdi.

Karl'ın tahta çıktığı tarihten beri, başta Peru ve Meksika olmak üzere Amerika'daki İspanyol sömürgelerinin sınırları sürekli genişlemekle birlikte, imparatorluğun mali durumuna egemen olan belirsizlik sürüyordu. Antiller'den gelen altın, o dönemde henüz önemli bir düzeye ulaşmamıştı. On yedi İspanyol gemisinin taşıdığı 3 milyon duka altınıyla, buna yakın miktarda değerli madenden oluşan büyük servet, Karl'ın eline ancak 1550'de geçti. Öte yandan Potosí gümüş madenlerinin düzenli işletilmesine gene 1550'lerde başlandığından, Karl bu madenlerin gelirinden de ancak hükümdarlığının son yıllarında yararlanabildi. 1516'da 20 bin *livre* olan kısa vadeli borçlar, 1556'da 7 milyon *livre*'ye, hazine borçları ise 6.761.272 duka altınına yükseldi.

Mali kaynak yetersizliği 1543-44 seferinin başarısızlıkla sonuçlanmasında önemli rol oynadı. François'nın ve Karl'ın orduları Kasım 1543'te ve Ağustos 1544'te karşı karşıya geldi. Ama taraflardan hiçbiri savaşı başlatmayı göze alamadığından çarpışma olmadı. Eylül 1544'te imzalanan Crepy Barışı'yla iki ülke arasındaki güç dengesi çok değişmeden korundu.

Trent Konsili Aralık 1545'e değin toplanmadı. Ama Papa III. Paulus, konsilin toplanmasından önce Karl'a heretiklere karşı mücadelede kullanmak üzere asker ve para yardımı yapmıştı. Protestan prenslerin 1546'da toplanan Regensburg Meclisi'nde bulunmamaları gerginliği daha da artırdı. Savaş hazırlıklarına başlayan Karl, Nisan 1547'de Mühlberg'de Protestanları yenilgiye uğrattı. Ertesi yılın büyük bölümünü hasta olarak Augsburg'da geçirdi. Bu sırada Felemenk'i İmparatorluk Meclisi'nin yargı yetkisi dışına çıkarmayı başardı. Oğlu Felipe için "siyasal vasiyet"ini hazırladı ve İspanyol yönetiminde düzenlemelere gitti. Aynı dönemde toplanan Augsburg Meclisi, Protestanların görüşlerine karşı uzlaşmacı yaklaşımlar içeren, ama genel olarak Katolik görüş açısını yansıtan Augsburg Interimi'ni yayımladı (Haziran 1548). Bu belgeyle halka ve Protestan önderlere önemli ayrıcalıklar tanıyan Karl'ın asıl amacı Protestanları Katolik Kilisesi'ne döndürmekti.

Almanya'da gerileme. Aynı dönemde Kuzey Almanya ayaklanmanın eşiğine gelmişti. Yeni Fransa kralı II. Henri, Valois ve Burgonya hanedanları arasındaki eski çekişmeyi alevlendirmek için fırsat kollarken, Alman prensleri arasında Mühlberg yenilgisinin ocunu alma zamanının geldiği inancı güçleniyordu. 1551'de II. Henri ile Brandenburg markisi II. Albrecht Alcibiades ve Saksonya elektoru Moritz arasında gizli bir antlaşma imzalandı. Bunu Moritz'in Ocak 1552'de Metz, Toul ve Verdun kentlerini Fransa'ya bırakma kararı izledi. Bu kararın ardından ayaklanarak Almanya'nın güneyi ile Avusturya'nın bir bölümünü istila eden Moritz'in elinden güçlükle kurtulabilen Karl, kısa sürede güçlerini toparlamayı başardı. Ama siyasal güç dengesindeki değişme nedeniyle, kardeşi Ferdinand'la ayaklanmacılar arasında imzalanan ve Protestanlığa Katolikliklе eşit haklar tanınmasını ongoren antlaşmayı onaylamak zorunda kaldı. Aynı yılın sonbaharında Metz'i geri alma girişimi tam bir başarısızlıkla sonuçlandı. Burgonya'nın Valois hanedanına geçmesiyle, Karl Batı Avrupa'yı egemenliği altına alabilmek için yıllardır sürdürdüğü mücadeleyi yitirmiş oldu.

Son yılları. Yenilgiye karşın bolgedeki eski konumunu bir ölçüde koruyabilmek için yeni girişimlerde bulunan Karl, bu amaçla ilk kansını yitirmiş olan oğlu Felipe'yi İngiltere kraliçesi I. Mary'yle evlendirdi (Temmuz 1554). Ama İngiliz Parlamentosu'nun Felipe'yi tahta çıkarmayı reddetmesi, ayrıca Felipe'nin bu evlilikten çocuğunun olmaması, Karl'ın ardında bütün Avrupa'yı kapsayan büyük bir imparatorluk bırakma umutlarını boşa çıkardı. Fransa'ya düzenlediği son seferin de başarısızlığa uğramasından sonra tahttan çekilmek üzere hazırlıklara başladı. 1555'te Felemenk, 1556'da da İspanya üzerindeki haklarını oğlu Felipe'ye, imparator unvanını ise kardeşi Ferdinand'a bırakarak ömrünün son yıllarını geçireceği Yuste Manastırı'na çekildi (Şubat 1557). Burada, Portekiz kralı Sebastião'nun büyükannesi ve naibi olan kız kardeşi Catherine'in yardımıyla, Sebastião'nun olumunden sonra Portekiz tahtının Habsburg hanedanına geçmesini sağlamak üzere çeşitli adımlar attı. Fransa'ya karşı savaşı sürdürmek için gerekli mali kaynakları sağlayabilmesi için oğlu Felipe'ye yardım etti ve Felipe'nin yokluğunda naip sıfatıyla Felemenk'i yöneten kızı Juana'nın İspanyol heretiklerine karşı yürüttüğü mücadelede ona destek oldu

Kumkapı Patrikhane Kilisesi

Ne Zamandan Beri Ermenilerin Elindedir?

KEVORK PAMUKCİYAN

İstanbul'un (camiler dahil) belli başlı kamu yapılarından birçoğunun ermeni mimarlarca yapılmış olmasına hayıflananlar, ilk kez burada yayımlanan III. Ahmed'in fermanından anlaşıldığı üzere, üç yüzyıla yakın bir zaman önce Ermeni patrikhanesini inşa edenlerin Türk ve Müslüman mimarlar olmasından kıvanç duyabilirler. Bu tür duygular, Osmanlı'ya yabancıydı!

7 MART 1990 tarihinde, İstanbul'un 82.ci Ermeni Patriği Şınork Başpiskopos Kalustyan, müessif bir ayak kayması neticesinde düşüp, bütün dünya Ermenilerinin başpatriklik veya katoğikosluk makamı olan Eçmiadzin'de vefat etti.

Müteveffa, 29 Eylûl 1913'de Yozgat'ın İğdeli köyünde doğmuş, 1935'de ruhanî hayata atılmış, Kudüs Ermeni Patrikhanesi'nde ve sair yerlerde dinî görevlerde bulunmuş, 11 Ekim 1961'de patrik intihap edilmiş, 3 Ocak 1962'de cülûs merasimi yapıldıktan sonra vazifeye başlamış, ve irtihaline kadar görevini sürdürerek, en uzun müddet makamında kalan İstanbul patriği olmuştur.

Yirmi iki yıl muhtelif görevlerde, rahmetlinin yardımcısı olduğumuzdan dolayı hatırasına hürmeten işbu yazıyı hazırlamayı bir vicdan borcu saydık.

Makalemizi, 1951-1977 yılları arasında Ermeni Patrikhanesi'nin baş kâtipliğini ifa eden, rahmetli mesâi arkadaşımız Kirkor Abacıyan'a (1924-1989) borçluyuz. Müteveffa, geniş bilgisi ile hem Patrikhane'ye hem de çalışmaları için kendisine müracaat edenlere fedakârane faydalı olmuştur. Her ikisine de, Tanrı gani gani rahmet eylesin.

Yazımızın ilk kısmında, Ermenice Surp Astvadzadzin (Azize Meryem Ana) adını taşıyan, Patrikhane Kilisesi hakkında bilgi vermek istiyoruz.

Önce şu hususu kaydedelim ki, mezkûr kilise de, Samatya'daki (bugün Koca Mustafa Paşa) Surp Kevork ve Balat'taki Surp Hreşdagabed kiliseleri gibi, aslında bir Bizans mabedidir. Dr. Johannes Mordtmann'a (1852-1932) göre, Bizans devrinde burada "Acacius ve Metrophanes" ile "Khrysanthos ve Euphemia" adında iki kilise bulunmakta idi[1]. Bu hususu, bugüne kadar kilisenin bodrumunda mevcut, Aziz Theodoros'un ismini taşıyan bir ayazmanın varlığı kanıtlamaktadır. Bazı kaynaklar, işbu ayazmanın Kazaz Artin (nam-ı diğer Harutyun Amira Bezciyan, 1771-1884) tarafından tesis edildiğni yazıyorsa da, bu husus hiçbir esasa dayanmamaktadır. Zira burada, mezkûr Azizin kabartma mermer bir resmi bulunmaktadır. Muhteviyatında, Aziz Theodoros, atı, ve üst sol köşede, kucağında Hazret-i İsa ile Meryem Ana görülmektedir. Altında, tarihsiz bir kitabe de mevcuttur ki, yazı hususiyetlerinden onsekizinci yüzyılın ortalarından olduğu anlaşılmaktadır. Tarafımızdan okunan ve şimdiye kadar neşredilmemiş olan kitabenin tercümesi şudur:

Aziz Toros'un İşbu Resmi, Taşçı Karabet Kalfa'nın, Oğullarının, ve Eski ve Yeni Geçmişlerinin Hatırasıdır.

Filhakika, onsekizinci yüzyılın ikinci yarısında İstanbul'da, Karabet isminde Kayserili bir kalfa zikredilmektedir ki, Patrik Kirkor Basmaciyan'ın (1715-1791) ikinci defa seçilişinin, 22 Şubat 1772 tarihli mazbatasını imzalayanlardan biri olmuştur. Keza, Üsküdar'daki Surp Haç Kilisesi'nde bulunan, eski bir masraf defterinde tesadüf ettiğimiz 10 Mart 1786 tarihli kayıttan, bu sıralarda Üsküdar'daki kanalizasyon yollarını yaptığı anlaşılmaktadır.

Kilisenin şimdiye kadar bilinen zikredildiği en eski kaynak, Ermeni seyyahı Polonyalı Simeon Tıbir'in (1584-1637) *Seyahatname*'sidir[2]. 1608 yılında İstanbul'a gelmiş olan gezgin, Langa'da, Surp Nigoğayos, Surp Asdvadzadzin ve Surp Sarkis adlı üç Ermeni kilisesi zikretmiştir. Ancak, her üçünün de, ne zamandan beri Ermenilerin elinde bulunduğu hususunda bir bilgi vermemiştir.

Foto: Fatih M.Öztan/İMBA

Kilisenin Genel Görünümü.

Mabet, ilk defa 1645 yılı Mayıs ayı başlarında yanmış ve ertesi sene tekrar inşa edilmiştir. Fermanı bugüne kadar Ermeni Patrikhanesi'nin Arşivinde mevcuttur. 14 Temmuz 1660 tarihindeki İstanbul'un en büyük yangınında ise, zamanının patriği Kefeli Mardiros Başpiskopos'un (?-1683) büyük gayretleri sayesinde kurtulmuştur.

Kilise ikinci defa 5 Temmuz 1718 tarihinde tekrar yanmış ve ertesi yıl, zamanının patriği Rahip Hovannes Golod'un (1678-1741) ve o günlerde İstanbul'da bulunan, Kudüs Ermeni patriği Kirkor Başpiskopos Şığtayagir'in (1670-1749) himmetlerile tekrar onarılmıştır. İnşaatın başında, Kayserili Hassa mimarı Hacı Melidon Araboğlu (?- 1742) ve yine Kayserili Hassa mimarı Sarkis Kalfa (?- 1737) bulunmuştur. Onarım 70 günde tamamlanmıştır. Zira eskiden, Saray tarafından verilen inşaat müsaadeleri çok kısa süreli idi. O zaman da, üç kilise binası inşa edilmiştir. Ortadaki eski adiyle Surp Asdvadzadzin, şimaldeki Surp Sarkis ve cenuptaki de Surp Hagop tesmiye olunmuştur [diye adlandırılmıştır].

10 Mayıs 1762'de vuku bulan ve 24 saat süren yeni bir yangında, kilise kısmen hasara uğramıştır. Bu defa da, zamanının patriği, ünlü ilâhiyatçı ve şair Başpiskopos Hagop Nalyan'ın (1706-1764) gayreti, ve şahsî dostu sadrazam Koca Ragıp Paşa'nın (1699-1763) himmeti ile onarılmıştır.

İbadethane, 1 Aralık 1819 ile 19 Şubat 1820 tarihleri arasında yeni bir tamirata tâbi tutulmuş, ve takdis merasimi 25 Şubat 1820'de yapılarak, ibadete açılmıştır. İlgilenenler için, masraf miktarının 525.800 Krş. olduğunu da kaydediyoruz. Kalfalığını, Hassa mimarı Kayserili Ohannes Amira Serveryan (1786-1858) ifa etmiştir.[3]

Henüz altı sene geçmeden, 18 Ağustos 1826 tarihinde çıkan büyük Hocapaşa yangınında, Kilise ve Patrikhane yeniden harabeye dönmüştür. 2 Şubat 1828'de, Kazaz Artin'in eli ile, yeniden inşaat fermanı elde edilmiştir. Bezirciyan, Hassa mimarı Kirkor Amira Baliyan'a (1764-1831) ve yine Hassa mimarı Hacı Devlet Karabet Kalfa'ya (?- 1850) yeni kiliselerin projelerini hazırlatmıştır.[4] 10 Şubat 1828'de, temel atma töreni yapılmıştır. İnşaat, Eylûl ayının sonlarında tamamlanmıştır. İşbu onarım da, bugün de görüldüğü üzere, üç kilise binasından ibarettir. Aynı zamanda, ibadethanelerin yanında bir de mektep yapılmıştır. Yeni kiliseler, 14 Ekim 1828'de takdis edilmiştir. Şimal tarafındaki Surp Haç, cenup tarafındaki ise, Hazret-i İsa'nın şakirtlerinden Hovannes ve Hagop'un hatırasına izafeten, Vortvotz Vorodman tesmiye olunmuştur. Ayrıca, merkezdeki Surp Astvadzadzin Kilisesi'nin şimal duvarına bitişik, Surp Harutyun adında bir şapel de inşa edilmiştir. Keza, Surp Haç Kilisesi'nin yanında Surp Hreşdagabed, Vortvotz Vorodman Kilisesi'nin yanında ise, Surp Dzınunt adı verilen iki şapel daha yapılmıştır. Bunlardan Surp Hreşdagabed sonradan yıktırılmıştır. Umumî masraf üç milyon Kuruşu bulmuştur ki, 500.000 Kuruşu veya genel masrafın yarısını Kazaz Artin ödemiştir.

1870'de, Patrik Mığırdiç Başpiskopos Hrimyan'ın (1820-1907) himmetiyle, merkezi kiliseye bir çan kulesi de ilâve edilmiştir. Aynı yıl, saatçı Karabet Hagopyan isminde bir şahsın hayratiyle, kuleye bir çalar saat da yerleştirilmiştir. 1902'de, Vanlı tacir Manuk Sımpadyan'ın (?- 1903) maddî yardımı ile, kilise tamir edilmiştir.

Kilisenin içinde ve avlusunda ebedî istirahatgâhları bulunanlardan üçü, mühim şahsiyetleridir. Bunlardan birincisi, İkinci Sultan Mahmud'un (1785-1839) müşaviri, Darphane emini ve emsalsiz hayırsever Kazaz Artin'dir. Gerekli Fermanı henüz hayatta iken Padişah'dan temin etmiştir. Bu hususta bir anekdot da mevcuttur ki şudur:

Bir Pazar günü Sultan Mahmud Kazaz Artin'i Saray'a çağırtır. Ancak, o sırada Patrikhane Kilisesi'nde bulunduğu, ve muhtemelen Kuddas-ı Şerif *(La Messe)* âyinini yarıda bırakmamak için, biraz gecikir. Sultan'ın huzuruna çıkınca, Hünkâr kendisine:

- Nerede idin Artin? der. O da:

Foto: Fatih M.Öztan/İMBA

Barutcubaşı Boğoz Bey Dadyan'ın lâhdi.

- Kilisede idim Sultanım, diye cevap verir. Bunun üzerine Padişah:

- Hay kilisede kalasın, der. Hazırcevaplığı ile ünlü olan Kazaz Artin, bunun üzerine fırsatı kaçırmayıp:

- Ferman Padişahımın, diye karşılık verir, ve bu suretle o gün Meryem Ana Kilisesi'nde defnedilmesinin müsaadesini elde eder. Lâhdi, ismini taşıyan Surp Harutyun Şapeli'nin medhalinin solundadır. 1962'de, kabir taşının üzerine, değerli san'atkâr Erol Sarrafyan'ın hazırladığı bronz büstü de konmuştur.

İkinci şahıs, Barutcubaşı Boğos Bey veya Amira Dadyan (1800-1863)'dır. Lâhdi, Merkez kilisenin cenup tarafındaki avludadır.

Üçüncü sahsiyet ise, ünlü patriklerden Başpiskopos Nerses Varjabedyan (1837-1884)'dır. Meryem Ana Kilisesi'nin girişinin sağ tarafında gömülüdür. Üzerinde muhteşem bir abide inşa edilmiştir. Taşçı ustası, Baliyan Hassa mimarları ailesinden Harutyun Pakraduni (1846-1924)'dir.

Kilisenin müştemilâtında, üç matbaa da faaliyette bulunmuştur. Bunlardan birincisinin, Eremya Çelebi Kömürciyan'ın (1637-1695), 1677'de kurduğu matbaa olduğu sanılmaktadır. İkincisi 1698'de Merzifonlu Kirkor Tıbir tarfından kurulmuştur ve 1734 yılına kadar varlığını sürdürmüştür. Üçüncüsü ise, 1790'da Mıgırdiç Amira Miricanyan'ın (1742-1800) himmetiyle tesis edilmiş ve 1825 yılında kapanmıştır.

Kiliseninin muganniler heyeti resmen 1719'da, Saray Saatçıbaşısı Yusuf Çelebi (1680-1750) tarafından teşkil edilmiştir. Koğtann adlı koro heyeti ise,

Foto: Fatih M.Öztan/İMBA

Patrik Nerses Varjabedyan'ın lâhdi.

Foto: Fatih M.Öztan/İMBA

Kazaz Artin'in lâhdi ve büstü.

1924'de kurulmuştur. Yönetim kurulu başkanı halen araştırmacı Varujan Köseyan, maestrosu ise, kemancı Nubar Simonyan'dır.

Şimdi de yazımızın asıl mevzuuna geçerek, 1719 yılı inşaatı hususunda, Üçüncü Sultan Ahmed'den (1673-1736) sâdır olan Hicrî 1131 tarihli fermanın suretini sunacağız. Muhteviyatında görüleceği veçhile, kilise için iki yerde, FETH-İ HAKANÎDEN BERİ YEDLERİNDE TERKOLUNAN sözü kullanılmıştır. Bu da kilisenin, İstanbul'un fethinin akabinde, Ermenilere verilmiş olduğunu ispatlamaktadır. Filhakika, Fatih Sultan Mehmed'in , Anadolu'nun muhtelif şehirlerinden büyük sayıda Ermenileri İstanbul'a getirip, Kumkapı, Yenikapı ve Samatya semtlerine iskân ettirdiği bilinmektedir. Binaenaleyh, onları ibadethanesiz bırakmış olması düşünülmez. Nitekim bu maksadla, Samatya'daki Ermenilere, perivleptos (muhteşem) sıfatını taşıyan Ayia Panayia Manastırı'nı, Yenikapı'daki Ermenilere de Surp Sarkis Kilisesi'ni hibe etmiştir. Bu kilise ilk defa 1475'de, Ermenilerce elyazma bir eserin muhtırasında zikredilmektedir.[5] Mevkii, Zındandelen Hamamı'nın yakınında idi. Yani, bugüne kadar mevcut, Rumların Ayios Theodoros Kilisesi'nin civarında bulunmakta idi.

İşbu fermanın, muhtemelen, yukarıda sözü geçen Kirkor Abacıyan tarafından okunan ve daktilo ile yazılan silik bir sureti, geçen senenin sonlarına doğru, kütüphanesini ve arşivini tasnif ederken elimize geçmişti. Müteveffa eski harfleri okumakta mahir idi.

Anlaşılması güç olan Arabî ve Farsî kelimelerin bazılarının karşılıklarını, parantez içinde yanlarına ekleyerek, metnini aynen aşağıda takdim ediyoruz.

TUĞRA

Âlemül ülemaül mütebahhirin efdaiül füdelâül[6] *müteverriin yenbûül fadıl vel yakin keşşafül müskülâtiddiniyye hallâlül muattalat* (bir kelime okunaksız) *miftah-ı künuz-ı hakaik misbah-ı rümuzül dekaik elmahfuf-ı bisunuf avatıfiil melik il âlâ Anadolu kadıaskeri payesi olub İstanbul kadısı olan mevlâna edâm Allahütealâ fezailihû tevki-i refi-i hümayun* (Sultanın Tuğrası ve imzası) *vasıl olıcak malûm ola ki mahruse-i İstanbul'da Kumkapı kurbunda* (yakınında) *Cerrahbaşı İshak mahallesinde sakin ehl-i zimmet* (Osmanlı İmparatorluğu'nun gayrı müslim tebaası) *Ermeni taifesi südde-i saadetime* (Saray-ı Hümayûn'a) *arzuhal edüp mahalle-i merkumede vaki feth-i hakaniden beri yedlerinde* (ellerinde) *terk olunan Miryemana Kilisası demekle maruf kadim kilise bundan akdem vaki olan harikde muhterik* (yanmış) *olduğunun bildirub bir nesne ziyade etmeksizin mesağ-ı şer'i* (kanunî) *olan vaz'ı kadimi üzere tamirine mümanaat* (karşı gelme) *olunmamak babında izn-i hümayununu havi emr-i şerifim verilmek için istida-i inayet ve sen ki mevlâna-i mumaileyhsin sadır olan ferman-ı âliye imtisalen* (kanunî olarak) *kenise-i* (kilise) *muhtereke ü münhedimenin* (hedim olan, yıkılan ve yanan) *üzerine varub hassa mimarbaşı İbrahim zidekadrühü* (değeri ziyade olsun) *ve halifelerden* (kalfalardan) *Mustafa ve Şaban nam halifeler ile mübaşir tayin olunan Ali zidekadrühü hazırlar iken cemaat-i müslimin muvacehelerinde ba'de* (sonra) *akdil meclis bundan akdem vaki olan harikde bilkülliye muhterik ve münhedim olduğu müşahede olunan asıl kenise-i mezbure ile levahiki* (lâhikanın çoğulu, yani müştemilâtı) *kadim olub vaz'ı kadimleri dahi mimaran-ı mezburanın mesahaları üzere hüccet-i keşifde tavsil*[7] *ve beyan olunan vech üzere olduğunu zeyl-i hüccet-i keşifde isimleri mastur* (yazılı) *cemaat-i müsliminden kırkdokuzu nefer* (iki kelime okunaksız) *ba'del ihbar kenise-i mezburenin enkazı bilkülliye muhterik ve* (bir kelime okunaksız) *olub fakat müşahede olunan duvarları dahi kağşıyub* (eskimiş) *üzerine bina vazolunmak mümkün olmadığı zahir ve nümayan olmağla mesfurun zimmiler kütub-ı fıkhiyede mastur olunan mesele mucebince kenise-i mezbureyi min gayrı tevsi ve lâ terfi ve lâ taallül vaz'ı kadimi üzere bina için emr-i şerifim iltimas eylediklerin ilâm eylediğim ecilden* (sebebiyle) *ilâmın mucebince binasına mümanaat olunmamak emrim olmuştur buyurulmakla hükm-i şerifim vusul buldukda bu babda sâdır olan ferman-ı celilül kaadirim mucebince amel dahi vechi meşruh* (şerhli) *üzere feth-i hakaniden beru mesfurların yedlerinde terk olunub muhterik ve münhedim olan kilisa-i mezbureyi ilâmın mucebince bir nesne ziyade etmeksizin min gayrı tevsi ve lâ terfi ve lâ taallül mesağ-ı şer'i olan vaz'ı kadimi üzere binasına kimesneye* (kimseye) *mümanaat ettirmeyesin minba'd* (bundan sonra) *şer'i şerife ve emr-i hümayunuma muhalif kimesneye iş ettirmeyesin şöyle bilesin alâmeti şerife itimad kılasın tahriren fi evasıtı* (vasatın çoğulu, bir ayın 10-20. günleri arası) *Zilhicce sene ıhda ve selâsin ve miete ve elf* (H.1131).

Bemakam-ı Konsantiniyetil mahrusa

Yazımızın sonunda şu hususu da belirtelim ki, ferman, o günkü mimarbaşının ve yardımcılarının adlarını ihtiva etmesi bakımından da önemlidir.

[1] Eremya Çelebi Kömürciyan, *İstanbul Tarihi*, II.ci baskı, İst. 1988, s.81.

[2] Türkçe çevirisi, Hrand Der-Andreasyan, İst., 1964, s.4

[3] H. Varjabedyan, *Kumkapı Meryemana Kilisesi Tarihçesi* (Ermenice), İst. 1928, s.16

[4] H. Varjabedyan, aynı eser, s.17.

[5] L. Haçikyan, *Onbeşinci Yüzyıl Ermenice Elyazmalar Muhtıraları* (Ermenice), Erivan, 1958, cilt II., s.389.

[6] Doğrusu "fudalâül" olmalıdır ki, fadıl veya fazıl kelimesinin çoğuludur.

[7] Kanaatımızca aslı "tafsil" dir.

Yassıada'da Ölüm Cezalarının İnfazı

OSMAN DOĞRU

YASSIADA Mahkemesi 15 Eylül 1961 tarihli kararında sanıklardan 15'i hakkında ölüm cezası vermiştir.[1] Milli Birlik Komitesi (M.B.K.) aynı tarihli 75 sayılı kararıyla bunlardan üçünün yerine getirilmesini (infazını) onaylamıştır.[2] Üç ölüm cezasından ikisi 16 Eylül diğeri de 17 Eylül günü yerine getirilmiştir.

Ölüm cezalarının yerine getirilmesi olayı, etkilerini bugün dahi gösteren sonuçlar meydana getirmiş, konu siyasal ve hukuksal açıdan tartışılır olmuştur.

Yassıada Mahkemesi hükmün son fıkrasında, *"..ölüm cezaları bakımından mütaakıb kanuni muamelenin ifası için dosyanın Divan Başsavcılığına tevdiine.."*, karar verdikten sonra, olayın tamamlanması için iki aşama kalmıştır. Birincisi, ölüm cezalarının yerine getirilmesi için gerekli olan *"onay kararının verilmesi"*dir. İkinci aşama, ölüm cezalarının *"yerine getirilmesi"*dir.

Birinci aşama hakkında ileri sürülen görüşler, işlemi daha çok *"siyasal yerindelik"* bakımından tartışmıştır. Oysa işlemin bir de *"yetki"* yönünden ele alınması gerekmektedir. Bu bir bakıma, işlemi hukuki araçlarla kavramaya çalışmak demektir. İdari nitelikteki yerine getirme aşaması ise, ortaya çıkan yeni belgeler çerçevesinde, *"usule uygunluk"* bakımından yeniden gözden geçirilebilir.

Cezaların İnfaz İçin Onaylanması:

İlk bakışta, onaylama yetkisinin *"yasal"* dayanağının 12.6.1960 tarihli 1 sayılı yasanın 6. maddesinde olduğu görülür. Bu maddenin 6. fıkrasına göre, "Yüksek Adalet Divanının kararları kesindir; ancak idam kararlarının infazı, kararın Milli Birlik Komitesince tasdikine bağlıdır." Şimdi bu yetkinin yürürlüğü ve niteliği üzerinde düşünülebilir.

12.6.1960 tarihinde kabul edilen bu yetki hükmünün kararın verildiği 15.9.1961 tarihine kadar açıkça yürürlükten kalktığını gösteren bir başka yasa hükmü yoktur. Ancak, bir yasanın yürürlükte olup olmadığını anlamak için, o yasanın hükmünü sürdürüp sürdürmediğine bakacak olursak, o zaman daha farklı bir sonuca ulaşmak mümkündür.

Ölüm cezalarının onaylanması için M.B.K.'ne yetki veren 1 sayılı yasanın hükmünü sürdürmediğine ilişkin birinci iddia, 13 Kasım hareketi olarak bilinen 14 Komite üyesinin emekliliğe sevk edilmesi ile ilgili olarak ileri sürülebilir. Bu tasfiye hareketini, 1 sayılı yasanın açık bir ihlâli olarak düşünmek yeterli değildir. Çünkü 1 sayılı yasanın 27. maddesine göre, bu yasayı yürütecek olan M.B.K.'dir. M.B.K. ise, bu yasanın altında imzası olanlardan oluşmaktadır. O halde 1 sayılı yasanın yürürlüğü, Komite üyelerinin bütünüyle üyeliklerini sürdürmeleri ile mümkündür. Demek ki, tasfiye hareketi ile 1 sayılı yasa ihlâl değil, ilga edilmiştir. Nitekim, Devlet Başkanının tasfiye için hazırladığı bildiri taslaklarında, 1 sayılı yasayı *"..hükümden kaldırmaya.."* karar verdiği yazılıdır.[3]

Anayasa niteliğinde olduğu söylenen 1 sayılı yasanın siyasal anlamda da yürürlükte olmadığına ilişkin ikinci iddia, *"Silâhlı Kuvvetler Birliği"* adıyla ortaya çıkan örgütün etkinliği çerçevesinde ileri sürülebilir. 1 sayılı yasa, üstün iktidarı M.B.K.'ne (daha doğrusu Devlet Başkanına) vermiştir ama Silâhlı Kuvvetler Birliği *"yemin belgesi"*, üstün iktidar olarak M.B.K'ni değil, bu örgütü tanımaktadır.[4] Hengi iktidar üstündür? Hangi belge siyasal gerçeği yansıtmaktadır?

Silâhlı Kuvvetler Birliği yemin belgesinde, Millî Birlik Komitesinin iktidarı nasıl ve hangi yolda kullanacağı madde madde belirtilmekte ve bunlara aykırılık halinde yaptırım gösterilmektedir: "Memleketin ve rejimin selâmeti icabı Silâhlı Kuvvetler bu yolda ikaz ve silâhlı müdahale yapar."

Eğer varolan fiilî rejim içinde silâhlı gücü elinde bulundurmak iktidar olmanın bir ölçüsü ise, bu olayda iktidar M.B.K. değil, Silâhlı Kuvvetler Birliği'dir. Siyasal gerçeği yansıtan belge de 1 sayılı yasa değil, gizli yemin belgesidir. Gösterdiği yolda gitmeyen bir organa karşı ikaz ve silâhlı müdahale yapma gücünü elde bulunduranın, üstün niteliğini açıklamanın en kısa yolu budur.

Bu iki noktadan ileri sürülen iddialar çerçevesinde, 1 sayılı yasanın yürürlükte olmadığı gerekçesi ile M.B.K.'nin ölüm cezalarını onaylamada yetkisizliğini belirtmek mümkündür.

Ne var ki, 27 Mayıs döneminde 1 sayılı yasanın hükmünü yitirdiği iddiası hiç bir düzlemde ileri sürülmüş değildir. Aksine, Yassıada yargılamaları 1 sayılı yasanın yürürlükte olduğu düşüncesi ile sürdürülmüştür. O halde şimdi daha sınırlı olarak, ölüm cezalarının onaylanmasına ilişkin yetki hükmünün niteliğine bakabiliriz.

Söz konusu hükmün niteliği nedir? Bu bir *"yetki"* midir, yoksa M.B.K. ölüm cezalarını onaylamak ile yükümlü olduğu gösteren bir *"görev"* midir? Sorunu, sadece 1 sayılı yasanın hükümleri çerçevesinde düşünecek olursak, bunun bir yetki olduğu sonucuna varırız, ama Silâhlı Kuvvetler Birliği yemin belgesi ile birlikte düşününce farklı bir sonuca varmak mümkündür. Yemin belgesinin ana prensipler başlığı altındaki (D) bendinde şunlar yazılıdır: "Yassıada davasında birinci derece suçlular için Yüksek Adalet Divanının verdiği ka-

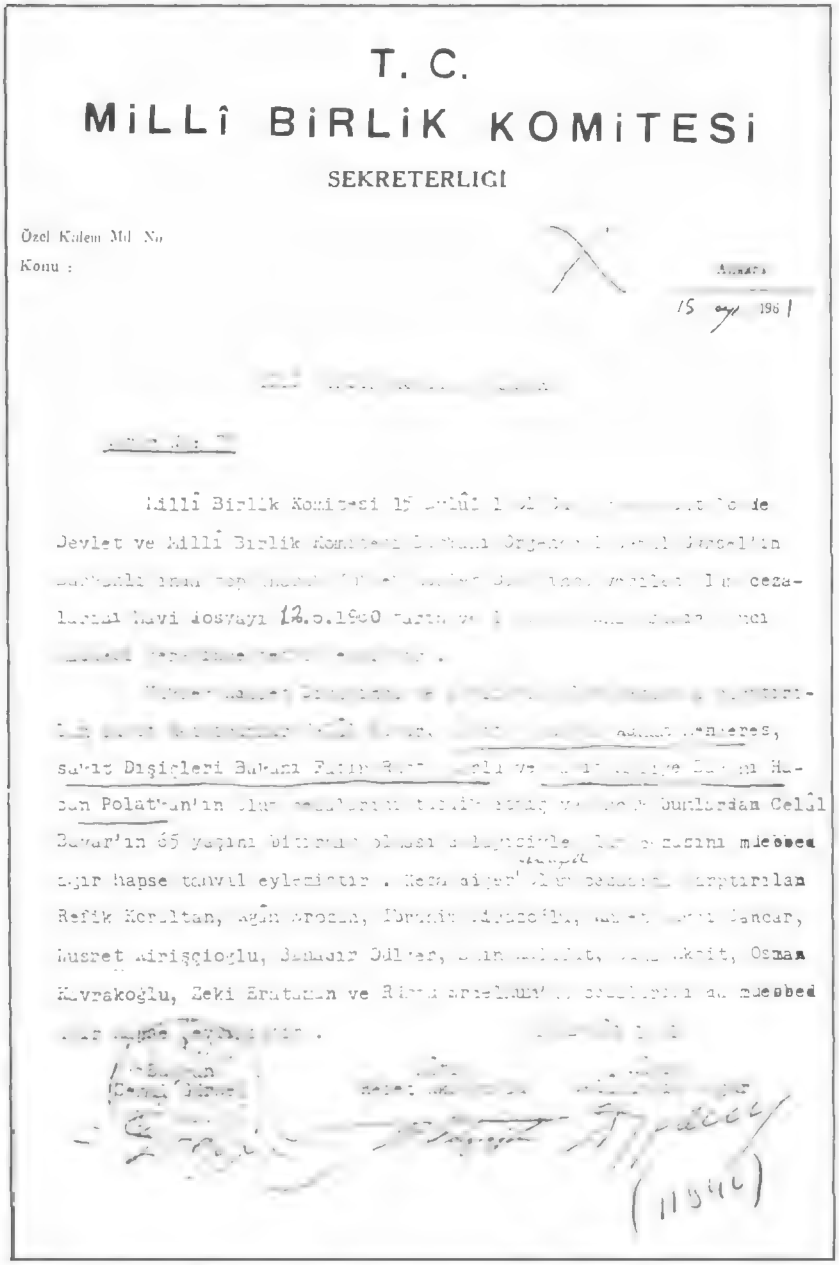

T. C.

MİLLÎ BİRLİK KOMİTESİ

SEKRETERLIGI

Özel Kalem Md. No

Konu :

15 ... 1961

MBK'nin infaza ilişkin 75 No'lu kararı.

rarlar derhal tasdik ve infaz edilecektir."

Eğer yemin belgesinin üstün nitelikte olduğu kabul edilecek olursa, ölüm cezalarını onaylamamanın yaptırımının rejime *"silâhlı müdahale"* olduğunu yine bu belgeden okuyabiliriz. O sırada bir silâhlı müdahale ise, demokratik rejime geçişin ertelenmesi, Komitenin iktidardan indirilmesi ve üyelerine de en azından yargılanma yolunun açılması demektir.

Yetki kullanmak, belirli bir olayı nitelendirebilme ve bu olaya uygulanacak normu seçebilme serbestliği demektir. Olayda ise durum, Milli Birlik Komitesi adına Silâhlı Kuvvetler Birliği tarafından nitelendirilmiş ve uygulanacak işlem saptanmıştır. Bu da, ölüm cezaları hakkında yerine getirme kararı vermektir. O halde M.B.K.'nin söz konusu işlem hakkında bir yetki kullanmadığını, ama bir görevi yerine getirdiğini söylemek mümkündür.

Şimdi sorun, Silâhlı Kuvvetler Birliği'nin durumu neden böyle takdir ettiği, eşdeyişle, "siyasal yerindeliği" neden ölüm cezalarının infazı yönünde gördüğüdür.

Yemin belgesinin (K) bendinde, "Bu prensip anlaşmasına varanlar(ın) ihtilâl ve inkılâbın teminatını sağlamak için birleşmiş oldukları.." yazılıdır. İşte ölüm cezalarının infazı da söz konusu *"teminatı sağlayacak önlem"* lerden biridir.

İhtilâl ve inkılâbın teminatı, öncelikle ihtilâl ve inkılâb kadrosunun kişisel teminatı biçiminde algılanmıştır. Ama pek iyi bilinmektedir ki, yemin belgesine göre söz konusu kadro, M.B.K. üyeleri ile sınırlı değildir. İhtilâli hazırlayanlar, yapanlar, ihtilâl icabı hizmet ve görevlerde çalışanlar, düşük iktidarı yargılayanlar vardır. Bunların pek azı, ismen saptanarak yeni anayasanın koruyuculuğuna teslim edilebilir; bunların sorumsuz oldukları yeni anayasada kurallaştırılabilir. Nitekim Komite üyeleri için tabiî senatörlük kurumu getirilebilmiştir. Ancak kadronun geri kalanı için "seçimle iktidara gelecek siyasî kuvvet(in) ihtilâl ve inkılâbı yapanlara karşı intikamcı bir hüviyet taşı.." ması nasıl önlenecektir? Eğer, intikamcı bir hüviyet taşıyabilecek olan siyasi kuvvetin, eşdeyişle devrilen iktidar kadrosunun yakın bir gelecekte yeniden iktidar olabilme tehlikesi ortadan kaldırılırsa, ihtilâl kadrosunun geri kalanları için aranan güvenliğin bulanabileceği düşünülmüştür. İşte ölüm cezalarının yerine getirilmesi ile bu tehlikenin ortadan kaldırılabileceği hesaplanmıştır.

O halde ölüm cezalarının yerine getirilmesinin siyasal bakımdan yerinde bulunmasının temelinde, öncelikle askerî müdahale kadrosundakilerin *"kişisel güvenlikleri"*ni sağlama düşüncesi vardır. Bu düşünce, ölüm cezalarının onaylanmasına karşı görüş bildiren ve görüşlerini iç ve dış siyasal dengeler bakımından temellendiren Bakanlar Kurulunun ve C.H.P Genel Başkanı İsmet İnönü'nün Komiteye gönderdikleri mektupların ve diğer temasların, Komiteyi ikna etmede neden başarısız kaldıklarını da açıklar.

Cezaların İnfazı

Ölüm cezalarının yerine getirilmesi aşaması hakkındaki görüşler, yerine getirilen üç ölüm cezasının dışında, idari nitelikte yapılan hazırlıkları kapsayacak biçimde ileri sürülmektedir. Yapılan hazırlıklara örnek olarak, yargılama sonucunda daha fazla ölüm cezası beklendiği için 5 tane dar ağacı kurulduğu, 60 ya da 100 kadar gömü yeri kazıldığı anlatılmaktadır. Bu örneklerin çeşidini bugün

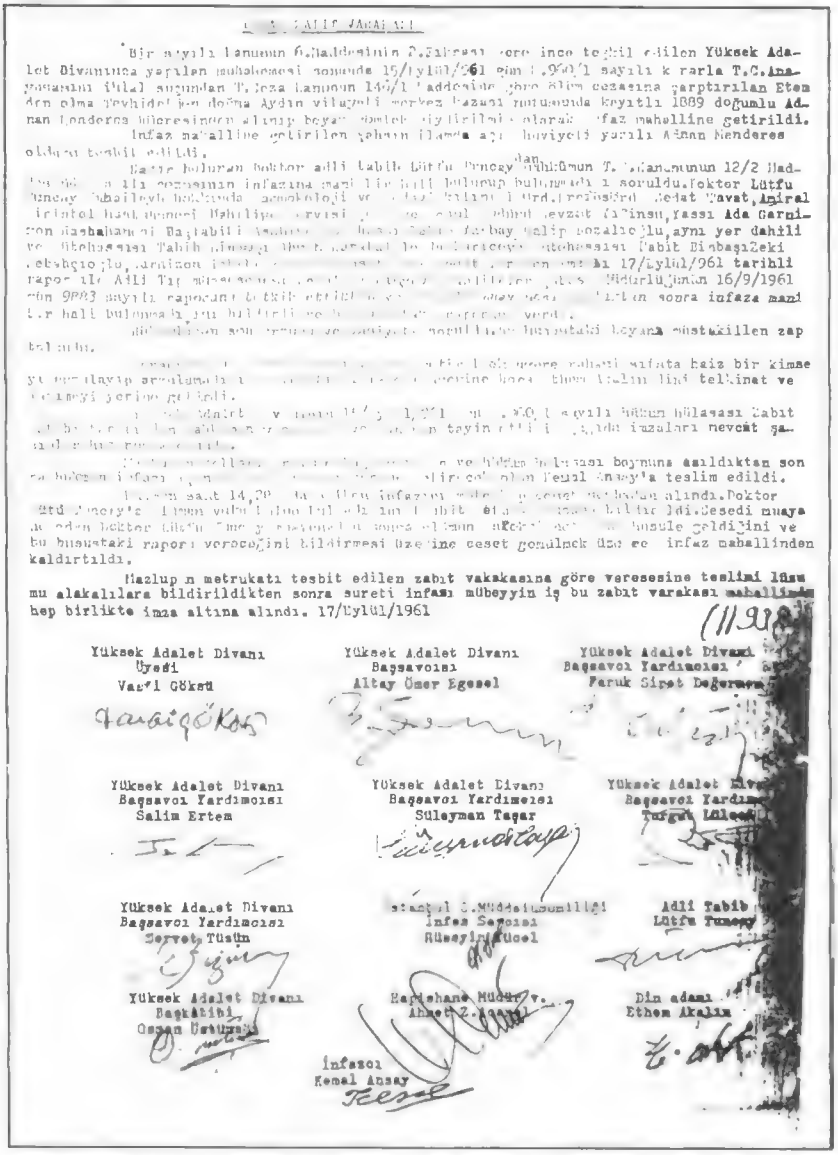

Yüksek Adalet Divanı Üyesi — Vasfi Göksu

Yüksek Adalet Divanı Başsavcısı — Altay Ömer Egesel

Yüksek Adalet Divanı Başsavcı Yardımcısı — Faruk Sirri Değerme

Yüksek Adalet Divanı Başsavcı Yardımcısı — Salim Ertem

Yüksek Adalet Divanı Başsavcı Yardımcısı — Süleyman Taşar

Yüksek Adalet Divanı Başsavcı Yardımcısı — Tevfik Lüleci

Yüksek Adalet Divanı Başsavcı Yardımcısı — Server Tüzün

İstanbul 2. Müddeiumumiliği İnfaz Savcısı — Rüsuyi Gücel

Adli Tabib — Lütfa Tuncay

Yüksek Adalet Divanı Başkâtibi — Osman Üstüzeki

Hapishane Müdürü — Ahmet Z. Aksal

Din adamı — Ethem Akalın

İnfazcı — Kemal Ansay

Adnan Menderes'in İnfaz Zabıt Varakası.

dahi çoğaltmak mümkündür. Örneğin Fatin R. Zorlu ve Hasan Polatkan'ın ölüm cezalarının yerine getirilmesine ilişkin belgelerden "infaz zabıt varaka"larına ve doktor "rapor"larına bakıldığında, bu belgelerin kişilerin kimliğini gösteren yerler boş bırakılıp önceden çoğaltılarak hazırlanmış oldukları görülür.[5] Adnan Menderes'e ait olan belgeler ise, durumun özelliğinden ayrıca düzenlenmiştir.[6]

Yerine getirme aşamasındaki idarî nitelikte hazırlıkların genişliği, üç kişi hakkında yapılan infaz işlemlerinin *"usule uygunluğu"* bakımından hiç bir önem taşımaz. "Usule uygunluk" bakımından bugün üzerinde düşünülebilecek iki konu vardır. Birincisi, yerine getirme kararları henüz *Resmî Gazete*'de yayınlanmadan Zorlu ve Polatkan hakkında infazların gerçekleştirilmesidir. İkinci konu, Adnan Menderes hakkındaki infazın Türk Ceza Kanununun 12/2 maddesine aykırı olarak gerçekleştirilip gerçekleştirilmediğidir.

Birinci konu, yasa ve kararların ne zaman yürürlüğe girdiği sorunu ile ilgilidir. Yürürlük, kabul tarihinde mi, yoksa *Resmî Gazete*'de yayınlanma tarihinde mi başlamaktadır? Hukuki anlamda yürürlükte kabul tarihinde başlar. *Resmî Gazete*'de yayınlanma, bir yasa ya da kararın yetkili organ tarafından kabul edildiğini kanıtlar. Eğer kararı uygulayacak olanlar ile, haklarında karar uygulanacak kişiler karar metninin orijinalini görme olanağına sahiplerse *Resmi Gazete*'de yayınlanmasını bekleme zorunluluğu ortadan kalkar. İşlem orijinal metne dayanarak yürütülebilir.

Zorlu ve Polatkan hakkında infaza geçilmezden önce Milli Birlik Komitesi kararının içeriğini bildiren ve Devlet Başkanı tarafından imzalanan yazı Divan Başsavcısının eline -mesai saati dışında, 16 Eylül saat 02'de- ulaşmıştır.[7] Bundan sonra Başsavcılığın yapacağı işlem, Divan Başkanlığından ilâmı, eşdeyişle hüküm özetini almaktır. Gerçi Başsavcılıktan Divan Başkanlığına gönderilen yazıda, "..ilâma haklarında ceza infaz edilecek sanıkların isimleri derc edilmek suretiyle infaz için memuriyetimize tevdii.." istenmektedir. ancak bu yazının Yüksek Adalet Divanı Başkanlığına resmen kayıt tarihi infazdan önce değil, infazlardan sonra, 19 Eylül 1961'dir.[8] Demek ki Divan Başkanlığı Başsavcılığın yazısını resmen görmeden infazlara geçilmiş, bu aşama atlanmıştır.

Şu da var ki, bu aşama ölüm cezası yerine getirilecek kişi hakkında hata yapmamak içindir. Bu aşama usulî nitelikte idarî bir önlemdir; yargısal bir koşul değildir.[9] Nitekim mahkeme üyelerinden birinin infaz sırasında hazır bulunması, yine kişide hata yapmamaya yöneliktir.

Polatkan ve Zorlu'nun ölüm cezalarının infazında kişide hata yoktur.

Sözü edilen aşamanın atlanması, "kararlar derhal tasdik ve infaz edilecektir.." diyen buyruğun yerine getirilmesidir, ama öte yandan mahkûmların kısa bir süre daha olsa yaşayamaması gibi insanî bir eksikliktir.

Ölüm cezalarının yerine getirilmesi aşamasının en spekülatif yanı, Adnan Menderes hakkındaki infaza ilişkindir. Bu konudaki birinci iddia, Menderes'in aldığı ya da verildiği söylenen ilâçlar sonucu girdiği koma durumundan henüz çıkmadan, cezasının Türk Ceza Kanununun 12/2 maddesine aykırı olarak infaz edildiğidir. İkinci iddia Menderes'in komaya girme nedenine ilişkindir. Buna göre Menderes'in kendisi ihtihar girişiminde bulunmamış, ama dışarıdan verilen ilâçlar sonucu öldürülmek istenmiştir.[10] Önce ikincisinden başlayalım.

A. Menderes'in koma halinin nedenini intihar teşebbüsü olarak açıklayan resmi yaklaşıma göre, 14 Eylül günü saat 21:00'de her akşam aldığı bir adet nembutal hapı yerine, daha önce de arasıra yapılmasına ihtiyaç hissedilen bir adet lüminalsodik iğnesi yapılmıştır. Sabah saat 04 sularında tuvalete gitmiş sonra dönüp yatmıştır, ama bu arada intihar etmek üzere 30 kadar equa-

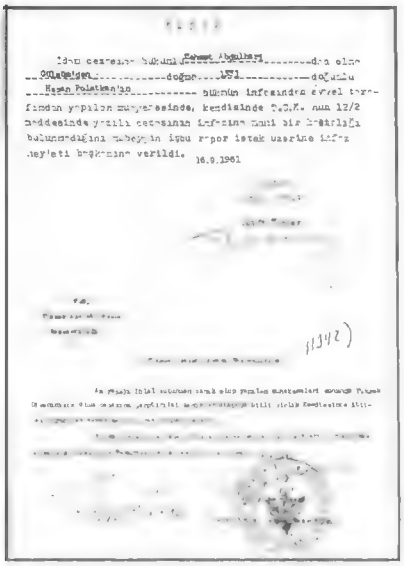

Hasan Polatkan için verilen rapor.

nil ve bir kaç tane de nembutal hapı almıştır. Sabah 06 sularında uyanmaması dikkat çekmiş ve 6.30'dan itibaren doktor gözetimine girmiş ve tedavisine başlanmıştır.

A. Menderes'in intihara teşebbüs etmeyip dışarıdan iğne yapılarak öldürülmek istendiğini iddia eden görüşe göre, Menderes'e gece saat 9.00'da lüminalsodik iğnesi yapıldıktan sonra bir daha uyanmamış, gece kalkıp tuvalete gitmemiş ve equanil haplarından almamıştır. Eğer Menderes equanil haplarından almış olsaydı, mide suyu, kan ve idrarının tahlili ile ilgili Adlî Tıp Kurumunun 16 Eylül tarihli raporunda equanilin türevi olan meprobamat da bulunurdu. Oysa raporda, lüminalsodik ve nembutal ilâçlarının türevi olan barbiturique acide bulunduğu yazılıdır. Bu görüş iddiasını temellendirirken, Menderes'in ısrarla 30'dan fazla equanil ve nembutal aldığına ilişkin resmî bant kayıtlarına[11] geçen sözlerinin ve Menderes'in equanil aldığına dair elyazılı belgenin doğruluğunu ve samimiyetini yadsımaktadır. Buna karşın, ada komutanı ve nöbetçi subayların yıllar sonra yayınlanan anılarındaki birbirini tutmayan kimi ifadelere ve Menderes'in, çok sıkı arama yapılan bir yerde uzun süre equanil haplarını saklayamayacağı varsayımına dayanmaktadır. Bu görüş ayrıca, o dönemde dahi bir başbakan hakkında ölüm cezası infazının toplumsal tepkiyi çekeceği düşüncesiyle intihar görünümü verilerek, aslında öldürülmek istendiğini savunmaktadır.

Ne var ki, bu görüşün bütün mantıksal çıkarsamaları bir yana bırakılacak olursa, üzerinde durulabilecek tek bir nokta kalmaktadır. Bu da laboratuar tahlil sonuçlarına ilişkin rapor ile ilgilidir. Bu konuda bir sonuç çıkarmak tıp ile ilgili kişilerin yetkisindedir. Ancak, yukarıdaki görüş raporu değerlendirirken, tahlil edilen mide suyu, kan ve idrarda her türlü toksin madde türevinin sistematik olarak araştırıldığı varsayımına dayanarak sonuç çıkarmakta ve equanil alınmış olsaydı bunun türevinin kendiliğinden çıkacağı iddiasına ulaşılmaktadır. Oysa tahlil raporunda araştırmanın sistematik olarak yapılarak diğer türevlerin de arandığını, ama bulunamadığını gösteren bir ifade yoktur. Buradan eğer equanil türevi aranmış olup da bulunamamış ise bu sonucun dahi raporda kaydedilmiş olması gerektiği sonucuna varılabilir. Muhtemeldir ki, tahlil örnekleri üzerinde lüminalsodik türevinden başka diğer türevler sistematik olarak araştırılmamıştır.

Adnan Menderes'i karar öncesi öldürmeye teşebbüs etmek, onu zehirlemek, ağırlığı olan bir iddiadır, ama eldeki veriler böyle bir iddianın haklı çıkması yolunda bir kanıt olmamaktadır.

Öte yandan Menderes'in hasta iken cezasının infaz edildiği en yaygın iddialardan biridir. Bu konu, Türk Ceza Kanunun infazın geri bırakılması için aradığı koşulun bulunup bulunmadığı ile ilgilidir.

T.C.K.'nun 12/2 maddesine göre, "..akıl hastalığına tutulmuş olanlar iyileşmedikçe idam cezası infaz olunmaz." Burada infazın geri bırakılması için aranan koşul, akıl hastalığı ya da akıl hastalığı gibi etki yapan bedensel hastalık durumlarıdır. Örneğin çok ağır bir hastanın baygın durumda ya da komada iken cezasının infazı mümkün değildir. Bunun dışında hiç bir bedensel hastalık infaza engel değildir.[12]

Adnan Menderes, 15 Eylül sabah saatlerinde girdiği koma durumundan tıbbî müdahaleler sonucu, 17 Eylül günü saat 10:15'de yapılan bir kurul muayenesinde tamamen iyleştiği sonucuna varılmıştır. Ancak infaza geçebilmek için ayrıca adlî tabib raporu gerekmektedir.

Adlî tabib Dr. Lütfü Tuncay, 17 Eylül 1961 tarihli infaz öncesi raporunda, hükmün infazından önce Adnan Menderes'in iyileştiğini gösteren kurul raporunu incelediğini belirterek, "..tarafımdan yeniden yapılan muayenesinde kendisinde T.C.K. 12/2 maddesinde yazılı cezasının infazına mani bir hastalığını bildirir işbu rapor bittanzim istek üzerine İnfaz Heyeti Başkanına verildi." denmektedir. Bu rapordaki "..cezasının infazına mani bir hastalığını bildirir işbu rapor.." ifadesi, Tuncay raporunun Kurul raporu ile aynı doğrultuda olmadığı, karşıt olduğu iddiasına zemin hazırlamaktadır.[13]

Bu karşıtlık muayene sonucu gerçek bir görüş farklılığından mı, yoksa Lütfü Tuncay raporundaki bir yazım hatasından mı kaynaklanmaktadır?

Lütfü Tuncay raporunun sadece sözcüklerine bakıldığında, ifadedeki sözcük eksikliğine rağmen, bunu karşıt bir rapor gibi niteleme olanağı vardır. Ancak böyle tip bir nitelemeye karşı, raporun neden bu kadar kısa olduğu, infaza mani halin ne olduğunun neden belirtilmediği sorulabilir. Ama daha önemlisi, bu rapordan yukarıda belirtilen tipte bir anlam çıkarmayı engelleyen şey Adnan Menderes hakkındaki infaz zabıt varakasıdır. Çünkü infaz zabıt varakasının üçüncü paragrafında şöyle denilmektedir: "..Hazır bulunan Doktor adli tabib Lütfü Tuncay'dan mahkumun T.C. Kanununun 12/2 maddesinde yazılı cezasının infazına mani bir hali bulunup bulunmadığı soruldu. Doktor Lütfü Tuncay.. (Adnan Menderes hakkında adli tıp kurumu ve tamamen iyileştiğini belirten kurul raporu).. tetkik ettikten ve hükümlü muayenesi yaptıktan sonra infaza mani bir hali bulunmadığını bildirdi ve bu hususdaki raporunu verdi." Böyle bir ifade taşıyan infaz zabıt varakasının altında, hiç bir muhalefet şerhine yer vermeksizin Dr. Lütfü Tuncay da imzasını koymuştur. Demek ki, Lütfü Tuncay raporundaki ifade hatası kendisinin ve infaz heyeti başkanının dikkatinden kaçmıştır. O halde Adnan Menderes'in ölüm cezasının infazının daha fazla geri bırakılmasını gerektiren belgelerle kanıtlanmış yasal bir neden yoktur.

Bu konuyla ilgili olarak şu da sorulabilir: 16 Eylül günü Yassıada irtibat bürosundan Adnan Menderes'in hastalığı devam ettiğinden hükmün infaz edilemediğine dair yapılan duyuru üzerine, infazın geri bırakılması için avukatlar tarafından Yassıada Mahkemesine tâli bir dava açma hukukî olanağı araştırılmış mıdır? Bildiğim kadarıyla hayır.

Her üç mahkûmun ölüm cezalarının infazı sırasında avukatları bulunmamıştır. Oysa T.C.K.'nun 12/4 maddesi "..mahkûmun müdafii dahi cezanın infazında bulunabilirler" demekteydi. Bu hüküm infaz makamına, cezanın infazına müdafii çağırıp çağırmama gibi bir takdir yetkisi vermez. İnfaz için müdafiilerin çağırılmaması usul bakımından yasaya aykırılık oluşturmuştur. Mahkûmların avukatlarının infazda bulunmaması, infazlar hakkında çok çeşitli spekülasyonların da kaynağı olmuştur. Bu aşamanın atlanmasının nedeni de,

	Y.1.C.D Başkanı	Y.1.C.D Üyesi	Askeri Yargıtay Başsavcısı General	Y.1.C.D Üyesi	T.B.M.M Döneminde Danıştay Üyesi	Askeri Yargıtay Üyesi Yarbay	Askeri Yargıtay Üyesi Yarbay	Yargıtay Üyesi	M.B.K Tarafından 22.9.1960'da Atanmakla Danıstay Üyesi	
Ölüm Cezalarının Yargıçlara ve Mahkumlara Göre Dağılımı	Salim BAŞOL	Selman YÖRÜK	Rıza TUNÇ	Abdullah ÜNER	Hıfzı TÜZ	Hasan GÜRSEL	Mehmet ÇOKGÜLER*	Vasfi GÖKSU*	Ali Doğan TORAN*	Her Bir Mahkumun Aldığı Ölüm Cezası Oy TOPLAMLARI
C.Bayar	+	+	+	+	+	+	+	+	+	9 / oybirliği
A.Menderes	+	+	+	+	+	+	+	+	+	9 / oybirliği
F.R.Zorlu	+	+	+	+	+	+	+	+	+	9 / oybirliği
H.Polatkan	+	+	+	+	+	+	+	+	+	9 / oybirliği
R.Koraltan	•	•	+	•	•	+	+	+	+	5
E.Erozan	•	•	+	⊙	•	+	+	+	+	5
I. Kirazoğlu	•	•	+	⊙	•	+	+	+	+	5
A.H.Sancar	+	+	+	•	+	+	+	+	+	8
N.Kınıcoğlu	+	+	+	•	+	+	+	+	+	8
B.Dulger	+	•	+	•	•	+	+	+	+	6
E.Kaafat	•	•	+	•	•	+	+	+	+	5
B.Akşit	•	•	+	•	•	+	+	+	+	5
O.Kavrakoğlu	+	•	+	•	•	+	+	+	+	6
Z.Ertaman	+	+	+	•	•	+	+	+	+	7
R.Elderman	⊙	⊙	+	⊙	⊙	+	+	+	+	5
Herbir Yargıcın Verdiği Ölüm Cezası TOPLAMLARI	9	7	15	4	6	15	15	15	15	

(+) Ölüm Cezaları (•) Hapis Cezaları (Ömür Boyu) (⊙) Hapis Cezaları (5-15 Yıl) (*) Yüksek Adalet Divanı Üyesi

herhalde *"derhal tasdik ve infaz"* buyruğunu yerine getirmektir.

[1] Yasalarda hiç bir yerde "ölüm cezası" terimi kullanılmamış, "idam cezası" ya da "idam hükmü" terimi kullanılmıştır. Buna karşın Yassıada Mahkemesi duruşmalarında Başsavcılığın "idam cezası" yerine "ölüm cezası" terimini kullanması, sonucu, Yassıada Mahkemesi kararları bu terime yer vermiştir. Ölüm cezası kararlarının mahkumlara ve yargıçlara göre dağılımını gösteren çizelge için bk. Ek 1.

[2] Ölüm cezalarının yerine getirilmesi hakkındaki yasama organının işlemi 1924 Anayasa döneminde "karar" niteliğinde iken, 1961 Anayasası döneminde "yasa" niteliğini almıştır. Bu değişim, işlemin farklı bir usule tabi olmasına yol açmış, ayrıca Anayasa Mahkemesi tarafından bu işlem biçimsel anlamda bir yasa olarak kabul edilerek biçim yönünden denetlenebilmiş; bu durum ilgili yasanın biçim yönünden iptal edilebilme olasılığı karşısında mahkumlar için bir süre daha yaşayabilme olanağı yaratmıştır. Anayasa Mahkemesinin 6.4.1972 tarihli kararı için bk. R.G. 24.7.1972 - 14255.
Milli Birlik Komitesinin 15 Eylül 1961 tarihinde verdiği 75 sayılı kararın içeriğinin ne olduğunu belirten M.B.Komitesi Başkanı ve iki katip tarafından imzalanan belgenin orijinal metni için bk. EK 2. Bu belge de ve imzasız yayınlanan *Resmi Gazete*'deki biçiminde, Komitenin diğer bazı kararlarında olduğu gibi, kararın ne surette alındığı (çoğunluk mu, ittifak mı olduğu) belirtilmemiştir.

[3] Devlet Başkanının 13 Kasım'daki tasfiyenin bildirisi için hazırladığı taslaklar, bk. O.Doğru, "27 Mayıs İktidarı ve Silahlı Kuvvetler Birliği", *Tarih ve Toplum* Kasım 1989, sayı 71 Dipnot 3.

[4] Silahlı Kuvvetler Birliği Yemin belgesinin tam metni için bk. yukarıda adı belirtilen makale, dipnot 4.

[5] Hasan Polatkan hakkındaki belgeler için bk. EK, Fatin R. Zorlu hakkındaki belgeler için bk. EK.

[6] Adnan Menderes hakkındaki belgeler için bk. EK

[7] Divan Başsavcısı ve İnfaz Heyeti Başkanı Altay Ömer Egesel kendisi ile yapılan bir röportajda şöyle demiştir: "Onbeş mahkumdan hangilerinin asılacağını saat 24'e doğru İstanbul'dan telsizle öğrendim. Milli Birlik Komitesinin tasdik kararının resmi metni elime geçmeden infaza geçemezdim... Dolmabahçe İrtibat Bürosundah 24'de hareket eden hücum botu saat 2.10'da İmralı iskelesine yanaştı. Derhal maiyetimle beraber, Hasan Polatkan'ın bulunduğu hücreye gittim. M.B.K.'nin 15 Eylul 1961 tarihli kararını tebliğ ederek imzasını aldım." Bk. Altay Ömer Egesel, Yassıada Mahkumları nasıl idem edildi? Derleyen Tarık Mengü, 4 sayfalık broşür, 24.1.1962

[8] Başsavcılığın Divan'dan mahkumların (yanlışlıkla sanıkların yazılmış) infaz için ilamı isteyen yazısı için bk. EK

[9] Adnan Menderes'in avukatı Burhan Apaydın kendisi ile yapılan röportajda, infaz onay kararlarının *Resmi Gazete*'de yayınlanmadan ve mahkeme başkanının infaz edilecekler hakkında yazısı alınmadan infaza geçilmesini suç olarak nitelemiştir. R.G. beklenmeden infaza geçilmesi Apaydın'a göre, "infazı yapan mahkeme Başkanı Salim Başol'un" cezai sorumluluğu doğurur. 29 Ocak 1989 -*Milliyet*. İnfazı mahkeme başkanının yapmadığı, bundan olsa olsa Başsavcılığın sorumlu olabileceği, çünkü infazın idari bir aşama olduğu bilinmektedir.

[10] Bu iddia Yasssıada Mahkemesi infaz dosyasına ulaşıldıktan sonra ilk kez Av. Burhan Apaydın tarafından *Milliyet* gazetesinde 29 Ocak 1989 tarihli röportajda ortaya atılmış, daha sonra Nazlı Ilıcak tarafından ayrıntılandırılmıştır. bk. N. Ilıcak, Menderes'i Zehirlediler (I), Dem yayınları, 1989, İstanbul. Bu kitapta , Adnan Menderes hakkında verilen 4 rapor (1. Garnizon doktorları ile dışarıdan iki doktorun birlikte verdikleri 15 Eylul tarihli Menderes'in koma halinde olduğunu belirten rapor; 2. Aynı kurulun, 17 Eylül tarihli Menderes'in tamamen iyleştiğine dair rapor; 3. Adli Tıp Kurumu tarafından tahlil sonuçlarına ilişkin 16 Eylül tarihli rapor; 4. İnfazdaki Adli tabib Lütfü Tuncay'ın verdikleri rapor) yayınlanmıştır.

[11] Bant kayıtları için bk. N. Ilıcak, adı geçen kitap

[12] Bk. Sulhi Dönmezer, Sahir Erman, Ceza Hukuku, Cilt 2, İstanbul Genel Kısım s.702, İstanbul 1978

[13] Bu iddia için Burhan Apaydın ile röportaj. 19 Ocak 1989 *Milliyet* ve Nazlı Ilıcak, adı geçen kitap. *Milliyet Gazetesi* bu belgeye dayanarak, "Rapora rağmen asıldı" manşeti vermiştir.

Bir *İttihat ve Terakki Muhalifi* Olarak Liberal-Sosyalist Hilmi

MEHMET Ö.ALKAN

II. MEŞRUTİYET Döneminde, Dersaadet'te sosyalist siyasal akımı tanıtan kişilerin başında Hüseyin Hilmi[1] gelir. (Ancak onun öldürülüşünün ardındaki gizin bilinemeyişi gibi, sosyalist oluşu öncesindeki siyasal eylem ve görüşleri de pek bilinmez.) Biz bu yazımızda Hüseyin Hilmi'nin sosyalist oluşu öncesindeki siyasal görüş ve *faaliyetlerine* değineceğiz.

Sosyalist Oluşuna İlişkin Rivayetler

Hilmi'nin sosyalist oluşu konusunda iki rivayet vardır. Bunlardan ilki[2] bir söyleşi sırasında "bir şey olamadığından" yakınan Hilmi'ye, Baha Tevfik'in "Sosyalist ol be Hilmi!" demesi üzerine, Hilmi'nin sosyalizmin ne demek olduğunu sorması ve Baha Tevfik'in kısaca sosyalizmi anlatması üzerine heyecana gelerek "oldum gitti" demesi, biçimindeki rivayettir. Bu bize pek doğru gibi gelmiyor. Zira bu rivayetin geçtiği tarihten çok önceleri Hilmi, sosyalizmin ne olduğunu bilmektedir. Hem de -ileride değineceğimiz üzere- Hilmi, *Serbest İzmir* gazetesini çıkarırken sosyalizmin ne anlama geldiğini, yayınladığı gazetenin sosyalist bir partinin "Mürevvice-i Efkârı" ve sosyalizmin yayıcısı olduğunun belirtilmesini *reddedecek* kadar iyi bilmektedir. Öte yandan o dönemdeki yakın arkadaşı Baha Tevfik'in Hilmi'yi sosyalist olmaya teşvik etmekten çok, liberal görüşleriyle etkilediğini düşünüyoruz.[3]

Hilmi'nin sosyalist oluşu konusundaki ikinci rivayet[4] ise; Hilmi'nin babasından kalan miras ile önce İstanbul'a sonra da Romanya'ya gittiği, Bükreş'te kırmızı gömlekli işçilerin yürüyüşüne tanık olduğu, bu olayın sonrasında kaldığı otelin sahibesi madamdan hem bu işçi yürüyüşü konusunda bilgi hem de sosyalizme ilişkin dersler alarak ve bunu Türkiye'de uygulama düşüncesine kapılarak sosyalist olduğu savıdır. Bu ikinci rivayet özellikle *31 Mart*'tan sonra ne yaptığını bilmediğimiz Hüseyin Hilmi'nin yaşamına ilişkin kimi doğru anlatımlar içeriyor olabilir.

II. Abdülhamid Döneminde Hüseyin Hilmi:

Hilmi'nin İzmir'de basın yaşamına girmeden önce "kânun neferi", "Husûsi hafiye" ya da "taharri memuru" olarak çalıştığı söylenir. Onu, Meşrutiyet İnkılâbı'ndan önce, 1907 yılında *İzmir* adlı gazetede "Müdür-ü Mes'ûl" olarak görüyoruz. *İzmir* Gazetesinin (sonradan *Usbuî İzmir* daha sonra da *Haftalık İzmir*) ilk sayısı 23 Temmuz 1323'te yayınlanır. Bu gazete, II. Abdülhamid döneminin genel özelliklerini taşımaktadır. Bir kere tamamen siyaset dışı bir niteliktedir. İkinci olarak edebiyata geniş yer ayrılmıştır. Üçüncü olarak Batı bilimi "Muhabbet-i Ulûm", "Tarih-i Tabîî dersleri", "Ulûm ve Fünûn" başlıkları altında ve anlaşılır bir dille sunulmaktadır. Gazetenin yazarları arasında Baha Tevfik, Fikri Tevfik, İsmail Subhi, Ahmed Nebil, Süheyl Feridun (Ömer Seyfeddin), Hüseyin Avni, İlyas Macid ve Hüseyin Ref'et gibi dönemin ünlü-önemli isimleri bulunmaktadır. Gazetede, kadın konusu ile kadın yazarlara da yer verilmiştir. Bu kadın yazarlar arasında Belkıs Senihe, Hikmet, Süheyl Hanım, Evliyazâde Makbûle, Ref'iyye Münevver ve Evliyazade Naciye hanım gibi adlara rastlıyoruz. Gazetenin yayını yaklaşık bir yıl sürmüş ve 1908'deki siyasal dönüşüm sırasında kapanmıştır.

II. Meşrutiyet'ten Sonra:

II. Meşrutiyet'in ardından bu kez *Serbest İzmir* adı ile yayınlamaya başladığı gazete ilk bir kaç sayısından sonra siyasal bir nitelik sunmaya başlamıştır. Bilindiği gibi Hilmi, yaşamı boyunca çok az yazı yazmıştır. Onun ilk yazılarına da bu gazetede rastlıyoruz. Onun, bu gazetedeki yazıları ve gazetenin siyasal yelpazedeki yeğlemesi, sosyalist oluşu öncesindeki düşünüşünü ve yer aldığı hareketi tüm açıklığı ile ortaya koymaktadır. *Serbest İzmir*'deki yazılarından biri "Hey'et-i Ayan: Teşekkülü, Vezâifi"[5] başlığını taşımaktadır. Bu yazıda, Batıdaki ikinci meclislerin kuruluş neden ve gerekçeleri ile Osmanlıdaki Ayan Meclisi'nin anlamı üzerine görüşlerini yazmıştır.

Osmanlı Toplumu, Sınıfsız Bir Toplumdur:

Hilmi'ye göre, Âyan Meclisi Batıdan alınmış bir kurumdur. İngiltere'de Lordlar Kamarası, Fransa'da ise Senato vardır. İngiltere'nin halka dayalı bir yönetimi olmayışı, demokrat bir kavim olmamasından kaynaklanmaktadır. Üstelik halka dayalı bir yönetim kendisi için zararlıdır. Çünkü, İngiltere'nin siyasal yaşamını ve ticaretini kuran, sürdüren şey büyük kısımlara ayrılan para ve bunların sahipleridir. "...o halde bunları lord tesmiye edilen ve memleketin ruhu olan bu adamları gözetmeli ve paranın mahv olmasını, hatta aksam-ı saireye taksim edilmemesini nazar-ı dikkate almalıdır." düşüncesi Lordlar Kamarasının kuruluş gerekçesi olmuştur.

Fransa'da da eskiden böyledir:

سرلست ازمیر

صاحب امتیاز ومدیری

IZMIR LIBERAL

حسین حلمی

شرائط اشتراك : سنه‌لیکی ۸۰ غروش
التی ایلی ۴۵ غروشدر .

۲۴ شباط ۳۲۴

نومرو ۲۳ هفته‌ده بر دفعه صالی کونلری نشر اولنور فیاتی ۱۰ پاره‌در

ایضاح

سرلست ازمیر

قسم سیاسی

واصطفای غیر طبیعی

"...onun da zedagânı, kontu, dükü, baronu, markisi vardı; hükûmete vergi yerine dua okuyan rahipleri, asker yerine şan bahş eden sunuf-u âliye ahalisi bulunuyordu. Hürriyet ve Meşrutiyet te'sis etmek için herhalde büyük bir kısm teşkil eden bu gibilerin rey'i lâzım hatta elzemdir. İşte bu düşünce üzerine onlara 'sizin de hukukunuz muhafaza olunacak, sizin de bir hey'et-i mahsusanız olacaktır.' denilmiş ve bir Senato açılarak onların da meşrutiyete rızaları tahsil edilmiş(tir)..."

Bu örneklerin ardından Hilmi, konuyu Osmanlı Toplumuna getirerek şu ilginç görüşleri yazar:

"...Bu gün bizim memleketimizde ne İngiltere'de olduğu gibi hayât-ı siyasiyemizi te'min eden lordlar ne de Fransa'da vaktiyle mevcud olan zadegân sınıfı mevcud değildir. Ve mevcudiyetini esasen tasâvvur bile hatâdır. Çünkü din-i mübin-i İslâm nazarında büyük küçük, zengin fukara, amir memur, hepsi evet hepsi müsavidir. Müsâvat-ı mutlaka ile müsâvidir."[6]

Bu yazıda ileri sürülen "sınıfsız toplum" teması, *İştirak*'te sınıflı toplum temasına dönüşecektir. İkinci olarak, bu yazımızdaki 'mutlak eşitlik' görüşünün İslâmiyetten esinlendiğine kuşku yoktur. İslâmiyetten edindiği bu eşitlikçi görüşleri sosyalist olduktan sonra da değiştirmeyecektir. Onun sosyalist siyasal düşünüşünün özelliklerinden biri işte bu İslâmî eşitlikçiliktir.

İttihat ve Terakki Muhalifliğinin Başlaması:

Serbest İzmir gazetesi, Meşrutiyet ortamı içinde giderek daha siyasal bir nitelik göstermeye başlar. Hilmi 17. sayı öncesinde İstanbul'a giderek İzmir'in asayiş konuları üzerine Dahiliye nâzırı ile bir söyleşi yapar. Bu söyleşi 17. sayıda yayınlanır. Bu sayı aynı zamanda İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne yönelik eleştirilerin arttığı bir sayıdır. İzmir'de 'Boykotaj Cemiyeti'nin kimi faaliyetleri ve özellikle İzmir'de yayınlanan *Sedat* gazetesine yönelik (taşraya giden gazete paketlerine el konulması gibi) hareketler yerilir. Hilmi, bu haberin altına düştüğü'Hâmiş'te bu cemiyetin, İttihat ve Terakki Cemiyeti ile ilişkili olduğu haberinin yayıldığından söz ederek İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni eleştirir ve uyarır.[7]

'Sosyalist' Hilmi, Sosyalizmi Reddediyor

Serbest İzmir gazetesi ve dolayısıyla Hilmi, özellikle gazetenin 23. sayısından itibaren[8] siyasal alandaki yeğlemelerini açıkça ortaya koyacaktır. İlkin, bu sayının ilk sayfasına konan "İ'zâh"[9] başyazısı ile gazetenin sosyalist bir partinin "mürevvic-i efkârı" olmadığı ısrarla belirtilmiştir. İkinci olarak, İttihat ve Terakki Cemiyetine muhaliflik ve Ahrar Fırkası yanlısı tutum açık olarak belirtilmiştir.

Bu İ'zâh'ın hangi gelişmeler ya da

سربست ازمير

IZMIR LIBERAL

اوراق وارده

سربست ازمير

مكتوب ملفوف

suçlamalar sonucu yazıldığını bilemiyoruz. Ama, aşağıda bu açıklamadan yaptığımız alıntı, Hilmi'nin savunduğu görüşler açısından bize ilginç geliyor:

"İ'zâh

...Gazetemizin sosyalist bir fırkanın mürevvic-i efkârı olduğu, yahûd sosyalizm fikrinin tâmim ve intişârı maksadına mebni intişar ettiği zannolunmamalıdır. *Serbest İzmir*, ancak hakikât ve tabiiyat tanıdığı cihetle kat'iyyen - velev ki iyi bir netice istihsâl muhakkak olsun - daire-i hakikâtten dışarı çıkmamış kavanin-i tabîattan ve hukuk-u tabiîyyeden başka fikren hiç bir kânun tanımamıs(tır)...

İşte bu sebebe binaendir ki *Serbest İzmir*'de muterred bir meslek görebilmek mümkün olamaz. Çünkü, 'budala odur ki asla tebdil-i fikr etmez', 'tekemmül tahavvül ile olur' ve 'sebat, mâni-i terakkidir hakikâtleri tekmil hey'et-i tahririyyemizce düstur-ül âmrel add olunmuştur.

Serbest İzmir kutup noktalarının birinde hakikat, diğerinde tabiiyyât bulunan bir mıknatısın esiri, tâbibidir. *Serbest İzmir*'in gâye-i hayali 'evvela tekemmül sonra tekmil'dir..."[10]

'Liberal İzmir', Liberal Parti Taraftarı: Ahrar Fırkası

Bu sayıda, siyasal parti olarak Ahrar Fırkası'nı destekleyen haberler çoğalmaya başlamıştır. Gazetenin başlığı altına latin harfleri ile eklenen "İzmir Liberal" ibaresi de gazetedeki 'serbest' sözcüğünün ne anlama geldiğini açıklamaktadır. Gazetede Osmanlı Ahrar Fırkası ve ona yönelik karşıt propaganda yerilmektedir[11]. Bu partinin Eylül 324'de kurulmasının ardından İttihat ve Terakki Partisi'nin, bu parti aleyhine giriştiği faaliyetlere yer verilmektedir. Bunlardan biri, İzmir'de Ahrar Fırkası yandaşlarının artması üzerine İttihat ve Terakki'nin buraya üç vaiz göndererek, sözkonusu fırkanın dinsiz olduğunu, amacının dinsizliği yaymak olduğnu, kadınların çarşafsız gezmelerini istedikleri... gibi konularda konuşmalar yapıldığının anlatılmasıdır. Dönemin tek muhalefet partisi olan liberal siyasal düşünüşün savunucusu durumundaki Ahrar Fırka'sı, *Serbest İzmir* tarafından övgüyle anlatılarak, parti üyelerinin de daima lekesiz tanınmış, namuslu kişilerden oluştuğu yazılmıştır.

Bu sayıda yer alan bir başka yazıda, Meşrutiyet İnkılabı'ndan sonra İttihat ve Terakki'nin "İane-i Milliye" adı altında topladığı paraların ne olduğu sorulmakta, "...efrad-ı cemiyetin vaktiyle önünden bile geçemedikleri gazinolarda bol bol bira içtiklerini görüyoruz" diyerek paraların hesabı istenmektedir.

Yine bu sayıda merkeziyetçilik yerilmekte ve eleştirilmekte, Prens Sabahattin'i anımsatan bir biçimde yerelleşme ve yetki genişliğine yönelik düzenlemeler istenmektedir[12].

Gazetenin son sayılarına doğru İttihat ve Terakki'ye yönelik eleştiriler iyiden iyiye artar. Gazetenin 25. sayısında İttihat ve Terakkki Cemiyetini yeren "Kulüb mü Kumarhâne mi?" başlıklı bir yazı yayınlanır. Ayrıca, devlet memurlarının İttihat ve Terakki Cemiyetine sadık kalacaklarına ilişkin yemin etmeye zorlandıkları;*Serbest İzmir* gazetesinin dağıtımının ve satışının İttihat ve Terakki Cemiyeti üyelerince engellenmeye çalışıldığı örneklerle anlatılır. Yine Cemiyetin yaptığı memur kayırıcılığına ilişkin haberler verilir[13].

"İttihat ve Terakki", Değil "Nifak ve Tedenni":

Bizim görebildiğimiz kadarıyla gazetenin son sayısı, İttihat ve Terakki Cemiyetine yönelik muhalefetin doruk noktasına çıktığı bir sayıdır. Gazetede, Ahrar Fırkası yanlısı gazetelerin İttihatçılar tarafından postahanelerden toplatılışı, okuyucularının tehdit edilmesi gibi haberlerin yanı sıra, Cemiyetin memur kayırıcılığı yapması da yerilmektedir. Yeni "matbuat nizamnâmesi" de "irticaiyyun" olarak yorumlanmaktadır. Cemiyetin 'Hükûmet içinde hükûmet' oluşunun maddî ve manevî çöküş demek olduğu vurgulanarak, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 'ittihat'a bedel' 'nifak', 'terakki'ye mukabil 'tedenni' getirdiği anlatılır[14]

31 Mart'ı Haber Veren Uyarılar:

Yukarıdaki haberlerin altına *Serbest İzmir* imzalı bir yazı, eklenmiştir. Yazı bir bakıma 31 Mart'ın da habercisidir. Bu yazı *Serbest İzmir* gazetesinin dağıtım ve satışını engellemek isteyenlere aldırmadıklarını belirterek şu cümlelerle sürer:

"...biz yalnız, 'hürriyeti bizzat biz istihsâl ettik, bizim malımızdır, ona istediğimiz gibi tasarruf edebiliriz' diyen ve o zavallı mâsum-u mübârekki yeniden kanlara boyamak isteyen bir Cemiyetin âmâl-ı menfaatcuyânelerine teessüf ediyor ve âti-i mechûlümüz için mütefekkir oluyoruz.

Asla çekinmeden söyleyeceğiz ki yeni bir inkılâba, belki yeni bir ihtilâle doğru olanca süratimizle ilerlemekteyiz. Bu sür'at tahfif olunmazsa husule gelecek sâdme dehşetli kan selleri husule getirecek, her tarafı kırmızıya boyayacaktır. *Ey gâfilân-ı ümmet! dikkat, basiret, ihtiyât!..*"[15]

Bu yazının yayınlanmasından on iki gün sonra 31 Mart olayı patlak verecektir. Bu aşamada, 31 Mart'a giden süreçte muhalefetin işlediği ana temalar ve İttihat ve Terakkiye yönelttiği eleştirilerin üzerinde durulması gerekmektedir. Gerçekten de gerek *Serbest İzmir* ve gerekse dönemin diğer muhalif gazetelerine göz atıldığında, özellikle siyasal hak ve özgürlük temalarının yoğun olarak işlendiği görülür. Diğer yandan da İttihat ve Terakki Cemiyetine yöneltilen temel eleştirinin, kendisini 'devlet'in yerine koyması konusunda duyulan tedirginlikte odaklaştığı anlaşılmaktadır. İttihat ve Terakki Fırkasının karşısında yer alan, neredeyse tek Fırka durumundaki Ahrar Fırkası ve bu partinin liberal görüşleri Hilmi tarafından da desteklenmiştir. Önceki düşününün bu özgürlükçü niteliği Hilmi'nin sosyalizminde de kendisini gösterecektir.

31 Mart'tan Sonra:

Serbest İzmir gazetesinin yayınlanan -bizim görebildiğimiz- son sayısından sonra, Hilmi'nin faaliyetlerine ara verdiği ileri sürülebilir. Ama bizce daha güçlü bir olasılık, 31 Mart'ın ardından İttihat ve Terakki'nin iktidarı yeniden ele almasıyla, takibata uğramaktan korkan Hilmi'nin İstanbul'dan kaçmış olabileceği biçimindedir.

İştirak'ten Önce Ve Sonra

İştirak dergisini çıkarmadan ve sosyalizmi benimsemeden önce Hilmi'nin, bir yandan İslâmiyetin eşitlikçi yönünden esinlendiğini ve etkilendiğini, diğer yandan da liberalizmi (özgürlükçü görüşleri) benimsemiş olduğunu söyleyebiliriz. Bu bileşim, sosyalist oluşu sonrasında da onun düşünüşünün temel özelliklerini oluşturacaktır. Ayrıca İttihat ve Terakki karşıtlığını bu kez sosyalist bir muhalif olarak sürdürecektir. Sürgüne gönderilmesinde de sosyalist oluşu kadar, bu İttihatçı karşıtı tutumunun payı oldukça fazladır.

İştirak dergisinin ilk sayısında yayınlanan "Meslek" başlıklı yazı, liberal siyasal düşünüşün açık izlerini taşımaktadır.

"Milletim nev'i beşerdir vatanım rûyi zemin... İstibdâd-ı siyasi Türkiye'yi baştan başa tahrib etmiş hayat-ı maddiye yi mahv ettiği kadar, faaliyet-i fikriyeyi muattal bir hâle koymuş; Hasta Adamın aza-yı müdrike ve mümeyyizesini gubâr-ı cehl ve vehm ile örtmüştü. Bugün iki şey'e fevkâlade ihtiyacımız vardır ki: Hasta Adam için bunlar iksir-i sıhhat olacak. Tahrib edilmiş kuvvasını temniye edecek onu kavi ve faal kardeşleri gibi yaşatacak, sahne-i cemiyette ona bir mevki-i bülend ve muhteşem hazırlayacaktır: TEŞEBBÜS VE TERAKKİ..."[16].

Derginin çıkış yazısındaki bu liberal temaların yanı sıra, Hilmi'nin *İştirak*'te çıkmış olan tek (imzalı) yazısında da İslâm dininden etkilenmeleri açıkça görmekteyiz. "Şurâ-yı Ümmet'e Cevab" başlıklı yazının bir yerinde Hilmi şunları yazar: "...sosyalistliğin en evvel Hazret-i İsa tarafından vaz' ve te'sis olunmuş ve Roma'nın milyonlarını, üserasının tırnaklarıyla kazanan eazım-ı zalimesine karşı teşkil ve tertip edilmiş bir dinin esas maksadı olduğu ve İslâmiyetde dahi nice ayet-i kerime ve ehadis-i şerife ile te'yid ve tasdik olunan bu esasın zekât gibi ameli bir surete dahi ifrağı düşünülecek olursa..." diyerek sosyalizmin kaynaklarından biri olarak İslâm ve onun uygulamalarını gösterecektir[17]. Ayrıca dergide çeşitli kereler dinsel bayramlar dolayısıyla İslâm sosyalistlerinin tebrik edilişine rastlıyoruz. Osmanlı Sosyalist Fırkası'nın program ve beyannamesinde de İslâmiyetten etkileniş açıkça görülmektedir.

J.Jaures ve Osmanlı Sosyalist Fırkası: 'Meşruti Sosyalizm'

Osmanlı Sosyalist Fırkası'nın ve İştirakçi- Sosyalist Hilmi'nin Fransız Sosyalist Partisi ve Onun başkanı J. Jaures'den etkilendiği bilinir. Konuyu fazla uzatmadan, Fransız Sosyalist Partisi'nin devrimci yöntemi terkedişi ve liberal yöntemleri kabul edişi özellikle Dreyfus davasından sonra Cumhuriyet'i savunanların başında yer alışı ve bir yönetim biçimi olarak Cumhuriyet'i benimseyişi ve evrimci-parlamenter bir nitelik kazanışı gibi[18]; Osmanlı Sosyalist Fırkası da Meşrutiyet'i bir yönetim biçimi olarak kabul etmiş ve evrimci parlementarist bir yönterni benimsemiştir. Böylelikle Hilmi'nin sosyalizminin kaynaklarından biri de Fransız Sosyalist Partisi olmuştur.

Sonuç Yerine

Hilmi'nin sosyalist görünüşlerinin ardında yatan iki kaynak özellikle dikkati çekmektedir. Bunlardan ilki, İslâmiyettir. İslâmın eşitlikçi ve toplumsal adaleti öngören nitelik ve uygulamaları, Hilmi'nin benimsediği yönler olmuştur. İkinci olarak 31 Mart öncesinde *Serbest-Liberal-İzmir* gazetesinde işlediği siyasal liberalist temalar ve Ahrar

Fırkası- Sabahattinci yandaşı tutum ile İttihat ve terakki Cemiyeti karşıtı muhalifliği onun sosyalistliğini de etkilemiştir. Son olarak da bir kaynak olarak sayılırsa Fransız Sosyalist Partisi ve J. Jaures'in görüşleri Hilmi'yi etkilemiş görülmektedir.

Hilmi'nin ikinci etkinlik devresi olan Türkiye Sosyalist Fırkası'nı kurması ve *İdrak* adlı yayın organını çıkarışında da bu etkileri tüm açıklığı ile görmek olanaklıdır.

[1] Hüseyin Hilmi için bkz. Mete Tunçay; *Türkiye'de Sol Akımlar: 1908-1925* (Ankara: Bilgi Yayınevi, 1978) 3. basım s.37-55

[2] Bkz. Münir Süleyman Çapanoğlu; *Türkiye'de Sosyalist Hareketleri ve Sosyalist Hılmi* (İstanbul: Sinan Matbaası, 1964) s.76-77
Baha Tevfik'in liberalist görüşleri için bkz. Mehmet Ö. Alkan; "Baha Tevfik ve Siyasal Düşünüşü" *Toplumsal Mücadeleler ve Sosyalizm Ansiklopedisi* Cilt.5 No:53 (4 Aralık 1989) S.1814-1815

[4] Bkz. Zeki Cemal; "Amele Hareketleri: "Memleketimizde Amele Hareketlerinin Tarihi I" *Meslek* No:21 (5 Mayıs 1925) s.11

[5] Bkz. Müdür Hüseyin Hilmi; "Hey'et-i Ayân: Teşekkülü ve Vezâifi" *Serbest İzmir* No:6 (17 Teşrin-i Sâni 324) s.4-6

[6] *Y.a.g.m.* s.4-6

[7] *Serbest İzmir* No:17 (10 Kanun-u Sâni 324) ve No:19 (24 Kanun-u Sâni 324)

[8] *Serbest İzmir* No: 23 (24 Şubat 324)

[9] "İ'zâh" *Serbest İzmir*, No:23 (24 Şubat 324) s.1-2

[10] "İ'zâh" *Serbest İzmir* No.23 (24 Şubat 324) s.1

[11] "İttihat ve Terakki İzmir Şubesi Ne Yapıyor" *Serbest İzmir* No.23 (24 Şubat 324) s.4-6

[12] *Serbest İzmir* No: 23 (24 Şubat 324) s.2-4

[13] Bu haber için bkz. *Serbest İzmir* No:25 (12 Mart 325) s.1-4

[14] *Serbest İzmir* No.26 (19 Mart 325) s.1-4

[15] *Y.a.g.y.* s.1

[16] "Meslek" *İştirak* No:1-2 No:1 (13 Şubat 325)s.1-2

[17] Hüseyin Hilmi; "Şura-yı Ümmete Cevab" *İştirak* No:4 (6 Mart 326) s.49-51

[18] J.S. Schapiro: *Liberalizm: Its Meaning And History* (Princeton: 1958) s.58

İştirakçi Hilmi'yi Haydar adında bir eski polisin öldürdüğü, aşağıya aktardığımız gazete havadislerinden belli olmakla birlikte, cinayetin arkasında bir rivayete (M.S. Çapanoğlu) göre zamanın polis müdürü Hasan Tahsin, bir rivayete (General Harington) göre de -Tramvay Şirketi hisselerinin çoğu, yurttaşlarının elinde olan- Fransız İşgal Kuvvetleri vardır.

SOSYALİST HİLMİ BEYİN KÂTİLİ

338 senesinde Sosyalist Fırkası reisi Hilmi Efendiyi Fatih'te Bozdoğan Kemerinde bir gece tabancayla cerh ve katletmek maddesinden maznunualeyh, Polis Müdüriyeti sabık taharri memurlarından Ali Haydar'ın dün Cinayet Mahkemesinde muhakemesine devam edilmiştir. Dünkü celsede maznun, hayatının taht-ı tehlikede bulunmasından bahs ile davasının Anadolu'ya nakli ve bu husus için müracaatta bulunduğunu ve cevabın vüruduna değin mahkemesinin tehirini talep etmiştir. Heyet-i hâkime maznunun tehir-i muhakeme talebini kabul etmediğinden dün mahkemeye devam eylemiştir. Dünkü celsede İstanbul Amele Birliği reisi (!) Şakir Hasim Arkadaş şahit sıfatıyla istima'edilmiş ve mumaileyh vak'a hakkında hiçbir malûmatı olmadığını beyan eylemiştir. Bundan sonra hukuk-u umumiye şahidi olarak celbine geçen celsede karar verilen İhsan Beyin davete icabet etmediği için ihzaren celbine ve muhakemenin yevm-i âhire talikine dün karar verilmiştir.

İleri, 18 Nisan 1923, s.3

SOSYALİSTİN KÂTİLİ
Hilmi Efendiyi Öldüren Zat Mahkûm Oldu

Sosyalist Hilmi Efendiyi cerh ve katletmekle müttehem bulunan taharri memurlarından Ali Haydar Efendinin muhakemesi dün hitam bulmuş ve Cinayet Mahkemesi tarafından ittihaz edilmiş karar tefhim edilmiştir.

Esnay-ı muhakemede katil vak'ası şu suretle tezahür etmektedir: 338 senesi Teşrinisânisinin 16. gecesi maktul Hilmi ve müttehem Ali Haydar Efendiler Sirkeci'de Bizans Birahanesinde ayrı ayrı masalarda iyice içerler. Kafalar tütsülendikten sonra kalkarlar ve müteferrik surette birahaneden çıkarlar. Her ikisi de Fatih tramvayına binerler. Şehzadebaşı'nda tramvaydan inerler. Saraçhanebaşı'nda Bozdoğan Kemeri civarından geçmekteler-ken Ali Haydar Efendi, Hilmi Efendiyi tabanca ile cerh ve firar eder. Fakat silâh sesi üzerine etraftan koşan polisler, Ali Haydar Efendiyi tutarlar ve üzerinde de âlet-i katil olan tabanca zuhur eder.

Ali Haydar Efendi mahkemede, Sirkeci'deki birahaneden kalktıktan sonra Sosyalist Hilmi Efendinin teklifi üzerine eğlenti ve âhenk yapmak için kendisince mechul eğlenti yerine gitmekteler iken Bozdoğan Kemeri civarında mechul şahıslar tarafından atılan kurşunların isabetiyle Hilmi Efendinin maktul düştüğünü ifade etmiştir.

Halbuki müttehem Ali Haydar Efendi cinayeti müteakip yapılan tahkikat esnasında verdiği ifadede yolda giderlerken Sosyalist Hilmi Efendinin kendisine sarkıntılıkta bulunduğunu ve bundan mütevellit teessür saikasıyla muhafaza-i namus için Hilmi Efendiyi katlettiğini söylemiştir.

Mahkeme tarafından, Ali Haydar Efendinin tevilen vuku bulan bu itirafına nazaran müttehemin huzur-u mahkemedeki ifadesinin müteekzip olmasına ve esbab-ı sübutiyeye binaen Ali Haydar Efendinin Hilmi Efendiyi mingayritaammüd katl fiilinin mürtekibi olmak üzere mücrimiyetine ve Kanun-u Cezanın 174'üncü maddesine tevfikan da 15 sene müddetle küreğe konulmasına karar verilmiştir.

İleri, 9 Teşrinievvel 1339, s.3

Kelle Uçuranlar ve Sıradan İnsanlar:
19. Yüzyıl Türkiyesi'nde Avrupalı Gezginlerin İzlenimlerine Göre
Korsan ve Haydutlar II

REINHOLD SCHIFFER

ÇEV.: ESER KÖKER

İNGİLİZLERİN çıkardığı patırdı haksız değildi. Haydutluk ve soyguncuğun ne kadar yaygın olduğu burada incelenen gezi izlenimlerinde kabaca ortaya çıkmaktadır.[26] Kaynaklar, 19. yüzyıl Küçük Asya'nın coğrafî ve tarihsel gelişim güçleri hakkında tahmin edilebilecek nedenlerle yetersizdir. Ancak Yunan Bağımsızlık Savaşı ve II. Mahmut'un reformları Avrupa'da özellikle dikkat çekti ve bunun sonucu çok sayıda seyyah doğuya yöneldi. Öte yandan Napolyon'un Akdeniz'de deniz trafiğinin serbestliğini engelleyen kıta güçlerine karşı savaşı seyyahlar için şöyle ya da böyle engel oluşturuyordu. Bu nedenle Küçük Asya'nın çeşitli bölgeleri bile eşit olmayan bir dağılım ile ancak gezilebilirdi. Bundan dolayı gezi izlenimlerin çıplak sayısı, coğrafî yerleşim yerlerine ve haydutluğun sıklığına ilişkin sadece ortalama bir sonuca ulaşmaya yetecek kadardır. Özellikle geç 19. yüzyılda Akdeniz'e açılan çok sayıda seyyah, Türkiye'de sadece İzmir ve İstanbul'u ziyaret ettiler. Haydutlar, onların gezi amaçları arasında yer almıyordu. Ne var ki, bazı gezginlerin ilgileri ise tam tersine yolculukları için bir tehlike oluşturan bu insanlara yönelikti. O dönemde bazılarına göre ticaret yolları dışında ve kırsal alanda yapılacak yolculuklar bir ölçüde tehlikesizdi.[27] Eğer Avrupalı seyyahın yolu Osmanlı tüccarın yolu ile kesişirse, ancak o zaman tehlikeli olabilirdi. Yol soyguncuları eylemlerini işlek yollarda yapıyorlar, ücra yerlerde iş görmüyorlardı. Küçük Asya'da soyulma tehlikesi içeren üç yol bulunmaktaydı. Bunlardan ilki, İstanbul'dan ülke içlerine uzanan ve İran'a ulaşan yoldu. Goltz ve Fraser'in belirttiği gibi başkentin hemen yakınında hemen soyguncular vardı. Ülke için uzun kara yolundan geçme tehlikesini azaltmanın yöntemi, yola Karadeniz'de gemi ile devam etmek üzere Ankara'ya ve Amasya üzerinden Samsun'a gitmekti. İran'a gitmek isteyenlerin yolu doğal olarak Doğu Anadolu'dan geçiyordu. Bölge sâkinleri Kürtler ise pek de güvenilir insanlar sayılmazdı. En tehlikeli ikinci yolculuk güzergâhı, Türkiye'nin güney doğusundakiydi. Kervan yoluyla Kuzey Suriye'ye gitmek isteyenler, kuşaklardan beri bu mesleği sürdüren Araplar ve Kürtler tarafından yapılan baskınları hesaba katmak zorundaydılar. Farklı zamanlarda farklı tehlikeleri içeren üçüncü yol, batı sahillerinde Çanakkale'den başlamakta, Edremit ve Bergama üzerinden İzmir'e ve devamla Selçuk, Aydın ve Menderes vadisine uzanmaktaydı. Batı sahilleri ve hinterlandının çok sayıda seyyahının ilgisini çekmesi olağandı. Çünkü bu bölge "arkeolojik" seyyahlara olduğu kadar "dinî" seyyahların da gezi amaçlarına uygun büyük imkânlar sunuyordu. Troya, Aleksandria, Troas, Assos, [Behramkale], Bergama İzmir'e ulaşan büyük yolun üzerine birbirine nisbeten yakın mesafelerde bulunmaktaydılar. Mahşer (Apokalyps)'in yedi kilisesine erişmek isteyenler, İzmir'den başlayıp Kula, Uşak ve Afyon üzerinden ülke içlerine kadar uzanarak Sard ve Alaşehir'e varan ticaret yolunu kullanıyorlardı. Efes ve Laodikeia, İzmir'in güneyinde Selçuk ve Menderes vadisindeki Denizli civarındaki işlek yol üzerinde bulunmaktaydılar. Tarihi coğrafyacılar, Ramsay, Magie ve Taeschner'in belirttiği gibi, bize bu ticaret ve gezi yolunun Persler, Yunanlılar, Romalılar, Bizanslılar ve nihayet Osmanlılar tarafından aynı yoğunlukta kullanıldığını göstermektedir.[28] Batı sahillerinin yolculuk için uygun olan coğrafyası, böyle bir yollar ağını ihmal etmesi beklenmeyecek olan yol kesiciler için de geniş olanaklar sağlıyordu. Kara haydutlarının yanısıra korsanlar da coğrafyanın uygunluğundan yararlanmışlardır: Tenedos [Gökçeada] onlara Çanakkale boğazı önünde sığınacak bir yer sunuyordu, İzmir körfezi önündeki adalar önemli bir ticarî liman önündeki saklambaç oyunları için imkân tanıyordu, karaya çok yakın olan Samos [Sisam] baskın yapmanın basit bir gezintiden farklı olmamasına imkân tanıyordu.

Batı sahilleri ile ilgili gezi izlenimleri, bize kara ve deniz soyguncuğunun en ayrıntılı tasvirini sunmaktadır. Büyük epigrafist olduğu kadar büyük bir ödlek de olan ve 1764-1765 yılları arasında Menderes vadisi Troas'da çalışmış olan Richard Chandler, büyük korkular yaşamış yerel yetkililer bile kendisine haydut gibi gözükmüşlerdir.[29] Herşeyden önce ona Pamukkale civarındaki Türkmenlerden sakınması ihtar edilmişti: Onlar kervanlara baskın düzenliyorlar ve karşı çıkanların kafalarını kesiyorlardı.[30] Özellikle batı sahil-

lerindeki Türkmenlere karşı Chandler'in haksızlık yaptığı görülmektedir. Gezi izlenimlerinde haydut ve korsanların etnik kökenlerinden söz edilmekte, Yunanlılar, Türkler, Arnavutlar, Çerkezler, Kürtler, Araplar sayılmakta, ancak Ermeniler gibi Türkmenlerin de haydutluk yaptığı hiç belirtilmemektedir.[31] Daha sonraki gezginler Chandler'i komik bulmuşlar ve Türkmenleri savunmuşlardır. Francis Arundell, 1826'da onları anlatırken "herkesçe bilindiği üzere basit, çalışkan ve misafirperver" diye tanımlamakta ve büyük baş hayvanlara sahip olmaktan kaynaklanan zenginliklerinin onları şerefsiz davranmaktan alıkoyduğunu söylemektedir.[32] Benzer biçimde Gotthilf von Schubert de 1836'da Türkmenlerin misafirperverliğini övmekte ve yörüklerin (tabiî ki barış zamanlarındaki) tutumlarını şöyle anlatmaktadır:

"Thomolus yaylalarında dolaşan yörüklerin yanına yaklaşan en zengin seyyah bile yaşamı için de malı için de birazcık dahi korku hissetmemelidir."[33]

Charles Mac Farlane de 1828 yılında Arundell ile aynı görüştedir. Türkmenlerin, Doğu Anadolu'da ve İran'daki Kürtlerden farklı olduğunu ve Batı sahillerindeki Türkmenlerin katil olmadıklarını bir çok karşılaşmadan edindiği bilgilere dayanarak belirtmektedir: Gezgincinin karşılaşabileceği en dürüst, kibar insanlar; onların ilkel, kırsal alışkanlıkları gezginin zevkli bir biçimde yaşayabileceği bir manzara sunmaktadır.[34]

Bir göçebe yaşam biçiminin İncile dayalı tasviri, oryantalist gezi deneyimlerinin resimlendirilmesi anlamını taşır. Böylelikle, Horace Vernet (1789-1863) tarzında bir resim ortaya çıkacaktır. Thomas Macgill 1804'te Efes yakınlarında Osmanoğullarından (Karaosmanoğlu olmalı EK) bir prensi ve maiyetindekileri aynı biçimde arkaikleştirerek tasvir etmiştir. Av şahinleri ve taları ile genç prens bir İran minyatüründen çıkmış gibidir. Doğal olarak maiyeti deneyimli Serdengeçtilerden oluşmaktaydı. Bunun anlamı, bu adamların uzun yıllar boyu haydutluk yapmış ve liderlerinin emirlerine uyarak bir kaç cinayet işlemiş olmakla ün kazanmış olmalarıdır.[35]

Prokesch, 1825 yılında Efes harabelerinin ortasında kurbanları Türkmenler olan bir Sisamlı baskınına tanık oldu. Gündoğumunda işitilen ateş sesleri ile Türkmenlerde panik başladı, kadınlar, çocuklar ve hayvanlar aceleyle kaçırıldı ve yirmi kadar silâhlı Sisamlı göründü:

"Bir Türkmeni yakaladılar ve öldürdüler, bir diğerini ağır yaralayarak bayıra bıraktılar. Bu sırada bizi farkederek yanımıza geldiler ve yabancı olduğumuzu gördükleri için bizi selâmladılar, yalnızca hangi ülkeden geldiğimizi ve Ayasuluğ'taki muhafızların miktarını sordular.(...) Bir kaç düzne koyuna el koyup deniz kenarına döndüler.(...) Sisamlıların baskınları oldukça sıktı. Ayasuluğ'ta nüfus onların yüzünden azalıyordu."[36]

Hayvan ve insanların yanısıra[37] Yunanlı korsanlar, İzmir körfezindeki tuzlalardan tuz da çalıyorlardı. Bekçilerin korumada pek işe yaramadığı anlaşılıyor.[38] Deniz haydutlarının hırslarının başlıca nesnesi hangi ulusa ait olursa olsun bir ticaret gemisiydi. Prokesch, İzmir'deki ikâmeti sırasında saptayabildiği sayıları aktarmaktadır: O, 1825 yılının Haziran ayında Ege denizinde faaliyette bulunan korsan gemilerinin sayısının seksen ve bir "Mistiks"in mürettebatının (İngiliz gezi izlenimlerinde iki yelkenli gemi tipi "mistico" olarak adlandırılmaktadır) yaklaşık kırk kişiden ibaret olduğunu, böylece sefer halindeki korsan sayısının 3200'e ulaştığını belirtmektedir, malların sürümü ile görevli olanlar ve korsanlar aracılığı ile para kazananlar ve yedek mürettebat hesaba katılmamaktadır.[39]

Ünlü Haydut Mehmet Ağa (Golç Paşanın kitabından, 1896).

Ağustos 1827'de silâhsız bir Avusturya teknesiyle Spezzia limanına giden Prokesch, "18 veya 20 toplu gemilerin herbirindeki otuzar kişilik korsanları", dört kaçırılmış ticaret gemisi iade etmeye zorlar. Prokesch'e göre, 1826'da Avrupalı uluslar 102 ticaret gemisi kaybetmişlerdir; 1827 yılı Ağustos ayına kadar bu sayı altmışa ulaştı. Çünkü müttefiklerin savaş gemileri "ters oluşturulmuş kamuoyu" nedeniyle "Yunan özgürlük savaşçılarını" sert bir biçimde cezalandırmaktan çekiniyorlardı.[40] Prokesch'in bu yargısına *Athenaum* ve *Quarterly Review*'de rastlamak mümkündür. Prokesch, 1827 Ekiminde onaltı büyük ve yüzlerce küçük geminin "soyulduğunu", yalnız 1827 Eylülünde her bayraktan kırk ticaret gemisinin tamamiyle yağmalandığını belirtmektedir.[41] Aynı yılın Kasım ayında Prokesch, kaçırılan gemiler hakkındaki eksik bilgilerini tamamlamaktadır: Ona göre bu arada aralarında 27 Avusturya ve 15 İngiliz gemisinin bulunduğu 69 tarafsız ticaret gemisi yağmalanmıştır.[42] Avusturyalı savaş gemiler, korsanları yakalama konusunda sadece cılız bir başarı gösterebilmişlerdi.[43] Öte yandan Prokesch'in belirttiğinin aksine İngilizler de bu işte çaba göstermişlerdir. İngiliz din adamı Charles Swan, 1825 yılında İzmir körfezinde H.M.S *Cambrian* adlı gemiyle bir korsan avına katıldı. İngilizler verdikleri kayıpların yanı sıra iki küçük gemi ellerine geçirdiler. Ölümcül yaralı haydut reisi, kanlı yüzü ve parlayan gözleri ile güvertede ay ışığı altında; eşsiz vahşiliğin bir resmini sunuyordu.[44] Swan'ın betimlemesi; 18. yüzyılda resme konu olan haydut tipinin öncü yaratıcısı Salvator Rosas'ın (1615-1673) izlerini taşımaktadır. Gerçi İngiliz yelkencilik meraklısı Charles Knight, 1838 yılında Ege'de gezerken korsanlarca taciz edilmemiştir ancak kötü örneklere yeterince değinmektedir. 1836: Margarite'ya, yapılan baskın, bir ölü ve Çanakkale önünde Hellespont'a yapılan baskın. 1837: Tenedos civarında Hope ve Thomas Crips isimli İngiliz gemilerinin kaçırılması. 1838: Hollanda ticaret gemisi Hendrika Elizabeth İzmir körfezinde ele geçirilip batırılması ve mürettebatının bir kısmının öldürülmesi.[45]

Karada bütün şiddetiyle devam eden Sisamlıların baskınlarının gösterdiği gibi Ege sahillerinde kara ve deniz haydutluğu birbirinden kolayca ayırdedilemiz. Buna rağmen şimdi sözünü edeceklerimiz sahilin hinterlandında çalışan haydutlardır. Onların özellikle kazancın yüksek olduğu İstanbul ve İzmir gibi büyük kentlerin yakınlarında faaliyetlerini sürdüren ve arttıran Kocaeli'li haydutlarla paralellikleri şaşırtıcı değildir. Prokesch, 1825 yılında "İzmir'in eğlence yeri" Sediköy'e Sisamlıların yaptığı bir baskını işitir.[46] Arundell, 1826'da bu köyün bir kaç sâkininin haydutlarla işbirliği yaptıklarını, bu nedenle yerel ağa'nın Rumlara gece köy dışına çıkmalarını kesinlikle yasakladığını, ne var ki bu konuda başarılı olamadığını belirtmektedir.[47] MacFarlane, Buca'yı ile ziyaretinde Sisamlıların bir gece baskını yüzünden uyandığını belirtmekte, bir evden sadece takılara

el konulduğunu, olayın büyük boyutlara ulaşmadan sonuçlandırıldığını yazmaktadır.[48]

1833 yılında İzmir'de tanınmış bir katil kendisinden söz ettirmektedir. Fransız tâbiyetinin koruması altında olan bu katil, Fransız konsolosunun çabalarına rağmen cezalandırılmamıştır. Tam tersine: Zaferini şehirde kutlamış ve Adolphus Slade'ye göre, "o tarihten itibaren bir soyguncular çetesinin (Rumlar) başına geçmiş ve İzmir dolaylarına terör saçmıştır.[49] 1837'de zamanın İzmir valisi Hüseyin Bey, Efes yakınlarında bir seyyah topluluğunu tamamen soyan ve yarısını öldüren palikarya çetesini yakalamayı başardı, onlar Avrupalı bir konsolosluğun koruması altında olmadıkları için, Vali İzmir'de bir ibret sahnesi oluşturmayı başardı: (Haydutlardan) birini kervan köprüsünde, bir diğerini çarşıda, üçüncüsünü şehirde astı.[50] Ellili yıllarda İzmir çevresinde haydutluğun parladığı belirtilmektedir. Lord Mandeville, Sardes yolunda bütün değerli eşyalarını çaldırdı. Haydutlar aceleyle yüzükle parmağı birlikte götürmek istedikleri için az kalsın bir parmağından da olacaktı, ama yine de şanslı sayılırdı. Mandeville'den duyduğu bu olayı anlatan Albert Smith'in "doğudaki gezginlerin bu tür soygunlara maruz kalmaları pek enderdi"[51] biçimindeki yargısı doğru çıkmadı. Eyre Ewans Crowe, 1851'de İzmir'de, şehir yakınlarındaki dağlarda konaklayan bir çetenin Danimarka konsolosunu kaçırdığını ve fidye pazarlığının yapıldığını işitti. O, Bornova ve diger banliyölerin terkedildiğini, İzmir'in dahi neredeyse kuşatma altında bulunduğunu ve haydut birliklerine karşı yardım beklenildiğini belirtmektedir.[52] İsmi belli olmayan bir İngiliz kadın yazarı, 1835'te İzmir'deki İngiliz askeri hastanesinde cephe gerisi hizmetini sürdürürken, ilk elden ettiği bilgilere dayanarak Türk resmi makamlarının zayıflığını ve haydutların gücünü dile getirmiştir. Haydutları çeken herşeyden önce zengin İzmirlilerin kent civarındaki villalarıydı. 10 Haziran 1855'te İzmir'de oturan İngiliz doktor M'Taith, Bornova civarında Yunanlı korsanlar tarafından kaçırılıdı, fidye olarak başlangıçta 3000 Sterlin talep edildi. İstenen miktar sağlanamadı, daha düşük bir miktarda anlaşıldı. Haydutiar İzmir'de serbestçe hareket edebiliyorlardı. Dağlarda günlerce süren zahmetli tutukluluğundan yorgun düşen Dr. M'Taith sonunda serbest bırakıldı.[53] Olayı anlatan İngiliz kadın ise bir Palikarya çetesi Buca'da yerleştiği için oraya gidememektedir. O daha önceleri, 1855'ten birkaç yıl önce Fransız kadınların güven içinde Sediköy veya Buca'ya gidebildiklerini oysa bugün bunun mümkün olmadığını vurgulamaktadır. Sediköy'de Yanni Kattaci çetesi tehlike oluşturmakta, Efes'e giden yolda ise Lua çetesi, incir ticaretinden kazanılan parayı ülke içlerine götürenlere pusu kurmaktadır.[54] 60'lı ve 70'li yılların sessiz geçtiği gözükmekte, en azından gezi izlenimleri bu yıllarda suskunlaşmakta, ancak 80'li yıllarda İzmir'de haydutluğun zirveye ulaştığı anlaşılmaktadır. 1883'te bir Türk ve Yunan çetesi kuvvetlerini birleştirerek Kuluk civarında İzmir'den gelecek gemiyi yakalayıp otuz tanınmış ve zengin tüccarı ele geçirmekle fidye parası olarak 1800 Sterlin elde etmektedirler. Bu olay Avrupalı gezgin çevresinde kulaktan kulağa yayılmış ve hatta kitabında Kaptan Andrea ve onun adamlarının resmini yayınlayan William Cochran ile David Hogarth bu olayı ayrı ayrı zikretmişlerdir.[55] Bu haydutların sonu pek sıradışı olmayan kötü bir son oldu. Başarılı eylemlerinden bir süre sonra valinin affına nail olan haydutlar polis birliklerine katılmışlardır. Haydutluğu ellerinden bırakmayan bunlar bir kızgınlık anında valilik binasına saldırmışlar, soğukkanlı davranan vali de onları vali konağının merdivenlerinde vurdurmuştur.

Gezi izlenimlerinin perspektifinden küçük Asya'nın batı sahillerinde yaşayan haydutların, yaşam ve iş tarzlarına, etnik kompozisyonlarına veya kurbanlarının sosyal durumlarına, tercih edilen soygun nesnelerine, resmi makamlara karşı geliştirdikleri tutumlara bakıldığı zaman; dinsel, etnik ve ulusal unsurların onların faaliyetlerinde pek önemli bir rol oynamadığı sonucu ortaya çıkmaktadır. Önemli rol oynayan tek unsur işin kazançlılığıydı. Avrupalı, Yunanlı ve Ermeni tüccarlardan yoksul Türk köylülerine nazaran çok daha fazla kazanç sağlanıyorsa da, zor durumda kalındığı zaman onlardan da bir kaç hayvan alınıyordu. 19. yüzyılda bu bölge için, Adanır'ın Balkanlarda erken yeniçağda haydutluk için yaptığı tesbite benzer bir sonuca varılmaktadır: "Hiç bir ulusal ilgi taşımayan nitelik."[56] Bu yargının doğu Anadolu ve Türkiye'nin güney doğusu göz önünde tutulursa coğrafî bakımdan sınırlılığı anlaşılacaktır. Avrupalı seyyahların izlemlerine göre, orada Osmanlı yönetiminin şehir dışında gücü oldukça sınırlıydı. Türkiye'nin güney doğusunda haydutluk, haydutların zaman zaman resmi makamlarla uzlaşabildikleri batı sahillerindeki haydutluktan farklı özellikler taşıyan işleyiş biçimlerine *(modus operandi)* sahip gözükmektedir. Kuzey Suriye ovalarında, Arap şeyhleri ve Kürt aşiret reislerinin Bâb-ı Ali'nin egemenlik haklarını tanımıyormuşcasına davrandıkları görülmektedir. Bunlar, sanki ülkenin meşru efendileriymiş gibi kervanlardan haraç almaktaydılar. Paşaların jandarma gücüyle pek etkili olmadıkları görülmektedir. Haydut aşiretlerine karşı tam bir başarı ancak Hafız Paşa'nın 1838 yılında Schamarr kabilesi Araplarına karşı giriştiğine benzer yoğun askeri eylemlerle sağlanabilmekteydi. Türk başkomutanlığı, Mardin ve Urfa'daki paşaları haydutlara karşı harekete geçirdiğinde, haydutlar tam zamanında çöle geri dönmekteydiler.[57] Bu şartlar altında sayılar pek az olan Avrupalı gezginlerin hemen hepsi haydutlarla temas etmek zorunda kalmışlardır. John Macdonald Kinneir, 1823'te Siirt'ten Musul'a yolculuğu öncesinde bölgesindeki Kürtlerin hiç bir ayrım yapmaksızın her yolcu ve kervanı soydukları yolunda uyarılmıştı.[58] Gerçekten de Kürtler, onun gezi topluluğuna saldırarak yüz kuruş haraç aldılar.[59] Kendisini bu konuda daha önceden ikaz edenler ise elindeki fermana aldırmadan kendisini soyan Türkmenlerdi. John Silk Buckingham, 1816'da bir kervana katıldı ve baskınlarla dolu bir bir seyahat yaptı. Kervan dört kez Kürtler tarafından basıldı. Musul ile Urfa arasında en güçlü haydut hanedanının başı olan Halif Ağa'nın adamları toplam 2.000 İspanyol gümüş dolarını haraç olarak almakla yetindiler.[60] Diğer haydutların tarifeleri ise daha yüksekti. Haydutlar, Avrupalı bir karun olarak gördükleri Buckingham'dan 1500 kuruş, kervan liderinden 1000, çok sayıdaki Kudüs hacılarından toplu olarak 1500, tüccarlardan cem'an 1000 dolar talep ediyorlardı; bu miktarın içinde her bir deve için 20 kuruş, her bir at ve bir eşek için istenen 10 kuruş da dahildi.[61] Jeolog William Ainsworth, 1839'un ortalarında Nizip civarında soyuldu. Türk mağlubiyetinden sonra Kürtler Avrupalıları gömleklerine varıncaya kadar soydular.[62] Daha önce Kürtler, Ainsworth'u Gaziantep yakınlarında birçok kez tehdit etmiş ve soymuş; elindeki ferman burada kendisine hiç bir şekilde hiç yardımcı olamamıştır.[63] 1872'de Hubert Jerningham öfkelenerek, Kürtleri; memleketin üzerine çöreklenen göçer bir felâket olarak nitelemiştir: Onlar yabancılar gibi Türklere de zarar vermekte, otlakları yakıp yıkmakta, kervanları bir domuz gibi boğazlamaktadırlar.[64]

Helmut von Moltke'nin Doğu Ana-

Türkiye'de Yolculuk Tarzı (W. Turner, Journal of a Tour in the Levant, *1820'den).*

dolu'daki haydutluk hakkındaki izlenimlerinden bilgi edinmek mümkündür. O, 1838 yılında Hafız Paşa'nın Malatya civarındaki karargâhına ulaşmak üzere askerî refakatçıların eşliğinde Türkiye'yi dolaştı. Anadolu'nun haritasının çizilmesi ile ilgilenen Moltke, özel araştırmacılara nazaran kendi ayrıcalığını gördü:

"Seyahatim esnasında kurduğum özel ilişkiler, şimdiye kadar hiç bir Avrupalının dolaşmasının mümkün olmadığı bölgelere ulaşmamı mümkün kıldı. (Bu) Bölgeler, bugün de askerî birliklerin eşliği olmaksızın geçilmemekte veya Korsan Dağı gibi bölgelere yalnız bir beyin maiyetinde girilebilmektedir."[65]

Moltke'ye Kayseri'ye kadar eşlik eden eskort bu bölgede değişti. O Develi'de yerel idareden Türkmen göçerleri olan soyguncu Avşar'a karşı yeni askerler verilmesini talep ettiği zaman, yönetim onu Tomarza'daki Ermeni piskoposuna gönderdi. Mücadeleci kilise lideri, daha önce yirmi haydutu yakalayarak saygınlık kazanmıştı. Onun koruması altına girmek gerçek korunma sağlıyordu.[66] Osmanlı yönetimi, gayri Müslimleri seve seve kullanıyordu.

Korsanların ve kara haydutlarının şimdiye dek belgelenen faaliyetleri, yabancı seyyahların gerçek güvenlik veya tehlike içinde olma derecesini kesin bir biçim göstermemektedir. Tehlike içinde olma, haydutluğun üç farklı niteliksel düzeyinde kurulmaktadır. Eğer bir bölgedeki halkın, Doğu Anadolu'da Kürt ve Arap aşiretleri gibi haydutluk yapması durumunda, tehlike büyümekte ve yolculuğu kesinlikle tehdit edici düzeye ulaştırmaktadır. Çare olarak belirtilen, yalnızca geniş çaplı karşı askeri harekâtlardı.[67] Bir başka düzeyde tehlike içinde olma durumu orta büyüklüktedir ki bu duruma Kocaeli ve İzmir çevresinde çetelerin yarattığı tehlike durumu örnek gösterilebilir. Avrupalı gezginler tıpkı yerleşik Avrupalılar gibi kesinlikle kurban edilmemektedirler. Bu düzeyde resmi makamların tepkisi belirsiz kalmaktadır: Takviye birlikler sevk etmek veya eğer bununla bir sonuç alınamıyorsa, yönetiminin zayıflığı anlamını da taşıyan haydutlarla barışçıl ilişkiler kurmak. En alt düzeyde, önemli olan haydutların gündelik hayatlarıdır. Yerel memurlar, küçük çetelerin, bireysel haydutların zenaatlarını polisiye ve korkutma tedbirlerle engellemeye çalışırken Avrupalı gezgin kendini ne ölçüde güvenlik içinde hissedebilirdi? Bu soruya verilen yanıtlara daha önce yer verilmiştir.

İlk olarak, Avrupalı gezginler için yetkilerin sessizliği bir tehlike olmuştur. Ayrıca gezginlere yönelik herhangi bir sorun olduğunda ilgili konsoloslarla veya Bâbıâli ile aralarında hoşnutsuzluklar beliriyordu. Bu yolcuların, İzmir ve Efes arasında, yetkililerin Sisamların baskınlarına karşı gözetleme istasyonları kurdukları yolda gece yolculuğu yapmak gibi istenmeyen arzuları kızgınlıkla karşılanıyordu.[68] Gece yolculuklarını rizikosu nedeniyle Jandarma zaten durdurmak istiyordu; seyahat edenler, dostane bir zor kullanımı ile ikamet ettiriliyorlardı.[69] 1812'de William Turner'a Selçuk Ağası tarafından, bir gece yolculuğu yüzünden kendini tehlikeye atmaması için ısrarlı ricalarda bulunuldu.[70] 1861'de Henry Tozer, Troas'da çetelirin varlığının bilindiği Kaz Dağına gitmek istediğinde bir Türk memur tuhaf bir biçimde endişelendi: O yalnız askeri bir muhafaza birliği ile yola çıkabilirdi. Bu hiç bir şekilde koruma olarak düşünülmemeli, aksine bu bir tür emniyet sigortası idi: "Soyulduğunuz sırada size bir eskort eşlik ediyorsa, yetkililerden zararınızın giderilmesini talep edebilirsiniz."[71] Bu tuhaflığın ardında, Bâbıâli'nin Avrupalı gezginlerin haydutlar nedeniyle uğradığı kayıpları telafi etmeye hazır âlicenaplığı pek açık olmayan bir şekilde görülmektedir, ki bu Fraser Smith ve Goltz tarafından da belirtilmiştir.[72]

Asma ve silâhla öldürme gibi yetkilerin cezalandırma eylemlerinden söz edilmişti. Bir örnek daha: Arundell, 1833 yılında Nazilli girişinde asılmış iki haydut cesedi gördü. Bölge sonbaharda Avrupalılar için son derece tehlikeli

olmuştu:

Lady Franklin ve Dr. Clarke'ın ilerlemeleri, (...) bu kişilerin güvenliklerinden kendisinin sorumlu tutulacağını düşünen bir ağa tarafından engellenmişti.[73]

Artık yetkililer çeteyi yakalamış ve idam isetmişlerdi. Birçok seyyahın belirttiği gibi sokak haydutlarına uygulanan alışılmış ceza kazığa geçirmekti.[74] Buna ilişkin Prokesch: "Kanun, sokak haydutlarının sağ el ve sol ayaklarının aynı anda koparılmasını emretmektedir. Bu suçlu alışıldığı üzere asılacak ve kazığa geçirilecektir."[75] İdam edilenlerin sayısal dökümlerinde yapıldığı çalışmasında Prokesch korsanlarla ilişkili olarak şu bilgileri vermektedir: O sahilde Sakız'ın (Khios) Tatar'a rastladı; Atı, "İstanbul'a gönderilmek üzere, ağzına kadar Yunanlı korsanlara ait kulakla dolu iki çuvalla yüklüydü."[76] Moltke de Anadolu'da seyahat ederken Amasya civarında haydutlar için alışılagelmiş idam aracıyla tanışmıştır: "Üzeri dört ayak uzunluğunda bıçaklarla donatılmış bir âlet bulduk; soruşturmalarımızın sonucunda bu âletin sokak haydutları için yapıldığını, onların bu âlet üzerinde şişlenerek, üç dört gün daha canlı kaldıklarını öğrendik."[77]

Kazığa geçirmek konusunda başka korku hikâyeleri de anlatılmaktadır. Baskınların ve kesilen kafaların renkli anlatımı gibi korku hikâyeleri de, Avrupalı gezginlere güvenliğin derecesini göstermekten çok daha ziyade "oryental" renklilik beklentisinde olan[78] okurlar için düşünülmüştür. Avrupalıların kendi güvenlikleri için çizdikleri tablo tartışmalı ve ikircikli dir. Belirgin olan, 19. yüzyılda büyük bir ilerleme kaydeden korsancılığın, seyyahlar için küçük bir tehlike oluşturduğudur. Haydutluğun nesnesi seyyahların fazlaca kullanmadıkları ticari gemilerdi. Örneğin İngilizler, İngiliz savaş gemileri ile seyahat ediyorlardı, daha sonraları ise Avusturya Loyd gibi belirli bir hatta çalışan buharlı gemilerle seyahat edildi. Böyle büyük ve hızlı gemilere yapılan baskınlardan söz edilmemektedir. Ülke içinde seyahat eden Avrupalılar, haydutlar tarafından beklenen bir soygun nesnesi değildi. Onlar çok dağınık dolaşmakta idiler ve mükemmel silâhlarla donatılmışlardı. Avrupalı seyyahların ülkede çok nadir yakın arkadaşı bulunduğundan[79] haydutların onları ele geçirdiğinde kimden ve ne kadar fidye isteyeceği belirsizdi. Profesyonel haydutlar, bu tür insanları daha ziyade tesadüfi olarak ele geçiriyorlar, buna karşılık panik ve korkuya kapıldıkları için amatör haydutlar öldürücü idiler.[80] Sonuçta ülke barış zamanlarında daha emin bir görünüm arzediyordu.[81] Türkler bir çok seyyahın aynı kanıda oldukları üzere haydut yapılı bir halk değildir. Son olarak, Robert Walsh onlar hakkında şu ifadeleri kullanmaktadır:

Türkiye, genellikle gezginler için güvenli bir ülkedir ve insanlar genel deneyimin de haklılaştırdığı bir güvenlik duygusu içinde gezginlerini sürdürürler. Ülkede yaşayanların doğal dürüstlüğü, gözü tokluğu (...) bir suçun ardından korkunç cezaların gelmesi, hepsi birlikte buna katkıda bulunurlar.[82]

[26] Bilgiler, 1790 ile 1900 yılları arasında gerçekleştirilmiş gezilerden tesbit edilen 96 gezi izleniminin incelenmesinden elde edilmiştir. Yalnızca Küçük Asya'yı ve batı sahilleri ileriye doğru uzanan adalar ile ilgili materyal incelemede esas alınmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer eyaletleri inceleme dışı bırakılmıştır. 96 gezi izleniminden 37'si, korsanları, haydutları veya ikisini birden konu almaktadır. Prokesch, Moltke, Goltz, Knight ve Cochran gibi seyyahlar izlenimleri ayrıntılandırdıkları ve sayısız örnekle bezedikleri için izlenimlerin bir kısmı izlenim gibi değillerdir, diğerleri ise sadece yeri geldikçe onlardan sözetmektedir. Esas alınan 37 izleniminin on yıl bazında bölümlenmesinde kesin bir yoğunlaşma 1820-1840 tarihleri arasında görülmektedir: 1890-1799 = 2; 1800-1809 - 4; 1810-1819 = 4; 1820-1829 = 7; 1830-1839 = 10; 1850-1859 = 4; 1860-1869 = 1; 1870-1879 = 2; 1880-1889 = 3; 1890-1899 = 0.

[27] Karşılaştırma için James Dallaway, *Constantinople Ancient and Modern*, London, 1797, s.30; Helmut von Moltke, *Briefe über Zustaende und Begebenheiten in der Türkei*, (Türkiye'de Olup Bitenler ve Durum Üzerine Mektuplar) Berlin, 1877, s.329; Goltz *Anatolische Ausflüge* 20-1.

[28] Karşılaştırma için: W.M. Ramsay, *The Historical Geograph of Asia Minor* London, 1890, s.23-88 ve index map. D.Magie, *Roman Rule in Asia Minor* Princeton, N.J., Cilt II., s.39-42; F.Taescher, "Die Verkehrslage und Wegenetz Anatoliens im Wandel der Zeiten; (Dönüşum Zamanlarında Anadolu'nun Ulaşım Ağı ve Ulaşım) *Petermanns Geographische Mitteilungen*, 72. 1926, s.202-6.

[29] Richard Chandler, *TRavels in Asia Minor* Oxford. 1775, s.222-243.

[30] İbid, 244

[31] Karşılaştırma için *Quarterly Review* 146 (1887), 267-8 Osmanlı İmparatorluğunda etnik grupların "haydutsayısı" üzerine

[32] Francis Vyvyan Jago Arundell, *A Visit to the Seven Churches of Asia* London, 1828, s.78

[33] Gotthilf Heinrich von Schubert, *Reise indas Morgenland in den Jahren 1836 und 1837* (1836 ve 1837 yıllarında Doğu'da Yolculuk) Erlangen, 1838-9, Cilt 1, s.287

[34] Charles MacFarlane, *Constantinople in 1828* London , (İkinci baskı), Cilt.I, s. 434-5

[35] Thomas Macgill, *Travels in Turkey, Italy, and Russia, during the Years 1803, 1804, 1805, 1806,* London, Cilt.I, s.154-6

[36] Prokesch, *Denkwürdingkeiten* s. 16 Aynı şekilde: Francis Vyvyan Jago Arundell, *Discoveries in Asia Minor* London, 1834, Cilt II, s.247

[37] Arundell, *Seven Churches* s.16

[38] Prokesch, *Denkwürdingkeiten* II, s.64

[39] İbid, II, 539

[40] İbid, III, 536-7

[41] İbid, III, 539

[42] İbid, III, 548-9

[43] İbid, II, 70-2

[44] Charles Swan *Journal of a Vovage up the Mediterranean* London, 1826, Cilt.I, s.199-200

[45] William Knight, *Oriental Outlines* London, 1839, s.85-90. *Quarterly Review* 94 (1854)'da Knight'ın Akdeniz'de yelkenciler için yazılan, en genç korsanların faaliyetlerinin planını içeren *Words for the Windbound* adlı kitabın yazarı olduğu belirtilmektedir.

[46] Prokesch, *Denkwürdigkeiten*, II. 81

[47] Arundell, *Seven Churches* 16. Prokesch, *Denkwürdigkeiten* III, 277, Gönenli Troas'da tamamiyle bir soyguncu ya da en azından ona yataklık eden kimse olarak bilinmektedir.

[48] MacFarlane, *Constantinople* I, 124-5

[49] Adolphus Slade, *Turkey, Greece and Malta* London, 1837, Cilt.I, s.429.

[50] Knight, *Oriental Outlines* 252

[51] Albert Smith, *A Month at Constantinople* London, 1850, s.173.

[52] Eyre Evans Crowe, *The Greek and the Turk* London, 1853, s.173.

[53] Anon *İzmeer, or smyrna and the British Hospital in 1855* London, 1856, s.140-5

[54] İbid, 275, 297, 298

[55] Hogarth, *Wandering Sholar* 74-5. William Cochran, *Pen and Pencil in Asia Minor* London, 1887, s.340-57

[56] Adanır, "Heiduckentum", 113 (9. dipnotta olduğu gibi)

[57] Moltke *Briefe* 246 (27. dipnotta olduğu gibi).

[58] John Macdonald Kinneir, *Journey through Asia Minor, Armenia, and Koordistan* London, 1818, s. 404-5

[59] İbid, 449.

[60] James Silk Buckingham, *Travels in Mesopotamia* London, 1827, Cilt.I, s.451-3.

[61] İbid, I, 266-7

[62] William Francis Ainsworth *Travels and Researches in Asia Minor Mesopotamia, Chaldea, and Armenia* London, 1842, Cilt.I, s.356; 361

[63] İbid, I, 268-9; 352-3

[64] Hubert Jerningham, *To and From Constantinople* London, 1873, s.359.

[65] Moltke, *Briefe*, 329

[66] İbid, 322-3.

[67] William Wittman, *Travels in Turkey*, London, 1803, s.94-951. 1799/1800 yılı örnek gösterilmekte Trakya'da 4000 ile 5000 kişiden oluşan kuvvetli çeteler köyleri ve şehirleri soyup soğana çevirmektedir; İstanbul'dan Edirne'ye seyahat etmek imkânsız hale geldiği belirtilmekte; Güvenliğin yeniden sağlanabilmesi için 8000 ile 10000 askerin sevkedilmesi öngörülmektedir.

[68] William Turner, *Journal of a Tour in the Levant* London, 1820, Cilt III, s.134 Karşılaştırma için. Prokesch, *Denkwürdigkeiten* II. 81; 91

[69] Henry Cristmas *The Shores and Islands of the Mediterranean* London, 1851, Cilt.III, s.113

[70] Turner, *Tour in the Levant* III, 134

[71] Henry Fanshawe Tozer, *Researches in the Highlands of Turkey* London, 1869, s.13

[72] Fraser, *Winter's Jurney*, 156, Smith *Month at Costantinople* 155, Goltz, Anatolische Ausflüge, ;42

[73] Arundell, *Discoveries Asia Minor* II, 211.

[74] Dallaway, Constantinople, 80; Turner, *Tour in the Levant* III, 353

[75] Prokesch, *Denkwürdigkeiten* III, 218

[76] İbid, III, 70

[77] Moltke, *Briefe* 203

[78] Turner, *Tour in the Levant* III, 353 İdamlar 19. yüzyıl doğu ressamlarının en sevdiği tema idi. Bir Örnek: A.-g. Decamps, "Le Supplice des Crochets", 1837 (Wallace Collection, London).

[79] Hogarth, *Wandering Scholar* 72 Goltz, *Anatolische Ausflüge* 19-21

[80] Hogarth, *Wandering Scholar* 77

[81] Fraser, *Winter's Journey* I, 153; Dallaway, *Constantinople* 80

[82] Rev R(obert) Walsh, *Narrative of a Journey from Constantinople to England* London, 1828, s.134-5 Macfarlane, *Constantinople* I, 200

Vambery Tehlikede

Bu ay, Cenevre'de tam doksan yıl önce, 27 Temmuz 1316 tarihinde tabedilmiş olan bir risalenin çevrimyazısını sunuyoruz: "Vambery Tehlikede!"

10, 5× 15 cm. ebadında 18 sayfalık risalenin muharriri olan Mihri Bey hakkında hiçbir bilgimiz yok. Muharrire göre II. Abdulhamid Darulfünun'u tesis edip, başına Macar asıllı Turkolog Vambery'i getirmiştir. Halbuki amacı Tunalı Hilmi'nin elde edilmesidir. Ancak Tunalı Hilmi'nin bu oyuna gelmemesi ne kadar sevindirici ise, Vambery'nin hayatının tehlikede olması o derece de üzücüdür ve Vambery'nin kurtarılması lâzımdır.

Profesör Arminius Vambery 1831 (veya 1832) yılında bugün Çekoslovakya'nın Surpri Bratislava şehri olan St. Georghen kasabasında doğmuştur. Küçük yaşlarda Almanca, Macarca ve İbranice okuyup yazmayı öğrenen Vambery profesör olduğunda 12 batı ve doğu dilini bilmektedir. 1857 yılında ünlü doğubilimci Baron Joseph von Hammer-Purgstall'ın tavsiyesine uyarak İstanbul'a gelir. Aralarında Mithat Paşa'nın da bulunduğu birçok kişiye ders verir. Daha sonra Osmanlı Hariciye Nezaretinde tercüman olarak çalışan Vambery, batı basınının da İstanbul muhabirliğini yapmaktadır. Hüseyin Daim Paşa'nın kendisine takdığı "Reşit Efendi" ismi ile Orta Asya'ya seyahat yapar. Çok değerli eserler bırakan ünlü Türkolog 1913 tarihinde Budapeşte'de ölmüştür.[1]

Jön Türk hareketinin önde gelen isimlerinden Tunalı Hilmi 1871 tarihinde Bulgaristan'da doğmuştur. Kuleli Askeri İdadisinde çıkardığı bir gazete yüzünden tutuklanmış, 1895 yılında Avrupa'ya kaçarak Cenevre'ye yerleşmiştir. Cenevre Üniversitesinin Pedagoji bölümünü bitiren Tunalı, Abdullah Cevdet ve İshak Sükuti ile birlikte Osmanlı gazetesini çıkararak Jön Türklerin fikirlerini yaymaya çalıştı. II. Meşruiyetten sonra İstanbul'a dönmüş ve 1909-1916 tarihleri arasında çeşitli ilçelerde kaymakamlık yapmıştır. 1920'de Bolu Mebusu olarak son Osmanlı Meclis-i Mebusan'ına girmiş, İstanbul'un işgalinden sonra Ankara'ya TBMM'ne katılarak milli hareketi desteklemiştir. 1923-1928 arası Zonguldak milletvekilliği yapan Tunalı Hilmi, 1928'de İstanbul'da ölmüştür.[2]

[1] **Vambery'nin biyografisi için bkz. Mim Kemal Öke, *Vambery, Belgelerle bir devletlerarası casusun yaşamöyküsü*; (İstanbul, Bilge Yayıncılık, 1985).**

[2] ***Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi*** **(Anadolu Yayıncılık).**

FARUK İLİKAN

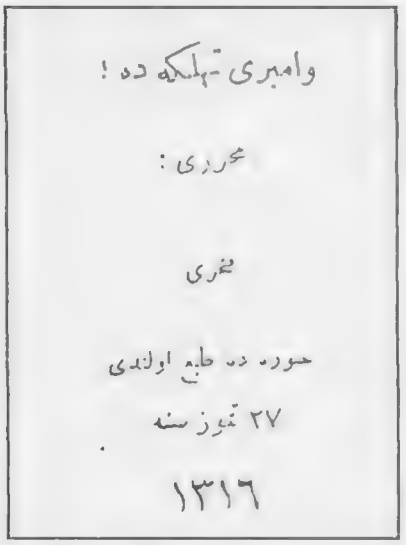
وامبری تهلکه ده !

محرری :

بحری

حوزه ده طبع اولندی

۲۷ تموز سنه

۱۳۱۶

FAZIL ve kemâli ile bütün dünyanın mazhar-ı tecbili olan ve bilhusus Türklere muhabbetiyle de, bizlerin kalplerimizde bir mevkii i'zaz ve ihtiram tutan müsteşrik ve muallim-i şehir Vambery Cenabları bugün azim bir tehlike içindedir.

Tehlike büyüktür, o büyük muallimi kurtarmakta sürat elzemdir ki, bu tafsilât-ı atiyeyi mütalaa ile tahakkuk eder:

Beş seneden beri mütevaliyen neşrettiği âsâr-ı ahraranesi mütevaliyen ibrazından kalmadığı faaliyet-i inkılabcûyane ve fedakârânesi ile bütün ahrar-ı Osmaniye içinde mümtaz rüesamızdan bulunan Tunalı Hilmi Bey geçen sene Cenevre'den başlayarak Stokholm'e kadar, Şarkda; cenube Mısır'a kadar bir seyahat, bir yeni Osmanlı cevelanı icra etmiştir.

Bu maksad-ı mukaddes uğrunda yorulmak şanından olmayan Tunalı şu cevelanında Avrupa'nın bütün başlıca şehirlerini dolaştı. Yeni Osmanlılık ilmi için adeta yeni bir devir açmak kadar bais-i feyz ve terakki olan bu cevelân-ı gayurâne bizim "Sultan-ı zi-şan"ı çıldırttı. Bir tür elde edemediği hatta azim ve faaliyetinden alıkoymadığı Tunalı'yı dehhaş ve pek kanlı bir sahne-i cellâdane karşısında bulundurmak tedbir-i fecaat peymasını düşündü.

Zaten o sırada esasen Tunalı'yı itaate: yani ortada baba ve kardeşlerini kurtarmak tesiriyle icbar için 14 ve 18 yaşlarındaki iki kardeşiyle 70 yaşındaki babası sekiz aydanberi Taşkışla'da teker teker birer hücre-i renc ve ıstırabda mahbus idiler.

Seyahat-i malûmenin arkası gelmediğini ve altından neler çıkacağını görüp düşünen "Adaletpenah" "Halife-i Resul-u Rabbülâlemin" bir irade-i Cengizâne ısdarıyle bu ihtiyar baba ile iki kardeşlerden küçüğünü Musul'a, büyüğünü de Bağdat'a nefyettirdi. Fakat bu nefy hattızatında (mahv ve idamın) bir mukaddeme-i icraiyesi idi ki, az vakitde bu dehşetli ve pek zâlimane olan hakikat olanca dehşet ve fecaatiyle tecelli etti. Refik-i azizimizin bir darbe-i elimiyeye, takatfersa bir keder içine atıldığı görüldü.

Musul'a götürülmek üzere sevk edilen baba ile evlâd İskenderun'a çıkarıldı. Süvari cellâtlar, hafiyeler yedeğinde yürütüldü, yürütüldü, yorgunluk takatsizlik çöktükçe bittabi yürüyemiyor idiler. İşte o vakit kırbaçlar, kakmalar ile "irade-i merahimadah"ın tatbikatı itmam ediliyordu. Böylece yumruklar, kırbaçlar, itip kakmalar altında inleye inleye bir köye vasıl oldular. Orada hemen caniler, katiller arasına atıldılar. Hep hapis ve tazip halinde bulundurulduldular.

O memurin-i mahsusa hep süvari, bu mazlum baba-oğul hep yaya oldukları halde 72 günlük bir mesafeyi pek zor bitirebildiler. Fakat artık bu felâket ve işkence altında o zavallılar da bitmişlerdi. Bir hafta geçmedi, Tunalı'nın o zulümdîde babası innallahe ve innaaleyh raciun!!..

Bir taraftan şu asr-ı medeniyet böyle bir zulme de tahammülünü göstermekle hacil kaldı. Bir taraftan da yeni Osmanlılık ilmi içinde böyle fedakârlarda bulunduğu sabit oldu ve şu halde tarih ilmi pek cellâdâne ve gayet fedakârâne iki misal-i ibretnüma kazanmış oldu ve çünki bu asr-ı medeniyette evlâdı için babasını, kardeşi için kardeşlerini ta'zib ve teellüm etmek tasavvur dahi edilmemek iktiza ederken, işte bilâtaraf hikâye ettiğimiz veçhile "Taçlı Katil" bunu icra etti ve bütün dünyada bu faciayı lâkayd ve asude nazarlarla seyretmekten başka bir şey yapmadı. O esnada Tunalı Mısır'da idi. Ben de orada idim. Hünkârın "Kardeşlerini, babanı hapsettim, yola gelmedim. İşte babanı da öldürdüm, itaat etmiyor musun, ne diyorsun?..." derecesine ve herhalde mütenezzilâne vaziane dehalet davetlerinde bulunduğu görüldü.

Fakat o anda Tunalı şu Haccaccâne cellâtlığa ve bu iblisâne davete karşı hakikaten yalnız kendisine has olan enzar ve etvar-ı ihtilâlcûyâne ve metinâmesini bir noktaya dikti, dişlerini sıkarak kalbini tuttu. Bir şeyler anlatmak istedi, hiçbir cevap vermedi, bir kelime söylemedi. Çünki dehşetli bir galeyan-ı hissiyat içinde idi. Mücahedâne ve gayurâne hemen vapura atladı. Denize çıktı. Bir Yeni Osmanlı kongresi akdi için İtalya'ya geçti. İşte bu, o teklif-i melûnâneye gayet beliğ ve ulvî bir cevap idi.

Tunalı'nın şu harikulâde meslekperverlikdeki isabet ve metaneti felsefe, hikmetü hüsn-ü şefkat nokta-i nazariyelerinden sahifelerce teşrih edilmeye lâyık nazik ve derin bir meseledir. Fakat şimdi bunu bırakalım. Zaten o teşrihatı hakkiyle ifaya âczimizde mânidir.

Vatan-ı azizin bu has evlâdı esnay-ı seyahatte Budapeşte'ye de uğramış. İntihaz fırsatla müsteşrik-i şehir muallim Vambery'e mülâki olmuştu. Asrın -biri bizim nokta-i nazarımızca evvelemirde Türk muhibbi olmakla diğeri memleketimizin ve devlet ve hilâfetin selâmet ve saadetine fedakârâne sâi bulmakla mütehalli ve meşhur- bu iki değerli adamı

bittabi Türklerin, Osmanlıların ve Müslümanların ahval-i malûme-i müessifelerinden bahs ederken bahis Hünkâr'a intikal ve adeta hep o vadide devam etti.

Profesör Vambery "Padişahımızı ?.." iyi tanıyanlardandır. "Sultan Abdülhamid Han"ın ahval-i şahsiye ve umumiyesine en ince ve gizli en kerih ve menfur teferruatına kadar vakıftır.

Sohbet sabahtan akşama kadar devam etti. Tunalı bütün musahebatı, mübahesatı hassaten muallim-i şehrin şehriyar-ı Cengizşiar hakkındaki beyanatını zabtetti. Bir kitap yazdı. Bu kitabın ismi (Reşit Efendi)'dir. Kitap tabediliyor. Bizim "Ebülcevasis" Taçlı iblis (Reşit Efendi) kitabını haber aldı. Hemen bir şeytanet düşündü. Peder ve birader fedaisiyle de yumuşatılamayan Tunalı'nın elde edilmesi kabil değil ki, kitabın neşri menedilebilsin. Bu halde Profesör Vambery'nin kazanılmasına bakmalı. Vambery hariçte kaldıkça kitabın neşrine karşı muhteviyatını tekzip ettirmek için vaki olacak teklif ve (iradeyi) red etmesi pek aşikâr, pek tabiî. Binaenaleyh muallimin derakap İstanbul'a celbi çaresi bu babda bir tedbir. Bir hiyle, öyle bir hiyle ki herkes şehriyarî fısk-i alûde takdir etsin, elzem görüldü.

Bizim Halifenin ise icad-ı şeytanetteki kudret ve istidadı malûmdur. Bu suretle Hazret-i muallimin İstanbul'a celbi için İstanbul'da bir Şark Darülfununun tesisine, bunun için de esine-i şarkiyye muallim-i şehri Vambery hazretlerinin celb ve davet olunmasına "Kariha-i ilhamı sabiha-i şehriyarı maruf kemterîden" bir irade-i iblis ferman sadr oldu.

Muallime tebliğ edildi. Zavallı muallim hakikat-ı meseleye vâkıf değil. Belki hâlâ da vâkıf olamadı. İstanbul'a gitti.

"Padişahımızın!" şu teşebbüs-ü (maarifperveranesi) ajanslarla bütün cihanı matbuata aksettirildi. Zaten meseleden kimse haberdar değil. Kimi takdiratta bulundu, kimi şehriyarının hal-ü hayalini bildiği için ancak "Abdülhamid yine Avrupa'nın gözünü boyamağa uğraşıyor" diye bildi. Halbuki hakikat bittafsil arzettiğimiz gibi olup, boyanacak göz, tutulacak av yalnız Muallim Vambery hazretleri idi. (Reşit Efendi) risalesinin daha doğrusu Tunalı'nın şu vesile ile İstanbul'da cidden muvafık bir zaman bir Darülfünun küşadı gibi bir hizmeti görülürse ne derecelere kadar tebrike şayan olacağını tahminde acizim. Bu da şeytanın zirdest Rahmaniyette mübeddel hayır ve menfaat olabileceğine bir misal olsun. Hainler daima aldanırlar. İyilik yapmak istemezler ki. Fakat kötülüklerinin bazan bu veçhile iyiliğe münkalib olduğu da varittir. Abdülhamid seyyiatiyle su-ikasdıyle bu ümmet-i necibeyi bile bile mahva yürümüşlerdendir. Bu artık isbata muhtac olmayan hakikatlerdendir. Eğer şu suretle hilâf-ı maksudu bir hayırnas vücut bulursa fail-i cinayet mutad istediği kadar kudursun.

Tunalı "Napolyon'un o meşhur talihi Abdülhamid'inki (Murad-ı fih bazılarınca -Abdal-dır) yanında pek sönük bir yıldız hükmündedir" diyor. Bu sefer eğer şu fevkülma'mül hayırlı ve feyzli Darülfünun açılırsa Abdülhamid talihsizliğe uğramış olacak ve ümmet-i mazlume de bir kerecik olsun yaver-i talih mazhar olmuş bulunacaktır. O vakit Tunalı'nın bâlâya naklettiğimiz sözünü (Reşit Efendi) risalesinin 94. sahifesinden tayetmek ve kendisini tebrik eylemek kolay olur. Sadede gelelim:

Şimdi, (Reşit Efendi) neşrolunacak. Tunalı'nın nasılsa sağ kalabilen iki kardeşi babalarının o şehid-i mağdurun yanına gönderilmek tehlikesi içinde bulunacaklar. Çünki, Tunalı yalnız mesleğini seviyor, yalnız bir (Umum) tanıyor, kardeş, akraba bilmiyor. Vatandaşların hepsini akraba tanıyor, onları bunlardan zerre kadar tefrik etmiyor.

Zavallı çocuklar.. Bu vahşet-i ulviye-i inkılâbcûyâneye kurban gidecekler. Ya muallim Vambery ne olacak?.. Evet. Hazreti Muallim de kuvvetli bir (Ebulhüda kahvesi) ile ulviyeti, süfliyatı, bütün avalim-i gaybi -galiba- temaşa edecek!..

Darülfünun tesisi teşebbüsünün nasıl bir komedya, nasıl bir müzika-i facia olduğu İstanbul'a esasen ne için çağrıldığını post elden gittikten sonra anlayacak ve ebediyyen hakkı kullukta bulunmamak üzere hayatına su-i kast edileceğini görecek! Nitekim: (Reşit Efendi)'nin 37. sahifesinde Profesör Vambery, İstanbul'da kalmasını istemekte ısrar eden Sultan Hamid'e verdiği cevab-ı reddi beyandan sonra "Allah isterki ya.. hiç kalır mıyım? Kalayım da esir mi olayım?.. Zaten hürriyetim orada elimden gitmeyecek olsa da kalmam. Onun için dünyada dost mu var? Bir gün kalkar hükmeder, çıldırır, bana da kasteder. Edemez denilemez. Edeceği tutuverir. Çılgının biri!.." diyor.

Muallim belki bu tahmin ve ağleb olarak zannettiğimiz surette mahv olmayabilir. Fakat o halde de manen mahvolmayı göze almalıdır. Tunalı'ya söylediği bugün (Reşit Efendi)'de neşrolunmak üzere bulunan hakayiki tekzib ve inkâr ile kendisini terzil ve tezlil etmelidir.

Muallim hasb-ül beşeriye can korkusu, can acısı ile bu ikinci ölümü, mevti maneviyi belki tercih edecektir. Bu suretle de şu güne kadar pek şaibesiz yaşamış olan o muhterem o değerli âlime pek yazık olacaktır. Böyle büyük adamlar lekelenmemelidirler. Binaenaleyh muallim Vambery kurtarılmalıdır. Kim kurtaracak?..

Muhacimat-ı düşman-ı akurdan tahlise-i şitab etmeyecek midir? Muallim-i muazzezin izzet-i hatırasını bihakkın takdir eden kavi bir hamisi vardır. O da kendi devletidir. Avusturya-Macaristan bu vazifeyi deruhte etmeye borçludur ve ümit ederiz ki sefir cenabları ihtara da hacet göstermeyerek vazifesini tanır. İyi.. Ya Tunalı'nın o mücahid-i gayyurun kardeşlerini, o istikbal kuzularını kim himaye edecek? Kim kurtaracak?

Bir azm-i fedakârâne ile her türlümüz ehem ve mehaliki iktihama uğraşarak vatanın selâmet ve saadetine çalışan bu hadim-i ümmetin evamir-i mesleğe daima muti kalarak hak ve halkın himayet ve seyyanetine tevdi ettiği o iki kardeşi, o iki kardeşimizi, evlâdımızı acaba faziletli, civanmert, kadirşinas halkımız ve acaba şu ulü-l-azm (Reşit Efendi) müellifinin hutbeler sahibinin gayret ve fedakârlığına mükâfat olarak zâlim nazarında bile kendisine bir alâkadar olmaktan gayri kabahatleri olmayan o iki masumun himaye edildiğini görmek Tunalı'ya da bize de nasib olmayacak mıdır?

Of!.. Artık şimdiye kadar görülegelen kayıdsızlıklar, meskenetler, Türklük Osmanlılık fitrat-ı merdanesiyle asla kabil-i telif olmayan korkaklıklar bırakılmayı, unutturulmamalı, cihan-ı insaniyete herhalde Osmanlıcasına bir hareket misal-i güzin gösterilmelidir.

Fransız Kralı'nın Oda Hizmetçisinin Gözüyle Türkiye

Niçolas Nicolay, *Dans l'Empire de Soliman le Magnifique*, Prèsentè et annotè par Marie Christine Gomez et Stèphane Yerasimos, Paris, Presses du CNRS, 312 s.

KANUNÎ'nin tahta geçmesiyle yoğunlaşan Osmanlı-Fransız ilişkileri[1] giderek ekonomik ve kültürel boyutlar kazanmakta gecikmedi.[2] İster diplomatik bir görevle ister kendi hesabına olsun Osmanlı topraklarını ziyaret eden Fransız gezginleri, bize, Batılıların zihniye-

tini yansıtan, dönemin her açıdan anlaşılmasına yardımcı olan zengin bir malzeme bıraktılar. 1547'de İstanbul'a gelen Gabriel d'Aramon'un büyükelçiliği [3] Türk-Fransız kültür ilişkileri bakımından yeni bir dönemin başlangıcıdır. Çünkü dönemin ünlü bilginleri d'Aramon'un yanında yer almış ve kendisine Doğu'da bilimsel araştırmalar yaptırmak yönergesi de verilmişti. [4] Nitekim Atmeydanı (Sultanahmet)'nda Bizans arkeolojisine yönelik ilk kazılar yapılmaya başlamıştı. Sözün kısası

Gabriel d'Aramon'un elçiliği, pek çok Fransız bilgin, diplomat, sanatçı ve gezginin Türkiye'ye gelmesine ortam hazırladı. Bu durum bize, 1555-1562 yılları arasında İstanbul'da İmparator Ferdinand'ın temsilcisi olarak bulunan Busbecq'in Osmanlı-Avusturya ilişkilerinde açtığı çığırı anımsatmaktadır. [5] Nicolas de Nicolay da büyükelçi Gabriel d'Aramon'un çevresinde yer alan gezginlerden biriydi ve hiç şüphesiz kendisine diplomatik bir görev de verilmişti. 1551'de Marsilya'dan İstanbul'a gelen "Arfeuille senyörü, kralın coğrafyacısı ve oda himetçisi" olarak tanınan bu gezginin seyahatnamesi, Kanunî dönemi açısından büyük bir değer taşımaktadır.

Nicolay, kitabının girişinde, kendisi ve amacı hakkında bilgiler vermekte, yeryüzünün ve insanın keşfi üzerinde önemli ölçüde durmaktadır. O, kendisinden önce Türkiye'ye gelen Fransız gezginlerini övmekte onlarla birlikte "ülkeler, insanlar, gelenek-görenekler, hayvanlar ve bilinmeyen bitkiler üzerinde bilgiler getiren kimseleri" de saygıyla anmaktadır. Öte yandan Nicolay, gezinin gerekliliğini savunan, bunun uluslar ve insanlar arasında yakınlaşmaya ortam hazırladığını bilinçli olarak dile getirenlerin başında gelmektedir. Ona göre yolculuklar, iletişimler Dünya'nın değişik insan ve toplumları arasında bir yaklaşmaya ortam hazırlamaktadır. Böylece insanların aynı erdem ve ahlak değerlerini benimseyeceği, karşılıklı ticaretin gelişeceği üzerinde de durmaktadır. Nicolay, insanlar arasında ayırım güdülmemesi gerektiğine örnek olmak üzere Latin yazarı Terentius'un şu sözünü aktarmaktadır: "İnsanım, insanlığı ilgilendiren hiçbir şey bana yabancı değildir".

Nicolay'ın seyahatnamesi girişten sonra dört ana bölüm (kitap) den oluşmaktadır. İlk bölümü büyükelçi Gabriel d'Aramon'la yapılan Marsilya-İstanbul yolculuğunun öyküsüdür. Malta, Ege adaları bu seyahatnamede önemli bir yer tutmaktadır. İstanbul'a ilişkin bilgiler seyahatnamenin ilginç bölümlerini meydana getirmektedir. Şehrin tarihi, belli başlı yapıları, sarayları, bedesten ve hamamları, Ayasofya ve diğer camiler oldukça canlı bir biçimde sergilenmiştir. Camiler arasında Sultan Mehmet (Fatih) camiine özel bir yer ayırmıştır. Nicolay, burayı Ayasofya'dan sonra en güzel bir yapı olarak nitelemekte ve kurşun kaplı kubbesini çok beğendiğini yazmaktadır.

Nicolay'a göre Hıristiyan ülkelerin tersine Türkiye'de dilenciye rastlanmamaktadır. Hastaneler de gözünden kaçmamıştır. Hamamlar üzerinde de durmaktadır. Guillaume Postel'in [6] bu tür kuruluşları Fransa'da görmek istemesine karışın, Nicolay, hamamların yapılış nedenlerini açıklamaya çalışmaktadır. Bunların kuruluşunu peygamberin bir buyruğuna dayandıran Nicolay, sonuç olarak ağır bir yargıya varmaktadır: "Barbarlar bu buyruğa uyarak vücutlarını yıkamakta ancak ruhlarını temizleyememektedirler." Ayrıca hamamlar, sürekli olarak evde kapalı tutulan kadınlar için dışarıya çıkma gerekçesini oluşturmaktadır.

Nicolay, esir pazarında her cins ve yaştan tutsakların satılmasını "acınacak ve ağlanacak bir durum" olarak nitelemektedir. Buna benzer bir duyguya Acemi Oğlanlardan söz ederken kapılmaktadır. Nicolay, köle çocuklar olarak adlandırdığı Acemi Oğlanların devşirilmesi, İstanbul'a getirilmesi, dağılımı, eğitimleri, kendi yeteneklerine göre yükselmeleri konusunda ayrıntılı bilgiler vermektedir. Ancak Devşirme sistemini "Barbarlık, zorbalık" olarak

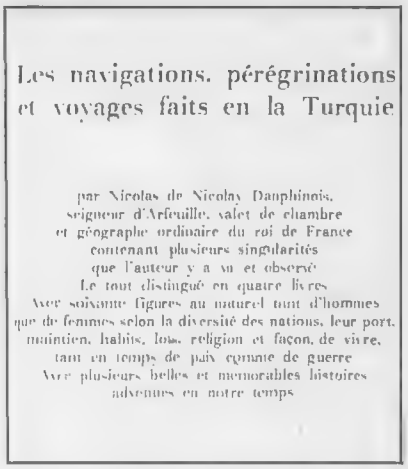
Les navigations, pérégrinations
et voyages faits en la Turquie

par Nicolas de Nicolay Dauphinois,
seigneur d'Arfeuille, valet de chambre
et géographe ordinaire du roi de France
contenant plusieurs singularités
que l'auteur y a vu et observé
Le tout distingué en quatre livres
Avec soixante figures au naturel tant d'hommes
que de femmes selon la diversité des nations, leur port,
maintien, habits, loix, religion et façon, de vivre,
tant en temps de paix comme de guerre
Avec plusieurs belles et memorables histoires
advenues en notre temps

Eserin tam başlığı!

ele almaktadır. "Hıristiyanların en seçkin evlâtlarının Hıristiyanlık uğruna" yetişecekleri yerde "İnançsız barbarların" hizmetleri için yetiştirilmelerinden yakınmaktadır. Bununla ilgili iki çarpıcı örnek vermektedir. Kanunî'nin sadrazamlarından Rüstem Paşa, kendisini görmek için İstanbul'a gelen amca ve yeğenlerini utanç verici bir biçimde geri çevirmişti. Buna karşılık İskender Bey, ülkesine (Arnavutluk) dönmüş, yeniden Hıristiyanlığı kabul etmiş, Osmanlılara karşı savaşa girişmişti. Bu bağlamda Nicolay, bütün Hıristiyan hükümdarları Türklere karşı birleşmeye çağırmaktadır.

Nicolay, Osmanlı askerî örgütü konusunda bilgi verirken daha çok Yeniçeriler üzerinde durmaktadır. Bunlar "şişman, sarkık bıyıklı" olarak tanımlanmaktadır. Başlarını, bir tutam perçemin dışında traş ettirmektedirler. Eski Roma imparatoru Zalim Caligula'dan daha korkunç bir görünüşleri vardır. Yeniçeriler kendi aralarında tam bir uzlaşma içinde yaşamaktadırlar. Osmanlı İmparatorluğu kendisini ayakta tutan bu güçler tarafından yıkılacaktır.

Nicolay'ın seyahatnamesi büyük ölçüde kendi gözlemlerine ve sözüne güvenilir kimselerin tanıklığına dayanmaktadır. Ancak bütün bunların yanında çok geniş ölçüde klâsik ve çağdaş yazarların, gezginlerin eserlerine de önemli ölçüde yer vermektedir. Seyahatname "Süleyman'ın imparatorluğunu" kapsamakla birlikte kimi zaman onun sınırlarını aşmaktadır. İran hakkında verdiği bilgileri bu bağlamda değerlendirmek gerekir. Dönüş Balkanlar üzerinden olduğu için bu ülkelere ilişkin bilgiler de dikkati çekmektedir.

Nicolay'ın seyahatnamesinde 60 kadar resim bulunmaktadır ki, bunları kendisi çizmiştir. Kitabın değeri biraz

da bunlara bağlı bulunmaktadır. Bu resimler, imparatorluğun XVI. yüzyıldaki çeşitli tiplerini yansıtması açısından ilginçtir. Okul kitaplarına varıncaya kadar birçok yerde kaynak olarak kullanılmıştır. Yeniçeriler, saray kadınları, hamama giden Türk kadınları, dervişler, gayrimüslim toplulukları temsil eden çeşitli tipler, bu resimlerde biraz da abartılmış olarak canlandırılmıştır. Nicolay, bunları "gördüğü gibi" çizdiğini belirtmekte, bedestende model olarak çalışan kadınların bulunduğunu ve bunları örnek aldığını yazmaktadır. Ancak saray kadınlarının resimlerini yapmakta bir takım güçlüklerle karşılaşmıştır. Barbaros'un kölelerinden, aslen Raguzalı olan Zafer Ağa bu konuda kendisine yardımcı olmuş, onun yardımıyla bedestene getirilen saray kadınlarının resmini çizebilmiştir.

Kısaca tanıtmaya çalıştığımız Nicolas de Nicolay'ın bu seyahatnamesi ilk kez 1567'de Lyon'da *Les Quatre premiers livres des navigations et pérégrinations Orientales* ... başlığı altında yayınlanmış, Fransa ve Avrupa kamuoyunda büyük bir ilgi görmüştür. Başlığı biraz değiştirilerek 1576 (Anvers), 1586 (Anvers)'da yeniden basılmış ve basımları Almanca (1572, 1576), İngilizce (1585), Flamanca (1576), İtalyanca (1576, 1577 ve 1580) çevirileri izlemiştir. [7] Şimdi de seyahatnamenin değişik başlık altında, *Dans l'Empire de Soliman le Magnifique* (Muhteşem Süleyman'ın ülkesinde), yeni bir basımının yapıldığını görüyoruz. Marie Christine Gomez-Geraud ve Stefany Yerasimos'un hazırladığı bu yeni basımda asıl metin (1576 basımı) olduğu gibi korunmuş, ancak kimi sözcüklerin yazımı günümüz Fransızcasına uyarlanmıştır. Resimlerin bütünü de bu yeni basımda yer almıştır. 40 sayfalık bir girişle metne eklenen notlar, Nicolas de Nicolay'ı ve onun eserini daha iyi kavramamıza, anlamamıza yardımcı olmaktadır. Neredeyse bir el yazması kadar değer taşıyan ve ancak belli kütüphanelerde bulunan bu seyahatnamenin yeni basımını sevindirici bir olay olarak karşılıyoruz.

ZEKİ ARIKAN

[1] Bu ilişkiler konusunda ayrıntılı bir araştırma ve belgeler için bk. E. Charrière, *Négociations de la France dans le Levant*, Paris, 1848-1860, 4 cilt.

[2] C.D. Rouillard, *The Turk in french history, thought and literature*, 1520-1660, Paris, 1938.

[3] Bu elçinin Türkiye'deki etkinlikleri konusunda sekreterinin tuttuğu notlardan oluşan seyahatname büyük bir değer taşır bk. Jean Chesneau, *Le voyage de Monsieur d'Aramon* (publiè et annotè par Ch. Schefer), Paris, 1887.

[4] İsmail Soysal, "Türk-Fransız diplomasi münasebetlerinin ilk devresi" *Tarih Dergisi*, 5-6 (1953), 86. Ancak şunu da ekleyelim ki Fransa'ya verilen kapitülasyonlar bu devrede imza edilip yürürlüğe girmedi. Krş. Halil İnalcık, "İmtiyazat", *Encyclopédie de l'Islam²*.

[5] Krş. Semavi Eyice, "Avrupalı bir ressamın gözüyle Kanunî Sultan Süleyman" *Kanunî Armağanı*, Ankara, 1970, 129-170.

[6] *de la Republique des Turcs* ..., Poitiers, 1560, I, 28-30.

[7] Carl Göllner, *Turcica. Die europaischen Türkendrucke des XVI. Jahrhunderts*, II. Band, Bükreş-Baden/Baden, 1968, 355-357.

Ömer Lütfi Paşa ya da Serdar-ı Ekrem'in Romanı

SERDAR-I Ekrem Ömer Lütfi Paşa, yaşam çizgisinin ilginçliğinden ötürü, Nobel ödüllü Yugoslav yazarı İvo Andriç'in (1895 - 1975) tarihsel nitelikli, bitirmediği bir romanına konu olmuş.[1] Yazarın ölümüyle geç yayınlanan eser, eksik durumunda bile baş yapıt. Kitap, İvo Andriç'in ünü bir yana, içeriğiyle de önemli sayıldığından Macarca'ya çevrilmiştir.[2]

Onca ünlü paşa varken niçin Ömer Paşa'nın romanı? Sırplarla Macarlar neden onunla bu boyutta ilgilenmişler? Biz Serdar-ı Ekrem'imizi ne ölçüde tanıyoruz? Güç işlerin başarılı adamı Ömer Paşa, bizde de inceleme ve sanat eserlerinde ele alınmış mı?

Ömer Paşa'nın yaşamı bir değil, pek çok sanat eserine konu olacak zenginlikte. Hıristiyan dünyada doğup büyüyor, o dünya görüşü içinde okuyup öğreniyor. Sonra zorlama olmaksızın, vaadde bulunulmaksızın Türk dünyasında çalışıp yaşamayı seçiyor. Sırplarla Macarların ilgisi öfke, kızgınlık, şaşkınlık, hayranlık, kıskançlık benzeri değişik nedenlerden kaynaklanmakta; çünkü akıllı, ihtiraslı, yetenekli, becerikli din ve soydaşları kimlik değiştirip karşı dünyaya yönelmiştir. Üstelik aralarında yetiştiği insanların bağımsızlık isteklerinin önüne hep o çıkıyor. Türkler ona; "Sen yabancısın!" demişler, ordularının başkomutanlığını vermişler, böylece birbirlerine güveninin meyvalarını toplamışlardır.

Ömer Paşa'nın ikinci yurdunda büyük hizmetlerine, hareketli yaşamına rağmen, çabuk unutulduğu gözleniyor. Romanı, tiyatrosu, operası şöyle dursun; hakkında iyi bir makale bile yazılmamış. Bazı ansiklopedilerde bir kaç tümceyle adına ve yaptıklarına değinilmekle birlikte[3] İslâm Ansiklopedisi gibi yer verilmeyenler bile var.[4] Osmanlı tarihi yazarlarıysa katıldığı seferler, yaptığı işler söz konusu olunca adını yazmakla yetiniyorlar.[5]

Başlı başına Ömer Paşa'dan söz eden 1339 (1923) tarihli küçük bir yayının hazırlayıcısı, adını yazmamış.[6] İki bölümlük kitapçığın bölüm başlarında, ünlü askerin iki üniformalı resmi de bulunuyor. Oldukça eski kelime kullanılarak yazılmış, ağır Türkçeli, on sayfalık ilk bölüm özetlenince şu bilgiler çıkıyor.

Ömer Paşa yetmişi aşan sefere çıkmış, isyanlar bastırıp cephe savaşları kazanmıştır. Kırım/Sivastopol savaşında yalnız bizim değil, dört büyük devletin ordularına başkomutan seçilmekle, Osmanlı askerini onurlandırdığı gibi, zaferler de kazandırdı. Abdülmecit ve Abdülaziz sultanlar, hizmetlerinden son derece memnundu. Ömer Paşa yüksek rütbesine rağmen, geçim sıkıntısı çekiyordu. Çünkü son derece dürüst ve namusluydu.[7] Cömertliğini, bunun yanında da sıkıntılarını öğrenen Abdülaziz Han, ona biri Yarımburgaz'da öteki Küçükçekmece'de iki çiftlik satın alıp hediye etmiş.[8] Kendisi de binlerce lira harcayarak buraları mamur kılmış. Ömer Paşa ölünce, eşlerinden Emine Hanım bunları yönetmişse de, Pertevniyal Valde Sultan Aksaray camisi için vakfedilmelerini istemiş; II. Abdülhamit de kendi adına kaydettirmiştir.

Ömer Paşa'nın eşlerinden yaşamakta olanlarla çocukları ve torunları, zamanın sultanından korktukları için, haklarını arayamıyor, yalnız Sultan Abdülhamit'e yakarıcı yazılar verip lütfuna sığınıyorlar; ancak karşılık göremiyorlar. Mirasçılar, II. Meşrutiyetin ilânıyla önce Beyoğlu ön, sonra üst, en son da temyiz mahkemelerinde hak arıyorlarsa da "O tür emlâkın geri alınabileceği, üstelik de zaman aşımının söz konusu olduğu" kararıyla karşılaşıyorlar.

Osmanlı yönetiminden Cumhuriyete geçilince, Ömer Paşa'nın torunları, talihlerini bir de yeni yönetimin mahkemelerinde denemek istiyorlar. İşte Sara Seniha imzalı dilekçe bu amaçla yazılmış.[9] Başvuruda pek çok kanıt, hatta Abdülhamit'in tahttan indirilmesi için çıkarılmış bir fetva da dayanak alınarak çiftliklerin geri verilmesi rica ediliyor; ancak bu isteğin gerçekleşip gerçekleşmediği bilinmiyor.

Yine başlangıcı gibi, Türkçesi epey eskimiş belgenin ikinci bölümünde, paşanın biyografisine yer verilmekte. İlkin Ömer Paşa'nın ölümünden üç gün sonra, 10 Nisan 1288 (1871)'de 343 numaralı *Basîret* gazetesinde imzasız olarak yayınlanmış bu biyografi, ünlü komutanın yaşam çizgisini izleyen en ayrıntılı yazı.[10]

Kamusü'l-Alâm, Sicil-i Osmanî'de, Ö.Paşa pek yer tutmuyor.[11] *Osmanlı Tarihi Kronolojisi*'nde, Ömer Paşa değerinde olmayanların ölümlerinden söz edilerek kısaca tanıtmaları yoluna gidildiği halde, nedense bu ondan esirgeniyor.[12]

Ömer Paşa'nın *Basîret* Gazetesinden alındığı vurgulanan özgeçmişi, başka yayınlardan pek de ekleme yapılmaksızın aşağıdaki gibi toparlanabilir.

1806'da Avusturya egemenliğindeki Hırvatistan'ın Plaşki köyünde doğan Ömer Paşa'nın çocukluk adı Mihaly Latas'dı. Kimileri Hırvat, kimileri Macar soylu olduğunu yazıyor. Aynı kitabın başka başka sayfalarında hem Hırvat, hem Macar diye de geçiyor.[13] Ömer Paşa'nın ölümünden az sonra, Osmanlı tarihi yazmış bir Macar'a göre de Hırvat asıllı.[14]

Asker kökenli bir aileden gelen Ömer Paşa, Avusturya askerî okullarını bitirip subay olur; ancak bu ülkede yetenekleri doğrultusunda sorumluluk verilip yükseltileceğinden kuşkuludur. Yeni Türk ordusunun ise yetenekli subaylara ihtiyacı olduğunu bilir. Üstelik orada ırk ayrımı yapılmamaktadır. Bir düello olayında da haksızlığa uğrayınca 1828'de Türkiye'ye sığınır. Bu sırada Türkçe bilip bilmediği açık değil; ancak seçtiği Ömer adından, İslâm diniyle daha önceden ilgilendiği düşünülebilir.

Yeni yurdunda Ömer Paşa'nın ilk çalışma alanı askerî okullarda öğretmenliktir. Bu arada Şehzade Abdülmecit'e de ders verir. Daha sonra Sadrazam Hüsrev Paşa'nın isteğiyle ordu saflarına katılır. Hızla yükselmeye başlar, ölümüne dek sürecek işler birbirini izler, hemen hemen adına yazılabilecek başarısızlığı yoktur.[15]

1841'de mirliva rütbesi verilerek Lübnan emirliğine atandı. Tam işleri yoluna koyup ıslahatı sonuçlandıracakken, Avrupa devletlerinin Bâbıâli'ye baskıları sonucu, geri alınıp Bedirhan Beyin ve eşkiyasının takibine Anadolu'ya gönderildi. 1843'de rütbesi yükseltilmiş olarak Arnavutluk isyancıları üzerine gidecek orduya refakat etti. Üsküp'te kaleye kapanmış eşkiya reislerinden Saroğlu'na "aman!" dilettiği duyulunca, tüm öteki âsilerin yok edilmeleri kolaylaştı.[16]

Nedeni belirtilmeksizin bir süre görev dışı bırakılır. 1845'de ferik rütbesiyle Erzurum'daki birliklerde çalışır. 1846'da Eflâk ve Buğdan'a gidecek orduya refakat etmek üzere geri çağrılır. Sonra bu ordunun komutanlığına atanır. Bu bölgede yaptığı işler, gösterdiği başarılar nedeniyle vezirlik ve müşirlik rütbeleriyle Rumeli'deki 3. ordunun müşirliğine atanır. Bu sırada Bosna ıslahatını dahi gerçekleştirir.[17]

Ömer Paşa, üstlendiği sorumluluklar gereği, eldeki olanakları zorlayarak, koşullar elverdiği ölçüde en iyi sonucu almağa çalışırdı. Bu çok yiğit, yetenekli, tutarlı, bilinçli komutan "Şark Meselesi" diye başlayıp siyaset masasında çözümlenemeyen sorun savaşı kaçınılmaz kılınca, yine sahnede göründü. Sanki o, şimdiye dek olumlu sonuçlara vardığı küçük işlerden isyan bastırma savaşlarında edindiği deneyimlerle, o zamanki en büyük düşmanımızla dövüşmek için hazırlanmıştı. Savaşın ağırlık bölgesi Tuna boylarında, olası bir çatışmayı önceden hesaba katarak tahkimatların güçlendirilmesini ve yenilerinin yapılmasını emretmişti. Bu arada çok iyi bir haber alma ağı oluşturmuş; Rusları yakın takibe alarak, İstanbul'un buyruğunu beklemeğe başlamıştı. 1853'de Ruslar'a önce ültimatom verildi; tanınan on beş günlük süre dolunca da savaş açıldı. Ömer Paşa, asker sayısının azlığına karşın Rusları ardarda yenmeye başladı. Olanı biteni uzaktan izleyen Saray, Çatana zaferinden sonra kendisine Serdar-ı Ekrem unvanını verdi.

Müttefikler Kırım'a asker çıkarınca, Serdar-ı Ekrem de bu birleşik orduya başkomutanlık etti. Sivastopol'un alınmasından sonra, Rusları bir kez de Gözleve'de yendi. 1855'de bu olaylar yaşanırken yaptıklarını gözleyen İngiliz ve Fransız askerlik uzmanları, Serdar-ı Ekrem Ömer Paşa'nın o zamanki en iyi asker olduğunu devletlerine rapor ettikleri gibi, gazete ve dergilerine de yazmışlardır.

Kırım'da savaş kazanılmıştı; ancak Anadolu'da Kars kuşatma altındaydı. Serdar-ı Ekrem'den kentin yardımına koşması istendi. Erzurum yönünden giderse yetişemeyeceği kaygısıyla, Batum yolunu izleyip düşmanı iki ateş arasında bırakmayı yeğ tuttu. Sohumkale'yi alıp ilerlediği sırada, Kars'ın düştüğünü ve Ruslarla anlaşıldığını öğrendi.

Barışın imzalanmasından sonra ordu müşiri olarak çalışmadayken Meclis-i Hass'ın da üyesiydi. Çok geçmeden 1857'de Irak'taki VI. ordu müşirliği ve Bağdat valiliğiyle yeniden yollara düşmesi gerekmiştir. 1858'de kısa bir azledilme söz konusudur. Ancak, Karadağ isyan halindedir ve kendisine ihtiyaç vardır. Gönderilince kendi deyişiyle; "Karadağlılara unutamayacakları bir ders verir." Karadağ işinin ardından Meclis-i Âli üyesi seçilir. Rumeli ordusu müşirliğine ek olarak bölgenin valiliğini de alır. Sonra valilik üzerinde bırakılarak yeniden meclis üyesi yapılır.

1864'de valilikten ayrılıp Meclis-i Hass üyeliğiyle yetinmek istemişse de, bir daha özel memuriyetle Tuna boylarına gönderilir. Başkent'e döndüğünde, 1866 yılının başında son güç işine koşturulur. Girit valisi ve komutanı adada isyancılara karşı etkili olamamaktadır. Ömer Paşa ise salt düzenli orduları yönetmekte değil, dağlık alanlarda direnen eşkiyaların kökünü kazımakta uzmanlaşmış, o zamanın belki de tek gerilla taktikçisidir. Kısa sürede isyancıları silip süpürür. Yunanlıların yalvar yakar olması sonucu, Avrupa devletleri Bâbıâli'ye yüklenirler. Sadrazam Âli Paşa Girit'e kendi giderek temizliği durdurup, Ömer Paşa'yı geri gönderir.

1867'de Ömer Paşa Hassa müşiriyken askeri nâzır gibi de çalışır. Bundan sonra Meclis-i Hassa üyeliğine geçer. 1871 Nisan'ının başında nefes darlığı çekmeğe başlar. 4 Nisan'da bu hastalıktan yaşamı sona erer. Eyüpsultan'da imaretin bahçesinde gömülüdür.

Kendisine sık sık ihtiyaç duyulduğu en olgun çağında, üstelik yetmiş yaşını bile bulmadan ölüvermesi, yöneticiler katında ve millet arasında derin üzüntü kaynağı olmuştur.

Osmanlı yönetiminde verilmekte olan tüm nişanların birinci derecelerini almıştı. Fransızlar Légion d'honneur, İngilizler Batı Avusturyalılar Courone du fer nişanlarının birinci derecelerini verdiler. Ayrıca başka dış ülkelerden de nişanlar almıştı.

Tanrı rahmet eylesin!

CEMİL ÖZTÜRK

[1] İvo Andriç, *Ömer Paşa Latas*, Prosveta - Beograd 1977

[2] İvo Andriç, *Ömer Paşa* çev. Csuka Zoltan, Europa Könyvkiadó, Budapest 1984.

[3] İ. Parmaksızoğlu, *Türk Ansiklopedisi*, Cilt XXVI, Ankara 1977. s. 259-60

[4] *IA*. 9. cilt bk. Abdülmecit; ancak bu maddede de bilgi yok.

[5] İ. H. Danişmend, *Osmanlı T. Kronolojisi*, c.4. İst. 1972. E.Z. Karal, *Osmanlı Tarihi* c. V s.240, 241..., Ank. 1983.

[6] *Serdar-ı Ebediyyü'l İştihâr Ö. Paşa*, Matbaa-yı Âmire, İst. 1339.

[7] İ. Parmaksızoğlu, *Türk Ansiklopedisi*, c.4 s.260, İst. 1977.

[8] *S. E. Ömer Paşa*, Matbaa-yı Âmire, İst. 1339.

[9] Kitapçığın başlığında Sence, dilekçenin sonunda Seniha.

[10] *S. E. Ömer Paşa* Matbaa-yı Âmire. İst.1339.

[11] Ş. Sami, Ö. Paşa'nın ölümünü 1280 olarak yazıyor. N. Süreyya daha ayrıntılı ve doğru bilgi veriyor. Hırvat asıllı olduğu ve çiftliği bulunduğu gibi.

[12] İ. H. Danişmend *İzahlı Osm. T. Kronolojisi*'nde Ö. Paşa'nın biyografisine yer vermiyor.

[13] E. Z. Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. V, s. 212 Macar, 239 Hırvat.

[14] Lézár Gyula, *A Török Birodalom Története*, Nagy-Beckereken 1890. s.556

[15] *S. E. Ö. Paşa*, Matbaa-yı Âmire, İst. 1339.

[16] Sarıoğlu da olabilir.

[17] İvo Andriç Bosna Islahatı zamanındaki olayları romanlaştırıyor.

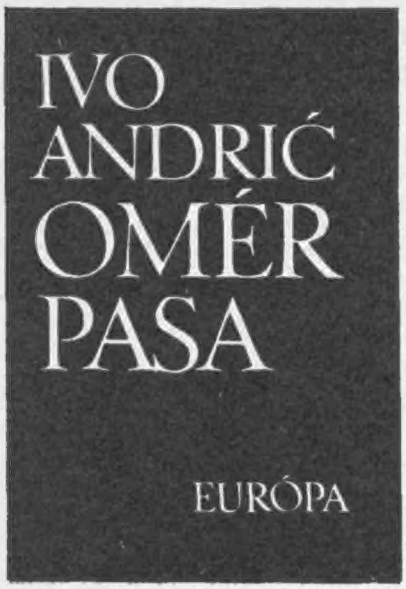

İvo Andriç, *Ömer Paşa*, Europa Könyvkiado, Budapest, 1984, 284 s.

TARİHÇİLER, onca olup bitenin pek azına yetişip yazabiliyor. Değinmedikleri sanatçılara kalıyor. Bunlar da ya bilmedikleri ya istemediklerinden Ömer Paşa gibi kahramanları ele almıyorlar. Macarca baskının önsözünde İvo Andriç'in Ömer Paşa üzerinde "on beş yıl" çalıştığı vurgulanıyor. Bu büyük yazar. Ömer Paşayı anlatırken yine de yan tutuyor. Ona ve Türkler'e kızgın; çünkü özgürlük direnişlerini kırdılar. Bir bakıma da hayran; çünkü bir yabancıya kucak açıp onunla zaferler kazandılar.

Sırpçası 1977'de yayımlanan *Ömer Paşa* adlı roman, 1984'te Macarcaya çevrilip basılmış. Macarcaya çevirisinin önsözünde "Sultanın İmparatorluğunda nerede ayaklanma olduysa Ömer Paşa bastırdı. Suriye, Arnavutluk, Karadağ... Onun yolunun kilometre taşlarıydı, oralarda hep bu ünlü komutan yürüdü. 1849'da kendisine karşı ayaklanan Bosna beyleriyle ağalarını yola getirmeye de Sultan Ömer Paşayı gönderdi. Bu romanın konusu o zaman geçen olaylardır."

Ömer Paşa on sekiz başlık altında bölümlere ayrılmış.

Önce askeriyle Ö. Paşa'nın Saray Bosna'ya gelişi tasvir ediliyor. Kentin ileri gelenleri korkulu bir bekleyiş içindeler. Ününü duydukları serasker tarihi gerçeklere uygun düşecek sözlerle tanıtılıyor. Ordunun Sarayevo ana caddesinden geçişi "gözdağı" vermek olarak yorumlanıyor. İyi donanımlı, disiplinli askerin yürüyüşü sırasında ciddiyeti bozan deli Osman'ın hikâyesi oldukça geniş yer tutuyor. Bir zamanların sağlıklı genç demircisi, kimselere anlatmadığı karşılıksız sevgisi nedeniyle içler acısı şimdiki duruma düşmüştür. Osman'ı cezalandırmaya kararlı bir subayın elinden kentin ileri gelenlerinden Sabit Ağa kurtarır. Ömer Paşa askerini yerleştirdikten sonra, Sarayevo'daki belli başlı kişileri çağırtarak Sultanın fermanını okutur. Bosna - Hersek dışında her yerde Tanzimat kararlarına uyulup uygulanmasına engel olunmuyor. Şimdi sıra sizde... Ben görevimi yapacağım, siz yardımcı olacaksınız. Müslüman Bosnalılar Tanzimat hükümlerini "Gâvur olmamak için" benimsememektedirler. Ömer Paşa'nın ise şakası yoktur. İster istemez emirlere uyarlar.

Askerlik başlığı altında Bosna'ya gelen askerin niteliği, donanımı, milliyetleri üzerinde duruluyor. Orduda yalnız Ömer Paşa değil, pek çok subay yabancıdır: Alman, İtalyan, Yunanlı gibi. Bunlara düzenli ikmal yapılamadığı zamanlarda özellikle yiyecek, giyecek eksikliğini giderme sırasında çalma, talan yoluyla başlarının çaresine bakarlardı ki, bu da disiplini bozardı. 1848 Macar devriminden sonra Macar ve Lehistanlı subaylar bu orduda en kalabalık yabancıları oluşturdular. Ömer Paşa ordusunun bu yüz - iki yüz yabancısını, Hıristiyanlar din değiştirdikleri için, Müslümanlar "Düzenbaz Hıristiyan casusu" diye sevmezlerdi.

Gölgeli Vadi adlı yerde bir bölük askerin yürüyüşü, bölgenin ıssızlığı tasvir edilerek Akşam Saatleri adlı bölüme geçiliyor. Sarayevo'da özellikle akşamları sıkıcı geçer. Leh İzzet Efendi (Kuczynski), Macar Abdullah Efendi (Németh Antal) "Türk'ün bey olduğu yerden uzağa kaçmalı" derler; ama o zamanın koşullarında daha iyi efendi de bulamazlar. İlkbahardan güz sonuna ne sakin, ne neşeli yüz görmediklerinden yakınırlar.

Zincire vurulmuş olarak İstanbul'a gönderilen düzen bozucuların anlatıldığı beşinci bölüm, Muyaga Telagiç adlı yeni zenginin duyduğu acılara ayrılmış. Nuyaga Telagiç'in evine Ömer Paşa'nın Topçubaşısı Binbaşı Arif Bey (Zygmunt Ehring) yerleşmiş arkadaşlarıyla eğlenmektedir. Ömer Paşa bunu uygun görmez ve onu azarlar. Ancak evden de çıkarmaz, çünkü ona ihtiyacı vardır. Eğlenmelerine göz yumar.

Huzura kabul edip dinlenme adlı bölümde Ömer Paşa, üç dinden kişilerle görüşüp konuşuyor. Tehdit, baskı, ikna, hediye yollarına başvurarak Sultanın emirlerine uymalarını sağlamaya çalışır. Görüştükleri arasında Bogdan Zimonjic ve dört önde gelen Hersekli de vardır. Ömer Paşa, Zimonjic'i yemeğe kalmağa zorlar. Misafir eski anılara dalar, yemekte öldürülmekten korkar. Paşa ise ondan sadece geldiği bölgenin durumunu öğrenmeğe çalışmaktadır.

Serdar-ı Ebediyyü'l iştihar Ömer Paşa (1923).

Ömer Paşa ve birkaç üst rütbeli subay, Karas adlı Roma'da öğrenim görmüş bir ressam çağırtıp resimlerini yaptırıyorlar. Karas resmini yaptığı kişiler, Türk dünyasında henüz gevşememiş resim yasağına duyulan tepkiler. Ömer Paşa'nın maiyetindeki memurların resme ilgisi altmış sayfa dolduruyor. Resim adlı bölümün ardından Saide ve Karas adlı bölümde Ömer Paşa'nın eşlerinden Saide (İda) anlatılıyor.

Avusturyalı güzel İda amcasının yanında Brassó'da yaşamaktadır. Viyana'da eğitim görmüştür, özellikle de güzel piyano çaldığından, kalburüstü aile davetlerinin vazgeçilmez konuğudur. Bu toplantıların birinde Ömer Paşa'yla karşılaşır. Ayrılırken Ömer Paşa evine çaya çağırdığı İda'ya "biricik kızımın da müziğe yeteneği var, gelir de ilgilenirseniz minnettar kalırım" der. Bir kaç gün geçince genç kız, Ömer Paşa'nın davetine gider. Kızın annesi ölmüştür. Haremdekiler arasında anne görevini üstlenecek kimse yoktur. Eğer kabul ederse bu görevi İda'ya verecektir. Bir süre kararsızlık geçiren İda, Paşa'nın teklifini düşünür ve kabul eder. Paşa, İda'ya sadece kadı önünde yeminle evleneceğini, ferace takmak zorunda olmadığını, isterse kiliseye de gidebileceğini söyler. Evlenirler. Böylece, başlayan ilişkiler Karas'ın Saide hanımın resmini yapması, küçük kıza ders vermesi

سنه قمريه ١٢٨٨ صفر ٢

نومرو ٣٤٣

(جمعه ايرتسی)

بصيرت

« منافع وطنيه وحوادث عموميه دائر ملت غزته سيدر »

Basîret (10/23 Nisan 1288/1871).

yoluyla karmaşıklaşır. Ressam çok çirkindir. Buna rağmen Saide hanıma aşık olur. Haremde yaşayanlar, Ömer Paşa'nın hizmetinde çalışanlar kitabın son bölümlerinde anlatılan kişilerin başlıcalarıdır.

Ömer Paşa ve Avusturyalı eşi bir yandan Türk tarzı yaşarken bir yandan da eski alışkanlıklarını sürdürürler. Kendilerine alafranga yemekler pişiren hizmetlileri Costache Nenisanu ayrıntılı olarak tanıtılan kişilerden. Bu çok saygı gören, bir kaç dil konuşan hizmetli birgün öldürülür. Ömer Paşa konağının ilginç kişilerinden biri de Muhsin Efendidir. Memur aylığı alır; ama ne yaptığını kimse bilmez.

Ömer Paşa'nın Nikola adlı bir kardeşi vardır. Karısı ölmüş bir tek oğluyla kalkıp ağabeyinin yanına gelmiştir. Konağın kalabalığına karışan bu kardeş Mustay adını alır. Oğul İstanbul'a askeri okula gönderilir. Mustay Muhsin Efendiyle iyi anlaşır.

Travnik'te bir yaz mevsimi Ömer Paşa ve maiyetiyle bölge halkı arasında geçen olaylar anlatılır. Ortalık yatışmış işler yoluna konulmuştur. Ömer Paşa toplattığı isyancıları üçe böler: Sultan'a silâh çekenlere ölüm; karşı çıkanlara destek verenler, Asya'ya sürgün; iki yüzlü ve sahtekâr davranışlara yüzer sopa ceza verir. Zincire vurulup sürülecekler sultanın ülkesinin büyüklüğünü görüp yıldızları sayacak, dayak yiyenler de omuzlarının üzerinde öyle akılsız bir kafa taşıdıklarına pişman olacaklardır.

1851 Kasım'ında Sarayevo'da bir fırtınanın anımsattığı hareketli olayların ardından Atanaszkoviç adlı Başkonsolosun Ömer Paşayı "yalancı" olarak nitelediği bölüme geçiliyor. Belki de güvenlik ve taktik açıdan karar değiştirmelerden ötürü Paşa'nın böyle nitelenmesi pek de yerinde değil.

Dönüş başlıklı son bölümde, Sarayevoluların inanmadıkları gizli bir sevinç dile getiriliyor. Zengin donanımlı, iyi eğitilmiş bando da bu sevince katılıyormuşcasına kenti terkeden askerleri uğurlar.□

CEMİL ÖZTÜRK

Batı Seyyahlarının İki Yüzyıllık Türkiyesi

Barbara Kellner-Heinkele/Ingeborg Hauenschild (Yayınlayanlar), *Türkei: Streifzüge im Osmanischen Reich nach Reiseberichten des 18. und 19. Jahrunderts*, Frankfurt, Societats-Verlag, 1990, Bibliyografya, Sözlükçe Notlar ve 22 Gravür, 430 sayfa.

ÖNÜMÜZDEKİ dönem (Başkent) Berlin Üniversitesi'nde Türkoloji Kurumunu oluşturma görevini üstlenecek olan Frankfurt J.W. Goethe Üniversitesi Profesörü Türkolog ve İslâm Bilgini Barbara M. Kellner-Heinkele ile Ingeborg Hauenschild'in birlikte yayına hazırladıkları bir seyahatnamelerden seçkiler güldestesi. Osmanlı ve Cumhuriyetler dönemlerinde ülkemizle ilgili pek çok belgeseli yayınlamış olan Societäts-Verlag'ca, tatillerini Türkiye'de geçirmek isteyen, kültür dili Almanca olanlara sunuldu. Böylesi bir Seyahatnameler seçkisi, Almanca'da ilk kez yayınlanıyor.

18. ve 19. yüzyıllarda, değişik uluslardan, değişik mesleklerde ve değişik nedenlerle sekiz yabancı, Osmanlı'nın ezberlenmiş seyyah yollarından başka yolları geçmişler. Karadeniz, Ege ve Akdeniz kıyılarını, Anadolu İçlerini gözümüzün önüne seriyorlar. Bizim için olduğu kadar, araştırıcılar için de ilginç bir serüven ve gözlem-bilgiler toplamı... 19. yüzyıl ilk yarısı İstanbul'unun, (Galata'dan, dans eden Mevlevî Dervişleri'nden, Binbir Direk'ten, Haliç'ten, Kervansaray'dan) görünümleri ile Bü-

yük Çekmece Köprüsü'nden, Edirne'den, Bursa ve Uludağ'ından, İznik Yeşil Camii'nden, Bergama'dan, İzmir Limanı'ndan, Efes'ten, Gazelhisar (Aydın)dan, Laodikeia Harabeleri'nden, Pamukkale'den, Alaşehir'den, Sart'tan, Marmara Gölü'nden, Manisa'dan, Anamur Mamure Kalesi'nden, Trabzon'dan, ünlenmemiş görünümler, özenle seçilmiş. Joachim Heinrich Jäck, Joseph Marie Jouavannın, Jules van Gaver, Thomas Allom, Robert Walsh ve F. Beaufort'un gravürleri yanında, terim-kavram ve yerleşim adları sözlükcesi, bu alanın iki yakasındakilere son derece yararlı kolaylıklar getiriyor. Kapağı, rengi, kağıdı ve baskısının güzelliği de övgüye değer. Kapak-içi haritada kimin nereye gittiği de çizilmiş. [1]

Fransız Kralı 14. Lui'nin görevlendirdiği *Tournefort*, 18. yüzyılın hemen başında, botanik araştırmalarını yapmak üzere Grit üzerinden Karadeniz doğusuna değin iki yılı aşkın gözlemlerini-çalışmalarını ancak onbeş yıl sonra yayımlayabilir (1717-8). İngilizce'ye 1741'de, Almanca'ya da ilkin 1776-7'de çevrilir. 1701 Kışında Sakız Adasında bakımsız - yoksul konumda 300 Kilise sayıyor. Yüz bin Rumun yanında 10 bin Türk, üç bin Latin kökenli ve Limanda 1400 asker var diyor. Kuru üzümden yapılma şaraplarını unutamamış. Suriye ve Mısır yolunda önemli bir kavşak olan ada, beslenmede Çeşme'ye bağımlı. Tarla satılınca, ağaçları eski sahibinde kalıyormuş. Sisam Adasında kent surlarının kapılarında, yerli halk, Türklere selâma durmak zorunda. [Anadolu'da da son zamanlara kadar bu gelenekti. Ruhi Su'nun Türküsünü derlediği Kınık Ağa-Bey'inin Linç edilmesi ile, Isparta-Burdur dolayında bu gelenek son acı-kanedimli izlerini de tarihe gömmüş olmuştu. A.T.] Selâm zor'u, Sisam'da yokmuş: Mutluluk. İncirleri Mersilya İncirlerinden 3-4 kat büyükmüş. Patlos'da ise hiç Türk yokmuş. 300 nüfuslu, bir erkeğe 20 kadın düşüyormuş. (s.13-28)

Mainz'lı sıva ustası Alman delikanlı Jahn Lucien Bonaparte'ın Mobilyalarının bakıcılığını üç yıl süreyle yaptıktan sonra, 1826-27'de Mısır, Suriye, İzmir, Çanakkale üzerinden İstanbul'a geliyor. İstanbul'u yeterince göremeden ölen yerli çoğunluğun yanında, 41 gün dolaşıp sevdiği İstanbul ve bu başarısıyla övünüyor. Adaya 3 saatte gidiyor. Dar İstanbul sokaklarının pisliğinden yakınıyor. (s.33,34) Avrupa'da Yahudilerden esirgenen hoşgörü İle İstanbul'da Hıristiyanlara gösterilen hoşgörüyü karşılaştırıyor. (s.37-8) Thüring'li zanatkâr Döbel, Edirne İstanbul'da çalışıyor: yaylı at araba yapımında.

Hammer, seyyahlığında da bilginlik ediyor. 19. yy. başında Burgaz, Altuntaş, Genceli, Gemlik, Mudanya, Karamürsel, Ereğli, Hersek (Altınova), Yalova, Burga-Çekirge...yi anlatıyor. Türk seyyahlarının Bursa'da 350 cami saydıklarını naklediyor. (s.110) Bursa'da 100.000 Müslüman, sayısını biraz abartılmış buluyor, 6000 Ermeni, 3500 Yunan, 1200 Yahudi sayıyor. (s.111) İpek üretimini 150 Ton/yıl veriyor. (s.112) Prokeş ise, Yunan Bağımsızlık savaşı sırasında Doğu Akdeniz'i yakından tanımak olanağı buluyor: (1829-31). Marmara ve Ege kıyılarını dolaşıyor. (s.129-149). Kara- Aydın Maden Ocakları, görünüm, işletme ve çalışma koşulları üzerine gözlemleri gerçekci. (s.136) Hayatının son yıllarında Latince-Yunanca el yazmalarıyla uğraşan Chandler, gençliğinde, Veba Salgını yıllarında (1764-5) İngiliz Arkeoloji meraklılarının parasıyla, yanında mimar Nicholas Revett ve Ressam Pars ile Batı Anadolu ve Yunanistan'da araştırma gezisine çıkıyor. İzmir'in uluslarınançlar mozayiğini çiziyor (s.155) Yiyecek (özellikle et ve domuz) bolluğu ilgisini çekiyor. (s.157) Seyahat'ta nelere dikkat edileceği, yanlarında neleri, neden, nasıl taşıdıklarını, çağdaş seyahat rehberleri gibi anlatıyor: (s.157-166) Türkler'den öğrendiğine göre İstanbul'da ilk kahvehane 1554'te açılmıştır. (s.206) İzmir, Aydın, Pamukkale, Milas, Manisa, Edremit, Erdek... izlenimlerini ballandırıyor. (151-251)

İrlandalı Sir *Beaufort*, Napoleon'a karşı deniz savaşlarına katıldıktan sonra (deniz, bahriye subayı olarak), kralının emri üzerine Osmanlı sularına atıyor kendini. II. Mahmud'un izniyle, 1811-12, Güney Ege Hidrogafisini çıkarmak üzere çalışmalara-gezilere koyuluyor. Akdeniz kıyılarına uzanıyor. İlk "Mavi Yolculuk" yazılı anıları, ilk Kekova güzellemesini yazıyor. (s.258)

İskoçyalı Sir Kinneir, ordudan diplomasiye geçince (1808-9) İran'da görev alıyor. 1810 da Bağdat üzerinden Anadolu'yu dolaşıyor. Doğu, Karadeniz kıyılarını... Seyahatnamesini 1818'de yayınlıyor. 1814 Ocağında deniz yoluyla Silifke'ye geliyor, oradan Konya, Kütahya, Bursa... Kent Gümrük kaleleride Osmanlıca ve Rumca yazılar alt altadır. (s.315) Karaman'ın nüfusu 30 bin, Akşehir 15 bin'dir. Ladik ise 4-5 yüz. Afyon Karahisar'da 12 bin can sayıyor: 400 Ermeni, 120 Rum. 12 Camii (Minareli) pek çok minaresiz imaret-mescit vb Kütahya: 60 bin candır. 1000 Ermeni, 5000 Yunan. 50 Camii 30 hamam, 20 Han sayıyor. (312-23) Sivrihisar'da 1500 Türk, 400 Hıristiyan görüyor (s.335) Ankara'nın nüfusu, 1813 Eylül'ünde 20 bin candır. Üçte biri Katolik Ermenidir. (s.342) Bağımsız Türkmen göçerlerden söz ediyor. (346-7) Uzunca, ayrıntılarıyla, Yozgat'ı ve *Çapanoğlu*'nu anlatıyor (s.350-4). Kayseri'de 2500 canın 1500'ü Ermeni, 300'ü Rum, 150'si de Yahudi'dir. (s.355) Tüm gördüğü kentlerde-kasabalarda, Ermenilerin Rumlar'dan çoğunluk olduklarını söylüyor (s.356) Samsun, Ünye, Giresun, Tirebolu nüfuslarının düşüklüğü dikkati çekiyor: sıra ile 2000, 500 vb. Trabzon gelişkin bir kenttir. 15.000 can; Türk, Yunan, Yahudi, Ermeni, Gürcü, Tatar, Çerkez...lerden oluşuyor (s.373). Kentlerin bayındırlığı, nüfuslarıyla doğru orantılıdır. Gümüşhane: 7 bin candır. 1100 Rum, 700 Ermeni sayılır. (s.376) Erzurum'a "Ermenistan'ın en büyük kenti" diyor: 15 bin Türk aile, 3.700 Ermeni, 300 Katolik Ermeni, 350 Rum aile (s.382). Kinneir'den alıntı, Kürdlerden sözederek sürüyor: (s.383-412) Derebeyler ve Dağıstanlı paralı askerler, Mardin, Muş, Bitlis, Siirt, Yezidiler ve Ermeni Ayaklanması... tarım işçilerinin gündeliğinin 24 para oluşu... ulus ve inanç mozayiğini bütünlüyor.

ATİLLÂ TÜRK

[1] Seyyahlarımızın kimlikleri ile esirlerinin künyeleri şöyle: Sir Francis *BEAUFORT* (1774-1857), İngiliz denizci yarbay. Richard CHANDLER (1738-1810) ise İngiliz eski çağlar tarihçisi. Ernst Christoph DÖBEL (doğumu: 1805), Thüringen'den bir genç zanatkâr. Alman. August Michael JAHN (ölümü: 1789), Mainz kentinden bir ticaret temsilcisi Alman'dır. Sir John Macdonald KINNEİR (1782-1830) ise, bir İngiliz Diplomat. Anton Graf Prokesch von Osten (1795-1876), adından da anlaşılabileceği gibi, soylu bir Avusturya diplomatı. Joseph Freiherr von HAMMER-PURGSTALL (1774-1856) ise, ünlü Avusturyalı Doğu Bilimci. Joseph Pitton de TOURNEFORT (1656-1708), gezginlerimiz içinde tek Fransız olanı. Hekim ve Bitki-bilimci. Seçkiye esas alınan eserleri ise: Beaufort: *Karamanien, oder Beschreibung der Südküste von Klein-Asien*, İngilizce'den çeviri, Weimar, 1821. Kitabın 11. ve 12. bölümleri seçkiye alınmış. Chandler: *Reisen in Klein Asien*, Leipzig, 1776. (Bölüm) 7-10. Döbel: *Des Wagnergesellen E.Ch. Döbel Wanderungen im Morgenlande*, yayımlayan: Ludwig Storch, Gotha, 1842, yeni 2. baskı'nın 4. ve 3. bölümleri antolojiye girmiş. Hammer: *Umblick auf einer Reise von Konstantinopel nach Brussa und dem Olympus und von da zrück über Nizeaa und Nikomedien*, Nürnberg, 1831 (Bölüm 5). Jahn: *Reise durch Mainz nach Egypten, Jerosalem und Konstantinopel, in den Jahren 1826-27*, Mainz 1830, Heft: 5, (Bölüm 2). Kinneir: *Reise durch Klein-Asien Armenien und Kurdistan, in den Jahren 1813 und 1814*, İngilizceden çeviri Weimar, 1821, Bölüm: 13-16. Prokesch: *Erinnerungen aus Aegypten und Kleinasein*, Wien, 1831, cilt:3, Bölüm 6. Tournefort: *T.s Reise in die Levante* kısa çeviri. Königsberg, 1801, Bölüm: 1.

Sultan I. Murad'ın "Hüdavendigâr" sanından dolayı, onun başkenti Bursa, uzun zaman bu adla anıldı. Bursa dolaylarında ezici nüfus çoğunluğunu oluşturan Türkmenler, Selçuklu Sultanları'nın zafer kazanmaları için kanlarını canlarını verdiler. Anadolu'ya göçen her Müslüman Oğuz'a Türkmen denildi. Bunlar uclara doluştular, çadırlarda barındılar, kışlak ve yaylak geleneklerini bırakmadılar. Ama, sözgelimi Gökderesi'nin iklimini sert bulunca daha enginlere göçtüler. Bu Türkmen erkeği ve sevgili eşi, her ne kadar üzerleri işlemeli olsa da Asyalı atalarının geleneksel giyimlerini bırakmamışlar. Kadının uzun kırmızı külâhı otantik, ama erkeğin fesi, o vaktin modası olan Aziziye formundadır.